

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Криворізький державний педагогічний університет»**

Філологічні студії

**Науковий вісник Криворізького державного
педагогічного університету**

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 15

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
2016

УДК 811.161.2(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 22387-1228ГР від 31.10.2016 р.

Затверджено як фаховий для філологічних наук: мовознавство постановою Президії ВАК
України від 01.07.2010 року № 1-05 / 5 (Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний редактор*)
- Білоконенко Л. А.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Брацкі А. З.**, доктор гуманітарних наук, ад'юнкт, Гданський університет (*Польща*)
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Коваль В. І.**, доктор філологічних наук, професор, Гомельський державний університет імені Ф. Скорини (*Республіка Білорусь*)
- Ковпик С. І.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний секретар*)
- Мішеніна Т. М.**, кандидат філологічних наук, доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Полковський В. П.**, доктор філософії, професор, Альбертський університет (*Канада*)
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський й університет внутрішніх справ
- Токарев Г. В.**, доктор філологічних наук, професор, Тульський державний педагогічний університет ім. Л. М. Толстого (*Російська Федерація*)
- Шарманова Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*технічний секретар*)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Пристайко Т. С.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
- Скаб М. С.**, доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 5 від 08.12.2016 р.).

Адреса редакції:

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38 (0564) 71-42-47

kafedra_movy_kdpu@ukr.net

ISSN : 2305–3852

© КДПУ, 2016

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Березовська-Савчук Н. А. Семантико-синтаксична структура безсуб'єктних речень із дієслівними предикатами стану.....	5
Білоусенко П. І., Іншакова І. О. Суфікс -ота (-ета) в українській мові XI–XIII ст.....	16
Бузько С. А. Поняття стилістичної маркованості мовних засобів (загальнотеоретичний аспект).....	25
Іншаков А. Є. Назви на позначення кольорів в індоєвропейській мові.....	36
Іншакова І. Є. Проблема дослідження запаху в науковій літературі....	42
Капоровська Д. В., Козуб Л. С. Способи досягнення адекватності перекладу англійських аграрних термінів.....	49
Козак Л. В. Сучасна диференціація мови.....	55
Мелкумова Т. В. Стан дослідження комунікативно-прагматичних функцій мовних одиниць.....	63
Пальчикова О. О. Культурний компонент у граматиці англійської та української мов: зіставний аспект.....	72
Шарманова Н. М. Духовний код як лінгвокультурний еталон нації (на матеріалі паремійних кліше).....	81

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Арешенкова О. Ю. Оцінювання адресата-споживача як вербальний засіб маніпулювання в рекламній комунікації.....	105
Вавринюк Т. І. Еквіваленти речень як засоби експресивного синтаксису в художньому тексті.....	113
Горбань А. Д. Становлення стилістических канонів в англійській прозі другої половини XVII століття.....	124
Городецька В. А. Тематичне поле «Їжа» як презентація культурного зрізу епохи (на матеріалі літературних енциклопедій життя українського та російського народів).....	134
Журба С. С. «Вертеп» Аркадія Любченка: музичний контекст.....	151
Колоїз Ж. В. Мовна гра як вияв креативності в сучасній афористиці.....	163
Малюга Н. М. Актуалізація генетичної словотвірної структури	

літературно-художнього імені (на матеріалі сатиричного роману Олега Черногуза «Претенденти на папаху»).....	186
Мельник Н. Г. Традиційний фольклорний образ москаля: соціально-психологічні параметри.....	204
Михальченко Т. В. Ознаки бароко в художньому просторі та стилістичній площині п'єси В. Шекспіра «Буря».....	213
Мішеніна Т. М. Лінгвістична інтерпретація темпоральних металогічних образів в українському ідіописмі (на прикладі творчості Ірини Жиленко).....	222
Свірська Ж. М. Екзистенційне наповнення архетипів, оприявлених у творчості Богдана-Ігоря Антонича.....	236
Семененко Л. М. Жіночий дискурс повісті Любові Яновської «Мій роман».....	249
Яременко Н. В., Коломієць Н. Є. Палітра пейзажної лірики М. Вінграновського.....	258

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Костюк С. С. Лінгводидактичні основи формування компетентностей міжкультурної комунікації студентів-іноземців у процесі навчання української мови.....	267
Ланова І. В. Формування навичок професійного мовлення студентів технічних спеціальностей.....	277
Муравська С. М. Комунікативно зорієнтований підхід у навчанні англomовного спілкування майбутніх авіафахівців.....	284
Прохорова О. В. Методологічні засади інтенсивного навчання усного професійного мовлення студентів факультету хореографічної освіти... ..	292
Токарь Є. Б. Організація самостійної роботи майбутніх пілотів у процесі вивчення англійської мови.....	304

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Колоїз Ж. В. Лінгвальний простір сучасної української драми [рецензія : Корольова В. В. Комунікативно-прагматична організація сучасного українського драматургічного дискурсу : [монографія] / В. В. Корольова. – Дніпро : Ліра, 2016. – 382 с.].....	313
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА БЕЗСУБ'ЄКТНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ СТАНУ

Березовська-Савчук Н. А. Семантико-синтаксична структура безсуб'єктних речень із дієслівними предикатами стану.

У статті проаналізовано семантико-синтаксичну структуру безсуб'єктних речень із дієслівними предикатами зовнішнього стану; визначено основні структурні схеми й модельні різновиди таких речень; досліджено дистрибутивні властивості дієслівних предикатів безсуб'єктного стану; з'ясовано семантичні характеристики структурних компонентів безсуб'єктних речень.

Ключові слова: семантико-синтаксичні відношення, безсуб'єктні речення, дієслівний предикат, зовнішній стан, поширювач.

Березовская-Савчук Н. А. Семантико-синтаксическая структура бессубъектных предложений с глагольными предикатами состояния.

В статье проанализирована семантико-синтаксическая структура бессубъектных предложений с глагольными предикатами внешнего состояния; определены основные структурные схемы и модельные разновидности таких предложений; исследованы дистрибутивные свойства глагольных предикатов бессубъектного состояния; конкретизированы семантические характеристики структурных компонентов бессубъектных предложений.

Ключевые слова: семантико-синтаксические отношения, бессубъектные предложения, глагольный предикат, внешнее состояние, распространитель.

Berezovska-Savchuk N. A. Semantic-syntactic structure of subjectless sentences with verbal predicates of condition.

The article analyzes the semantic and syntactic structure of subjectless sentences of verbal predicates condition; identified the main structural diagrams and models of types such sentences, conducted distributive analysis of verbal predicates subjectless condition, defined types of semantic sentences generated by these predicates.

It is noted that the sentence subjectless state formed on the basis of predicates distributional properties of which do not provide for the mandatory implementation of subject and object syntaxemes. Considering the generalization of the scientific viewpoint determined that, firstly, the main feature of grammatical sentences with these predicates is impersonality. Second, on the basis of this type of predicates are formed elementary sentence that in traditional syntax called impersonal. It was found that the model Praed_{st}V_f presented by sentences formed on the basis of verb's predicate to denote «a comprehensive» state of the external environment. Verbal predicates a comprehensive state are limited group and denote conditions created by natural forces. In Ukrainian linguistics, they are regarded as syntactic variant of monovalent verbs. Proved that subjectless sentence in Ukrainian language form only verbal predicates to denote the environment; submitted

semantic differentiation of predicates. Defined the structural types of model of subjectless sentences of verbal state, default and optional redistributors. Indicated that sentence with verbal predicates subjectless condition include optional temporal distribution, causative, for qualitative adverbialnomy and other components. The structural model types subjectless sentences of verbal state, default and elective redistributors. Indicated that sentence with subjectless verbal predicates of state include an optional spread by temporal, causative, qualitative and other adverbialnomy components.

Key words: semantic-syntactic relations, subjectless sentence, verbal predicate condition, structural condition, complement.

До проблематики опису семантико-синтаксичної структури речення входить установлення специфіки його компонентів, а також характеру семантико-синтаксичних відношень між ними. Аналіз семантико-синтаксичних відношень дає багатий матеріал для вияву семантичних характеристик структурних компонентів речення на ґрунті відповідного синтаксичного зв'язку.

Розуміння мови як системи синтагматичних і парадигматичних відношень між одиницями різних рівнів дає змогу усвідомити, що конкретний вияв цих відношень зумовлений властивостями мовних одиниць, парадигматичні й синтагматичні ознаки яких взаємопов'язані. Наявність у слові тих чи тих синтагматичних і парадигматичних ознак дозволяє виділити в його семантичній структурі мінімальні компоненти (семи), завдяки яким воно набуває відповідних сполучувальних особливостей і можливостей брати участь у формуванні синтаксичних конструкцій.

Безсуб'єктні речення стану сформовані на основі предикатів, дистрибутивні властивості яких не передбачають обов'язкової реалізації суб'єктної й об'єктної синтаксем. Інакше кажучи, обов'язкова дистрибуція таких предикатів є нульовою.

У мовознавстві немає єдиної думки щодо семантико-синтаксичних властивостей предикатів із нульовою дистрибуцією. Очевидним є той факт, що «основною граматичною ознакою речень із цими предикатами є безособовість» [6, с. 147]. На основі такого типу предикатів формується семантично елементарне речення, що є

базовим для тих різновидів односкладних речень, які в традиційному синтаксисі називають безособовими або називними [3, с. 17].

На користь безсуб'єктності предикатів формально свідчить власне назва «безособове речення», у якому неможливо визначити носія стану, особу-суб'єкта, проте в межах семантико-синтаксичних досліджень цю неможливість піддають сумніву. Так, І. Вихованець відзначає, що в основі твердження про наявність нуль-місних предикатів лежить тільки врахування формально-граматичних ознак, а з логічного погляду предикат завжди передбачає хоча б один аргумент. Цей аргумент може бути настільки неозначений або такою мірою однозначно пов'язуватися з відповідними загальними (всеохопними) станами, що його наявність у формально-граматичній структурі набуває невербалізованого характеру, тобто має нульове вираження. На основі двокomпонентного логічного судження постає двокomпонентне предикатно-аргументне, семантично елементарне речення, що має у своєму складі один предикат і один аргумент із семантичною функцією суб'єкта. Саме тому «предикати не бувають нуль-місними, а принаймні одномісними» [2, с. 50–51].

У запропонованій науковій розвідці ми дотримуємось думки К. Городенської про те, що семантична структура з аналізованими предикатами стану однокомпонентна, а єдиним компонентом виступає предикатна синтаксема стану [3, с. 18], і відповідно, вважаємо за доцільне розглядати цю синтаксему як таку, яка не лише формально-граматично, а й семантично не передбачає спрямованості на суб'єкт з огляду на індивідуальну значеннєву специфіку односкладного речення, яке прагне індивідуального вираження предикативного центру.

У сучасному мовознавстві предикати з нульовою обов'язковою дистрибуцією називають такими, що позначають «безсуб'єктний процесуальний стан» [1, с. 38], стан із «просторовими і часовими формами» [9, с. 204], «безсуб'єктний зовнішній стан» [8, с. 78] тощо. Очевидно, що моделі безсуб'єктних речень стану формують передусім предикати зовнішнього стану, оскільки внутрішній стан апіорі передбачає визначеного носія – особу / живу істоту.

Провідна роль у формуванні безсуб'єктних речень визначена всеохопністю, узагальненістю семантики предикатів, які не передбачають реалізації стану стосовно визначеного предмета, явища чи особи. Стан довкілля може бути схарактеризований як такий, якого зазнають усі задіяні в тому чи тому середовищі денотати або ж, навпаки, – якого не зазнає жоден денотат і який може бути констатований безвідносно до кожного з них.

Отже, безсуб'єктні речення стану сформовані на основі предикатів, дистрибутивні властивості яких не передбачають обов'язкової реалізації суб'єктної й об'єктної синтаксем. В українській мові такі речення сформовані на основі прислівникових і дієслівних безсуб'єктних предикатів. У формальній граматиці їх традиційно називають безособовими, тобто такими, які семантично не передбачають спрямованості на суб'єкт з огляду на індивідуальну значеннєву специфіку односкладного речення, яке прагне індивідуального вираження предикативного центру.

Дієслівні предикати, які позначають «всеохопний» зовнішній стан навколишнього середовища, є організаційним центром речень моделі **Praed_{st}V_t**, наприклад: *Світає. Підводу оточують солдати в англійських шинелях* (М. Йогансен). Дієслівні предикати всеохопного стану становлять обмежену групу і позначають стани, створювані природними силами. В українському мовознавстві їх розглядають як синтаксичний варіант одновалентних дієслів [5, с. 93].

У формальній граматиці безсуб'єктні речення з дієслівними предикатами традиційно репрезентують як односкладні безособові речення (О. Болух, Н. Іваницька М. Каранська, М. Мірченко, М. Плющ, К. Шульжук й ін.), що передбачає відсутність особи-суб'єкта, яка могла б бути носієм стану. Проте щодо наявності / відсутності суб'єкта в реченнях із нульовою обов'язковою дистрибуцією в мовознавстві єдиного погляду немає. На думку О. Пешковського, сам термін «безособове речення», як і термін «безособове дієслово», не є точним, адже «повної безособовості у присудка бути не може. Особа є

необхідною категорією мовної (і не тільки мовної) дійсності. У безособовому дієслові є відомий мінімум особи, відомий натяк на особу» [8, с. 343]. А. Загнітко зауважує, що в генетично первинних конструкціях ліва валентність представлена лексично вираженим аргументом, а предикативні одиниці на зразок *Світає. Смеркає. Дощить. Морозить* є варіантом цих конструкцій, де «дієслово як віртуальний знак не вказує на суб'єкт дії» [4, с. 278]. Такі варіанти, згідно з твердженням науковця, не вимагають формального заповнення лівобічного компонента, вміщують його у своїй семній структурі.

Протилежну думку відстоює Т. Масицька, стверджуючи, що аналізовані конструкції не мають суб'єкта і засвідчують нереалізованість граматично оформленого підмета, який є носієм дієслівної ознаки; відсутність у дієслівному присудку ознак узгодження з підметом, який неможливо встановити ні формою синтаксичного зв'язку, ні змістом; співвідносність значення дієслова, яке характеризує стан, що не стосується носія. Т. Масицька виокремлює структури з нульовим суб'єктом на зразок *Весніє. Туманить. Хурделить. Віхолить* і структури з варіантним суб'єктом, які означають залежно від ситуації стан природи або людини (дієслово-предикат із варіантною валентністю), наприклад: *Уже теплішає – Чоловікові на душі теплішає; Надворі темніє – Хлопцеві в очах потемніло*. Дослідниця наголошує на тому, що такі речення передусім мають семантику стану природи [7, с. 91–92].

Н. Кавера зауважує, що власне-семантична структура речень із предикатами всеохопного стану є двоскладною, бо формується з предиката на позначення всеохопного фізичного стану й аргумента зі значенням носія зазначеного стану. Предикати всеохопного (амб'єнтного) стану утворюють у формально-синтаксичному плані односкладні (однокомпонентні) речення: *Сутеніло* (Б. Лепкий); *Смеркалося* (Б. Лепкий); *Вечоріло...* (Б. Лепкий) [5, с. 94].

У статті ми підтримуємо думку дослідників, які стверджують, що такі конструкції є безсуб'єктними, оскільки відображають такий стан, який за своїм змістом не може мати конкретного виконавця

(носія) [8, с. 126]. Л. Теньєр з огляду на характерну відсутність суб'єктної синтаксеми називає дієслівні предикати, які формують аналізовані речення, «авалентними» [10, с. 251].

У «Русской грамматики-80» речення з дієслівними безсуб'єктними предикатами кваліфіковано як одноядерно-однокомпонентні речення відмінювано-дієслівного типу, що, крім предиката, мають локальні чи темпоральні члени, і виділено два основних типи таких речень: 1) речення, в яких у ролі предиката виступає безособове чи особове дієслово з безособовим значенням для передачі зміни дня і ночі чи погоди (*світати, дніти, вечоріти, смеркати, сутеніти, поночіти, морозити, підморожувати, приморожувати, дощити, сніжити, розвиднятися, смеркатися, випогоджуватися, задощитися* тощо); 2) речення, у яких функцію предиката виконують особові дієслова з безособовим значенням без афікса *-ся* (*ясніти, зоріти, парити, підсихати, підтряхати, мести, курити, лити, завивати, крапати, капотіти, мрячити, мжичити, танути, сіріти, синіти* тощо) [8, с. 194–195].

Н. Арват визначає загальну семантику таких речень як «безсуб'єктний процесуальний стан як ознака буття» і зараховує до предикатів дієслова, що виражають зміну дня і ночі або погоди [1, с. 40–41].

Безсуб'єктні речення сучасної української мови формують лише дієслівні предикати на позначення стану навколишнього середовища. Семантична диференціація таких предикатів представлена підгрупами:

а) стан атмосферних явищ природи (*негодити, гриміти, вітрити, штормити, дощити, мрячити, мжичити*, тощо), наприклад: **Гримить!** *Благодатна пора настає* (І. Франко); *Сьогодні на морі буде шторм – штормить* (О. Довженко); *Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді* (М. Хвильовий);

б) позначення зміни дня і ночі (*вечоріти, дніти, ночіти, розвиднятися, світати, сіріти, смеркати, сутеніти* тощо),

наприклад: **Вечоріє**. *В вікно зазира дітвора* (О. Підсуха); **Розвиднюється**. *Тихо проминає у паморозі маковичка церкви* (Л. Костенко);

в) стан доквілля, визначений зміною температури (*холодати, тепліти, парити, припікати, приморожувати, підморожувати* тощо), наприклад: **Потеплішало**. *А вранці встав, нагрів біля чайника пальці* (Остап Вишня); **Підморожувало**. *Коні важко дихали і зупинялися* (Б. Лепкий); *Ми шукали затінок, бо припікало* (М. Йогансен);

г) позначення зміни пір року (*весніти, осеніти, позимніти* тощо), наприклад: **Весніє** – *журавлі летять* (М. Драй-Хмара); *Вечоріло й зимнішало*. *Долоні стали сухими й холодними* (Л. Дереш).

Специфічним структурним різновидом моделі безсуб'єктних речень стану, який формують дієслівні предикати, є модель **Praed_{st}V_f – Instr**, реалізована у структурній схемі **V_f – N₅**. Її предикатним центром є особові дієслова *пахнути, нести, смердіти, тягнути, відгонити, тхнути*, наприклад: *В зимівнику давно ніхто не жив*. **Пахло сирістю** (В. Малик); *Худі підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами никали по вулиці*. **Скрізь тхнуло гноєм** (М. Коцюбинський).

Особливість наведених структур полягає в тому, що їхні предикатні одиниці дослідники визначають по-різному: як дієслівні предикати процесу (О. Леута), сприйняття (Н. Арват) характеристики (Л. Васильєв), переважно не зараховуючи їх до предикатів стану з огляду на невідповідність семної структури. Уважаємо, одиниці *пахнути, нести, смердіти, тягнути, відгонити, тхнути* справді доречно визнати такими, які не виражають зовнішнього стану безпосередньо, проте в конкретній дистрибуційній ситуації – а саме за умов наявності інструментального компонента, вираженого формою орудного відмінка, – їхній семантичний склад набуває ознак статичності. На підтримку такого припущення може бути висунута також заувага дослідників про те, що при наведених особових

дієсловах у безособовому вживанні у формі орудного відмінка можливі лише найменування не-осіб, а передусім назви різних явищ природи, зовнішнього середовища і под. (Н. Арват, В. Гак, О. Пешковський). Лексична реалізація інструментальної синтаксеми назвами натурфактів певною мірою наближає дієслівні одиниці з таким дистрибутивним оточенням до семантичного типу предикатів характеристики, пор.: *Приміщення смерділо засом* (М. Йогансен) – *У приміщенні смерділо паленою ганчіркою* (М. Хвильовий); а оскільки між предикатами стану й предикатами характеристики навіть поза їхньою дистрибуцією семантичні межі доволі хиткі, це також може бути підставою для розгляду аналізованого модельного різновиду в межах пропонованої наукової розвідки.

Загальною семантикою речень моделі **Praed_{st}V_f – Instr** є безсуб'єктний зовнішній стан довкілля, визначений за нюховими характеристиками, наприклад: *Чіплялись реп'яхи до шинелі. Пахло жовтавим листом кленовим і бур'янами* (А. Головка); *Диркотіла косарка й смерділо перепаленим бензином* (Ю. Мушкетик).

Типовими поширювачами для схеми **V_f – N₅** є локальний **Adv_{loc}** і темпоральний **Adv_{temp}**, наприклад: *В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою* (М. Коцюбинський); *Димом і сажею несло по всій Німеччині* (Ю. Яновський).

При цьому локативний поширювач виконує особливу роль: він, тобто спосіб його формального вираження, відрізняє безсуб'єктні речення зовнішнього стану від суб'єктних речень внутрішнього стану. Так, у реченні *В кімнаті пахло смирною та кипарисом, тхнуло монастирським духом далекого Сходу* (І. Нечуй-Левицький) локативний поширювач **праер N₆** позначає статичну локалізацію явища і тому суб'єкт визначити неможливо, проте в реченні *Тепер від Цюці, Гава і Рева дуже тхнуло нафталіном* (В. Нестайко) семантичний суб'єкт представлений безпосередньо компонентом **праер N₂**. Формально це може підтвердити можливість трансформації другого речення в *Тепер Цюця, Гава і Рева дуже тхнули нафталіном*

із експлікованим суб'єктом і неможливість трансформації першого речення в *Кімната пахла смирною та кипарисом, тхнула монастирським духом далекого Сходу*, де суб'єкт з огляду на свою невизначеність буде експлікований неправильно. Можна припустити, що всі речення з дієслівними предикатами стану *пахнути, нести, смердіти, тягнути, відгонити, тхнути*, поширені компонентом **праер (від / од) N₂**, є суб'єктними і мають облігаторний характер, водночас як решта локальних компонентів «стають складовою семантичного предиката, який включає специфікатор стану» [1, с. 56].

Решта поширювачів (**Adv_{qual}**, **Adv_{caus}**, **Adv_{man}**) для схеми **V_f – N₅** є факультативними, визначають квалітативні, квантитативні й каузальні характеристики безсуб'єктного зовнішнього стану, наприклад: *Солодко пахло втоптанним у землю набубнявлім житом* (Г. Тютюнник); *І тут смерділо прокисло, а вітер рвався в щілини* (М. Хвильовий).

Безсуб'єктні дієслівні предикати відкривають факультативні позиції для адвербіальних поширювачів, які уточнюють місце, час, характер та інтенсивність зовнішнього стану (стану навколишнього середовища, довкілля). Н. Арват уважає, що «локальний і темпоральний конкретизатори в таких реченнях є облігаторними, першими поширювачами» [1, с. 41], оскільки безпосередньо уточнюють локалізацію і часову співвіднесеність стану. На нашу думку, в реченнях із дієслівними предикатами ці синтаксеми не є обов'язковими, оскільки їх вилучення не призводить до порушення змістової цілісності синтаксичних структур, на відміну від структур із прислівниковими предикатами. «Часові та просторові локалізатори мають єдину референтну природу: вони обмежують, визначають, вичленовують за допомогою мовних засобів ту названу сферу матерії, живої природи, суб'єкта, стосовно яких здійснено акт предикації» [6, с. 148], однак при цьому їхнє вживання не є обов'язковим.

Отже, передусім у реченнях із дієслівними предикатами безсуб'єктного стану відкритою є позиція для локального адвербіального поширювача, який уточнює місце реалізації стану:

<Adv_{loc}>

Густа темінь пливе назустріч світанкові. В небі гримить (І. Пільгук); Ой не краса докучила – Гримить-гуде за тучами, Лле зливою злостивою Над матір'ю над сивою (М. Рильський).

Часто відкритою в реченнях із дієслівними предикатами стану є позиція для темпорального адвербіального поширювача, який указує на час актуалізації того чи того стану навколишнього середовища:

<Adv_{temp}>

Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну, дрібну мжу (Г. Тютюнник); На Наума потепліло. Сонце сховалося за зелені хмари; з полудня вітер повіяв; зробилась одлига (Панас Мирний).

Стан докілья, позначений безсуб'єктними дієслівними предикатами, може передбачати інтенсивність вияву, що відображене на відкритій факультативній позиції адвербіального поширювача інтенсивності:

<Adv_{inten}>

– Як ти, Ольго, підеш? – спитала Рівка. Так лле (У. Самчук); Поволі вечоріло. Сутінок упав на сніг і сніг посинів, як слива (Г. Шкурупій).

Ще однією факультативною позицією, яку можуть відкривати дієслівні предикати безсуб'єктного стану, є позиція для адвербіального поширювача, який вказує на якість, характер стану докілья:

<Adv_{qual}>

Того дня лило мов із відра (М. Тарасюк); Вже зовсім розвиднялося (О. Кониський); Тільки-тільки світало (А. Головка); Надворі добре розвидняється, хоч до сходу сонця ще далеко (М. Коцюбинський).

Отже, безсуб'єктні речення стану сформовані на основі предикатів, дистрибутивні властивості яких не передбачають обов'язкової реалізації суб'єктної й об'єктної синтаксем. У формальній граматиці їх традиційно називають безособовими, тобто такими, які семантично не передбачають спрямованості на суб'єкт з огляду на

індивідуальну значеннєву специфіку односкладного речення, яке прагне індивідуального вираження предикативного центру.

Безсуб'єктні дієслівні предикати стану є центральним компонентом речень моделі **Praed_{st}V_f**. Семантика таких речень передусім реалізує значення стану навколишнього середовища (природи, довкілля).

Структурним різновидом моделі безсуб'єктних речень стану, який формують дієслівні предикати, є модель **Praed_{st}V_f – Instr**, загальною семантикою якої є безсуб'єктний зовнішній стан довкілля, визначений за нюховими характеристиками. Локативний поширювач у таких реченнях виконує особливу роль: спосіб його формального вираження відрізняє безсуб'єктні речення зовнішнього стану від суб'єктних речень внутрішнього стану.

Речення з безсуб'єктними дієслівними предикатами стану передбачають факультативне поширення локальними, темпоральними, квалітативними й іншими адвербіальними компонентами, які уточнюють місце, час, характер та інтенсивність вияву безсуб'єктного стану навколишнього середовища (природи, довкілля).

Література

1. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища школа, 1984. – 159 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
3. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови : Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
5. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Кавера. – К., 2007. – 206 с.
6. Леуга О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / О. І. Леуга. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
7. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : Волинський держ. ун-т імені Лесі Українки, 1998. – 206 с.
8. Русская грамматика : в 2 т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. : Синтаксис. – 790 с.

9. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навчальний посібник] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; пер. с фр. М. М. Богуславский ; [вступ. ст. В. Г. Гак]. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.

11. Чейф У. Значение и структура языка : [монография] / У. Чейф ; пер. с англ. ; [послесл. С. Д. Кацнельсон]. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 426 с.

Перелік умовних скорочень

Adv – обставинний поширювач

Adv_{caus} – зі значенням причини

Adv_{inten} – зі значенням інтенсивності

Adv_{qual} – зі значенням характеристики

Adv_{loc} – зі значенням місця

Adv_{man} – зі значенням способу

Adv_{temp} – зі значенням часу

Instr – інструмент

N – синтаксичний іменник

N_{1,2,3,4,5} – іменник чи субстантив у відмінковій формі

Praed_{st}V_f – предикат стану, виражений формою особового дієслова

Praep – прийменник

Praep N_{2,3,4,5} – прийменникова форма непрямого відмінка іменника

Стаття надійшла до редакції 12.10.2016 р.

УДК 811.161.2'0'367'373.611

П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова

СУФІКС -ОТА (-ЕТА) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІ–ХІІІ ст.

Білоусенко П. І., Іншакова І. О. Суфікс -ота (-ета) в українській мові ХІ–ХІІІ ст.

У статті розкрито походження суфікса -ота (-ета), описано функції дериватів із цим формантом в давній руськоукраїнській мові на рівні словотвірних і лексико-словотвірних типів. Задokumentовані деривати ХІ–ХІІІ ст. найчастіше творилися від прикметників, рідше – дієслів, іменників та інших частин мови. Суфікс -ота (-ета) в семантичному плані продовжує традиції праслов'янської мови: за допомогою розгляданого форманта творилися головним чином абстрактні назви якостей і властивостей, які могли набувати переносного абстрактного значення або зазнавати конкретизації.

Ключові слова: суфікс -ота, лексико-словотвірні типи, давньоруськоукраїнська мова, субстантивация прикметників, назви якостей і властивостей, конкретизація абстрактних назв.

Белоусенко П. И., Иншакова И. А. Суффикс -ота (-ета) в украинском языке XI–XIII ст.

В статье раскрывается происхождение суффикса -ота (-ета), описываются функции дериватов с указанным формантом в древнем русскоукраинском языке на уровне словообразовательных и лексико-словообразовательных типов. Задokumentированные дериваты XI–XIII вв. чаще всего происходили от прилагательных, реже – глаголов, существительных и других частей речи. Суффикс -ота (-ета) в семантическом плане продолжает традиции праславянского языка: с помощью рассматриваемого форманта образовывались главным образом абстрактные названия качеств и свойств, которые могли обретать переносное абстрактное значение или подвергаться конкретизации.

Ключевые слова: суффикс -ота, лексико-словообразовательные типы, древнерусскоукраинский язык, субстантивация прилагательных, названия качеств и свойств, конкретизация абстрактных названий.

Belousenko P. I., Inshakova I. O. Suffix -ota (-eta) in Ukrainian language XI–XIII centuries.

The origin of the suffix -ota (-eta) is revealed, the function of these formants is described in the old Russian-Ukrainian language at the level of word forming and lexical word forming types. The documented derivatives of XI–XIII centuries were created from adjectives, and rarely from verbs, nouns and other parts of the language. Suffix -ota (-eta) in semantic terms continues the tradition of the Old Slavic language: with this formant mainly abstract names of qualities and characteristics were created that might acquire different abstract meaning or were subject to concretization or specification.

Overview derivatives with the suffix -ota (-eta) gives reason to believe that the formant performing similar functions as in Proto-Slavic language, he participated in the creation of abstract names of adjectives, verbs and nouns with a fairly wide range of lexical and structural word types. In nouns often deals with the points observed the development of secondary importance, with secondary semantics often goes beyond the abstract. Only in rare cases have substantivizing -ota on the specific value, often this semantics is secondary. In some cases betrays a tendency entry formant -ota vyraznyuvальноi function.

Key words: -ota (-eta) suffix, lexical word forming types, the Old Russian-Ukrainian language, substantivizing of adjectives, names of qualities and characteristics, specification of abstract names.

Суфікс **-ота** бере початок від давньоіндоевропейського **-tū** [7, с. 52], вторинною функцією якого у праслов'янській мові було творення деномінальних абстрактів, попередній **-o-** первісно належав до **-o-**основ [9, с. 552], звідси праслов'янський продуктивний формант **-o-ta** [8, с. 42]. Зрідка суфікс **-ta** творив субстантиви від прикметників на **-ь**, наприклад: **niščeta* 'убозтво, бідність' від прикметника **niščь*, **niščь* < *nistj-*, д-р-укр. *нищъ* (*нищии*), ст.-сл. *îeðöü* (ЕСУМ IV 94), що

спричинило появу рідковживаного варіанта **-eta**. У праслов'янській мові розгляданий формант найчастіше субстантивізував прикметники [6, с. 39–47].

I. Дібраний матеріал із джерел давньої руськоукраїнської мови свідчить про високу продуктивність форманта. Цей суфікс творив творив головним чином *dead'єктиви* на позначення якостей і властивостей, які групувалися в кілька лексико-словотвірних типів.

Більшість груп згаданих абстрактних номенів так чи так пов'язано з людиною. Це найперше найменування зовнішніх або внутрішніх ознак людини: *нѣмота* 'німота, неясність (мовлення)' (1047 СлРЯ XI 175); *слѣмота* (1096 Ср III 442) 'сліпота, поганий зір', пор. перен.: *Дньсь прекрасньня радости начало, дѣхнуша вѣтри съпасения произвѣстѣници, естъства нашего раздрушаеть слѣмоту* (XII СлРЯ XXV 82) 'відсутність здатності бачити і розуміти будь-що, правильно судити про будь-що'; *И абие посла к Тиверию, владѣющею над Египтом и над Александриєю, являя ему бодроту воинскую* (XI/XVII СлРЯ I 269) 'бадьорість'; *хромоту вѣ тѣлѣ оучинить* (1223 СГ 11).

Дещо більшою є група назв проявів людського характеру: *добротѣ почюдимсѧ* (1080-1089 Іо 94) 'доброта', СДЯ подає також значення 'чеснота', 'чуйність, співчуття, приязнь до когось', 'благо, багатство, здобуток', 'краса, привабливість', 'інтерес, користь' (1076 XII СДЯ III 14–15), пор. *недоброта* (1284 СДЯ V 253) 'те, що недобре, зле'; *днѣвныя щедроты* (1080-1089 Іо 95) (*щедрыи* 'милосердний, щедрий'); *приснота* (XI СлРЯ XX 21) 'щирість'; *таково бѣ того смиреніе и простота* (XIII КП 46), пор. *Есеи... живут же болѣ ста лѣт простоты дѣля пища* (XI/XVI СлРЯ XX 237), *Киане совѣщаюся тайно, хотящее посадити Вячеслава [...] вѣ Киевѣ, любяще убо его, простоты его ради* (1150 Там само), *святая простота* (XIII Там само); *жестота* (XI СлРЯ XXI 98) 'суворість, жорстокість'.

Досить об'ємною є група найменувань стану істоти (матеріального, фізичного, психічного): *нагота* (1076 СДЯ V 134)

‘голизна’, пор. *Прѣда(и) ж(ь) тѣло свое (на) наготу, волю на попърание* (1076 СлРЯ X 55) ‘вид і стан оголеного тіла’; *нищета* (1076 СДЯ V 420) ‘бідність, нужда, злиденність’, пор. *нетщета* (XIII СлРЯ XI 323) ‘бідність, злиденність’ у сполуці на *нетщетаѣ* поставити ‘не зазнати збитків, не зашкодити’, пор. також: *Въ мьзды мѣсто соугоубоу тѣшетоу приимеши* (1076 Ср III 1062), пор. д-р-укр. *тещ*, ст.-сл. *тъщъ* ‘пустий, даремний, метушливий’ (Ф IV 130); *Мъногъ хотѣаше подати драхлотъ правцишимъ* (XI Ср I 738) ‘скорбота’; *и велика тѣснота и томленіе люте людемъ ту бываетъ* (1106-1108 ХД 62); *Съ нищетою и съ болѣзнию и съ пустотою* (XI СлРЯ XXI 55) ‘самітність, покинутість; відсутність друзів, близьких’, пор. *Се видѣвъ уношо богата, многы ласкавники влекуща к собѣ, и реч(е): уноше, жаль ми твоя пустоты* (XIII СлРЯ XXI 55); *скудота* (XI СлРЯ XXV 39) ‘нужда, нестатки, необхідність, потреба; відсутність будь-чого необхідного’ чи ‘потреба в їжі, голод’: *Акы... скудотами исцѣлѣвъша уже, еже по малу лѣнени и лихосытиемъ пакы съягутъ и на тыжде недугы възидуть* (XI СлРЯ XXV 39) або ‘бідність, злиденність’: *Гладъ крѣпокъ и скудота велія* (XIII СлРЯ XXV 39); *ѣзота* (XII Ср III 1172) ‘тіснява’; *на овы вѣроу и търпѣниемъ, а на другыя страхомъ и слаботою* (XIII Там само 52) ‘відсутність або недостатність душевної стійкості, твердості’; *и всѣм л(ь)готу творѣше собою* (XIII/XV КП 88) ‘полегшення’ (*льгкый* ‘легкий, не важкий’); *другъ другу тяготы носите* (Там само); *тяжета* (XIII Ср III 1102) ‘тяжкість, надлишок’. Близькими в семантичному плані до цієї групи є поодинокі назви хвороб: *нѣзота* (XII–XIII СлРЯ XIV 185) ‘проказа, горбки на шкірі, струпи (при проказі)’, пор.: *Пѣготивымъ нѣготы акы лопатою словесемъ събрыса* (Там само).

Кілька деад’єктивів іменують уявлення людей про красу і досконалість чогось, поняття моральної свідомості й етики: в *лѣпотъ одѣша стѣа цркви* (1080–1089 Іо 93) (*лѣпыи* ‘красивий, гарний’), пор. також *Въ лѣпоту* – ‘заслужено, справедливо’: *Владычню волю*

XXIV 149), пор. *синота* (XIII СлРЯ XXIV 154) ‘шовкова пряжа або тканина, а також одяг з такої тканини всіх відтінків синього кольору’; *свѣтлота* (1035 СлРЯ XXIII 146) ‘сяйво’, перен. *Въ свѣтлотахъ стѣихъ твоихъ* (XII СлРЯ XXIII 146); *пестрота* (XI–XII СлРЯ XV 24) ‘будь-яке вкраплення, кольорова пляма як прикраса на будь-чому (малюнок, оздоба, візерунок)’ або ‘природня кольорова пляма, цятка на шкірі тварини, пір’ї птаха і т. ін.’, наприклад: *Аще и рысь будетъ, то да умьретъ съ пѣстротами* (XI СлРЯ XV 24), *Просто явѣ заповѣди сея слово есть, ничто же пѣстры имѣя, ни неудобьпостижъное, ни прѣмудраго трѣбуя съказанія* (XII СлРЯ XV 24) ‘лукавство, хитрість’, *Тако мьнозѣ суци пѣстромѣ и недугу въ бѣши страстии нужьно многообразьному быти* (XII СлРЯ XV 24) ‘різноманітність’.

Поодинокі деривати називають зовнішньо-конфігураційні особливості предметів, ознаки, що сприймаються органами чуття: *острота* (XII СлРЯ XIII 162) ‘гострота’ чи ‘вістря, лезо’ (1232 р.) або ‘швидкість, стрімкість’ (XIII ст.); *круглота* (XIII/XIV–XV СлРЯ VIII 80) ‘округлість’; *сухота, сѣхота* (1073 Ср III 632) ‘сухість’; *сѣньчѣнѣи теплотѣ* (1037–1050 ІлСл 82); *мѣкота* (1073 Ср III 172) ‘м’якість’; *пустота* (XI СлРЯ XXI 55); *влагота* (XIII СлРЯ II 207) ‘волога, вогкість’; *мокрота* (XIII СлРЯ IX 237); ‘властивість, стан мокрого, рідкого; сирість, вологість’ або ‘волога, рідина’ (XII–XIII); *Своя ветхоты свѣлѣцися* (XII СлРЯ II 127) ‘старість, дряхлість’.

Деякі похідні на -ота називають стан довкілля чи суспільства: *свѣтлота* (1035 Ср 299) ‘сяння’, пор. *свѣтлота* (XII Ср III 299) ‘благоліпність’. Іменник *низота* зі «Слова про закон і благодать митрополита Іларіона» (*Се в послѣднюю низоту снудосте от внешня славы*) (XI СлРЯ XI 374) ‘низьке або принизливе становище’ зафіксовано в обстежених джерелах із вторинним значенням, первинно він мав локативну семантику.

Кілька відприкметникових іменників мають значення особи: *Ѧнота* (1076 Ср III 1231) ‘юнак’ (*Ѧнии* ‘молодий’, пор. *Ѧньць* ‘бичок, теля’); *сыротѣ* и *вдовицу* (80-і XIII ЖАН 28) від *сирьи* ‘осиротілий’.

II. Віддієслівні утворення теж мають переважно абстрактну семантику, це найменування внутрішнього стану людини, взаємин у колективі, суспільстві: *алкота* (1076 СДЯ I 81) ‘сильне відчуття голоду; піст’; *И они имъ сказали: ... 3-я зѣвота, 4-я блевота* (XIII–XVIII СлРЯ V 368); *сѣколота* (1097 Ср III 719) ‘сму́та’, ‘підступи, інтриги, таємні домовленості’, певне, пов’язане із *колоти* ‘розколювати, розбивати’, див. також [2, с. 78]; *мого́та, могу́та, му́гу́та* (XIII/1447 СлРЯ IX 230) ‘міць, сила, могутність’, пов’язано із *могти* (<*mogti, первісно ‘тягти’); *дрѣмота* (XIV СДЯ III 95) ‘дрімота’. Трапляються назви результатів діяльності людини в словесному вираженні: *клевета* (1076 СлРЯ VII 156) ‘наклеп; помилкове звинувачення’ (XI ст.), пор. *клевета же разлучает дружбу* (XI Там само) ‘лайка; ганьба’, цей іменник з ремаркою ‘не зовсім ясне’ пов’язують із дієсловом *klъvati, укр. *кловати*, в українську мову, можливо, запозичений зі старослов’янської (ЕСУМ II 455), пор. *оклевета* (1282 СДЯ VI 106) ‘наклеп, донос’.

Ж. Варбот до структур із давнім *-ta* відносить *вѣрста* (до *вѣртѣти, вѣрнути*), *невѣста* (до *вѣсти, вѣдати*), *пята* (до *пяти, пьну*), *рота* ‘присяга, клятва’ (до *речи*), проте жодна із них, певне, не перебувала в цей період у живих словотвірних зв’язках із наведеними твірними ні формально, ні семантично, див. також [Vaillant 1984, с. 684–685]. Це дає підстави вважати, що суфікс *-ta* в українській мові XI–XIII ст. практично вийшов з обігу й у наведених словах реконструюється лише етимологічно. Натомість його функції почав виконувати суфікс *-ota*.

III. Небагато задокументовано в текстах X–XIII ст. й відіменникових похідних, які мають абстрактне значення. Це головню різноманітні деривати, що позначають уявлення людей про красу й досконалість чогось, стану людини й довкілля, наприклад: *красота* (1076 СлРЯ VIII 23) ‘краса’, ‘те, що прикрашає’; ‘витонченість, дотепність’, пор.: *Приключитьсѧ ѿко обрѣте юдиноу. сирѡу оубоѡу. и красоты ѿ дѣла кормить ю* (1296 СДЯ IV 286) ‘красива,

приваблива зовнішність’, пор.: також: *погоубить м(о)лत्वъноубъ красотоу помнѣникъ гнѣвьнок* (1076 СДЯ IV 287); ‘радощі, блага; задоволення, насолода’, пор. також: *красота бо нѣни чадо мирьскыхъ ксть. того ради и собираютсѧ людикъ въ црѣвъ* (1296 СДЯ IV 288); ‘стрункість, милозвучність, супровід вокальними прикрасами (про церковний спів); красномовство, пишномовність’, *и, видѣвъ сѣнце и лоуноу и всю красотоу нб(с)ноую, прельстивьсѧ поклониши(с) имь* (XIII–XIV СДЯ IV 288) ‘краса’ – про будову, порядок. Від розглянутого деривата виявлені похідні префіксальні іменники: *некрасота* (1096 СлРЯ XI 156) ‘потворність’, *прекрасота* (XII СлРЯ XVIII 252) ‘краса, пишнота’; *мракота* (XIII / XIV СДЯ V 30) ‘морок, темрява’ або ‘повна відсутність світла, темрява; щось чорне, темне (про дим, туман і т. ін.)’ (1097 СлРЯ IX 288), від ст.-сл. *мракъ* ‘те саме’ з увиразнювальною функцією розгляданого суфікса; *тягота* (XI Ср III 1098) ‘тяжкість; праця; неприємність’ (1141 Там само 1099), ‘біда, нещастя’ (1205 Там само): *Многу тяготу людемь симь створишиа продажами и вирами* (1175 Ср III 1099) ‘утиски’, праслов’янське **tęga* > ‘тяга’ із суфіксом стану **-ot-a** (пор. *робота*) утворило похідний іменник **tęgota* > тягота ‘важкість’. Від нього за допомогою суфікса **-ѣ-ти** утворене дієслово *тяготѣти* ‘притягуватися до чогось, приваблювати’; *работа* (1282 СДЯ IX 436) ‘рабство, полон; робота, справа, труд; служба’ (1076 Там само, 438), ‘поклоніння (релігійне)’ (XI/XIII–XIV 439); пор. прасл. **orbiti* ‘працювати на когось’ від **orbъ* ‘раб’ (ЕСУМ V 99); *соромота* (XII СлРЯ XXVI 183) ‘ганебне, принизливе становище; ганьба, безчестя’, тут суфікс **-ота** має увиразнювальне значення. Із конкретним значенням документується лише іменник *шарота* (XIII Ср III 1582) ‘фарба’ або ‘фарбування, підфарбування’ (Там само) від ст.-сл. *шаръ* ‘фарба’, *шарити* ‘фарбувати’.

Огляд дериватів із суфіксом **-ота** (-ета) дає підстави стверджувати, що цей формант виконував схожі функції, що й у мові праслов’янській: він брав участь у творенні абстрактних найменувань

від прикметників, дієслів та іменників із досить широким діапазоном лексико-словотвірних типів. У розгляданих іменниках нерідко спостерігається розвиток вторинного значення, при цьому вторинна семантика часто не виходить за межі абстрактної. Лише в окремих випадках маємо субстантиви на -ота з конкретним значенням, нерідко ця семантика є вторинною. В окремих випадках прозирає тенденція набуття формантом -ота увіразнювальної функції.

Література

1. Азарх Ю. С. К истории словообразовательных типов вторичных собирательных в русском языке : Имена с суффиксами -ств(-о), -ин(-а), -шин(-а), -от(-а), -н(-я) / Ю. С. Азарх // Исследования по исторической морфологии русского языка. – М. : Наука, 1978. – С. 49–72.
2. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование. Ретроспективная формальная характеристика / Ж. Ж. Варбот. – М. : Наука, 1969. – 230 с.
3. Герд А. С. О некоторых особенностях образования имен существительных с суффиксом -от-а в современных славянских языках / А. С. Герд // Научные доклады высшей школы. – 1964. – № 2. – С. 79–87.
4. Грещук В. В. Історія словотвору українських відприкметникових іменників на -ство, -ота, -она, -изна в порівнянні з російськими / В. В. Грещук // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна – 1979. – Вип. 11. – С. 71–77.
5. Дегтярева Н. Т. Имена существительные на -от (а) в русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Т. Дегтярева. – М., 1980. – 23 с.
6. Іншакова І. О. Походження форманта -ота (-ета) та його функції в праслов'янській мові / І. О. Іншакова // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. праць. – Вип. 12. – Кривий Ріг, 2015. – С. 39–47.
7. Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская деривация имен / В. В. Мартынов. – Минск : Наука і техника, 1973. – 58 с.
8. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego / F. Sławski // Słownik prasłowian'ski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. – Т. 1–3. – 1974–1979.
9. Vondrak W. Vergleichend slavische Grammatik / W. Vondrak. – Göttingen, 1924. – XVIII. – 724 s.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. Л. С. Мельничука : у 7-и т. – Т. 1-5. – К. : Наукова думка, 1982–2006.

ЖАН – Житие Александра Невского // Кто с мечом. Три произведения древнерусской литературы XIII–XV веков. – М., 1973.

ІлСл – Слово о законѣ и благодати Илариона // Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 78–96.

ИФ – Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М. –Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

КП – Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : Репринтне видання. – К. : Час, 1991. – 280 с.

СГ – Смоленские грамоты кафедральной церкви Богородицы // Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 1976. – С. 140–146.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–7.

СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975–2008. – Вип. 1–28.

Ср – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.

УС – Устав студійський XII ст. // Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. 3. Книги богослужебные. Ч. 1. – М., 1869. – С. 239–270.

Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

ХА – Истринь В. М. Книги временъныа и ѡбразныа Гевргия Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славяно-русскомъ переводѣ. Текстъ, изслѣдованіе и словарь. – Петроградъ, 1920. – Т. 1. Текстъ.

ХД – Житие и хождение Даниила Русьскыа земли игумена // Памятники литературы Древней Руси. XII век / Вступит. статья Д. С. Лихачева ; Сост. и общая редакция А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. лит., 1980. – С. 24–115.

Стаття надійшла до редакції 18.09.2016 р.

УДК 811.161.2'38

С. А. Бузько

ПОНЯТТЯ СТИЛІСТИЧНОЇ МАРКОВАНОСТІ МОВНИХ ЗАСОБІВ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Бузько С. А. Поняття стилістичної маркованості мовних засобів (загальнотеоретичний аспект).

У статті описано основні наукові підходи до визначення поняття стилістичної маркованості мовних засобів. Стилiстична маркованiсть (стилiстичне забарвлення) розглядається як наявнiсть у мовної одиницi додаткової конотативної iнформацiї емоцiйного, експресивного, оцiнного чи стильового характеру, що зумовлює здатнiсть цiєї одиницi створювати певний стилiстичний ефект, надаючи мовленню, залежно вiд

комунікативно-прагматичної настанови мовця, різних відтінків – урочистості, піднесеності, невимушеності, фамільярності, іронічності, гумору, комізму, згрубілості, агресивності тощо.

Ключові слова: стилістична маркованість, стилістичне забарвлення, мовна норма, стилістичне значення, конотація.

Бузько С. А. Понятие стилистической маркированности языковых средств (общетеоретический аспект).

В статье описаны основные научные подходы к определению понятия стилистической маркированности языковых средств. Стилистическая маркированность (стилистическая окраска) рассматривается как наличие в языковой единице дополнительной коннотативной информации эмоционального, экспрессивного, оценочного или стилистического характера, что обуславливает способность этой единицы создавать определенный стилистический эффект, наделяя речь, в зависимости от коммуникативно-прагматической установки, различными оттенками – торжественности, возвышенности, непринужденности, фамільярности, ироничности, юмора, комизма, грубости, агрессивности и т. д.

Ключевые слова: стилистическая маркированность, стилистическая окраска, языковая норма, стилистическое значение, коннотация.

Buzko S. A. Stylistic marking notion of language means and devices (general theoretical aspect).

This article investigates the basic linguistic approaches of defying stylistic marking of language means and devices. Stylistic marking (stylistic expressiveness) is considered as supplying a language unit with additional connotative information expressing emotional, evaluative or stylistic nature. It determines the ability of the unit to create a stylistic effect. It also forms special effect to the speaker's message according to communicative and pragmatic speaker's intentions, making the speech more ceremonial and high spirited, informal, familiar, ironic, humorous, comic, rude, aggressive etc. The concept, known in linguistics called stylistic marking, covers a wide range of material and functionally disparate phenomena. Stylistically be labeled individual sounds or their compound word word creative means, syntactic constructions and so on. The article discusses some of the interpretations of the deadline and it being denoted linguistic phenomena.

It is noted that in modern linguistics phenomenon stylistic marking understood differently. Some researchers consider it in relation to the concept of linguistic rules, other scientists notion of stylistic markedness associated with stylistic value and the presence of a linguistic unit different connotations. At the same time in the style widely used term "stylistic expressiveness", which usually means a linguistic unit correlation with certain functional style language. Some researchers stylistic expressiveness is defined as the presence of additional words semantic and stylistic nuances.

Key words: stylistic marking, stylistic expressiveness, language norm, stylistic meaning, connotation.

Серед категорій, що складають поняттєвий апарат лінгвостилістики, стилістична маркованість є однією з ключових і

найбільш загальних. У сучасній лінгвістиці термін «маркованість» розуміється по-різному. Одні дослідники, за спостереженнями І. Гальперіна, витлумачують маркованість як здатність мовної одиниці виявляти додаткові семантичні або стилістичні відтінки. Інші розглядають явище маркованості як наявність диференційної ознаки, що відрізняє одну форму використання мовної одиниці від інших, протилежних форм, які характеризуються відсутністю такої ознаки [6, с. 269]. Поняття, відоме в лінгвістиці під назвою стилістичної маркованості, охоплює широке коло матеріально та функціонально різнорідних явищ. Стилiстично маркованими можуть бути окремі звуки чи їх сполуки, слова, словотвірні засоби, синтаксичні конструкції тощо. Розглянемо деякі трактування зазначеного терміна та позначуваних ним мовних явищ.

У ряді досліджень явище стилістичної маркованості пов'язується з поняттям мовної норми, при цьому простежується переважно два різні погляди на проблему співвідношення стилістичної маркованості з мовною нормою. Одні дослідники вбачають у явищі стилістичної маркованості неминуче «мотивоване відхилення від лінгвістичних або будь-яких інших загальноприйнятих норм» [18, с. 131]. Інші вважають, що в стилістично маркованому явищі «немає нічого, чого не було б у мові – як системі і в мові – як реалізації цієї системи, тобто в мовленні» [6, с. 275]. Наявна також третя концепція, згідно з якою розрізняють два типи стилістично маркованих явищ: негативний, що являє собою порушення норми, й позитивний, який перебуває в межах мовної норми [8, с. 137].

Грунтовний опис дії принципів стилістичної маркованості міститься у працях І. Гальперіна. Розглядаючи досліджуване явище переважно на рівні тексту, учений розуміє під маркованістю такі «синтаксичні побудови або смислові зв'язки компонентів висловлення, які характеризуються одночасно незвичністю використання, обмеженим ступенем допустимості, інколи навіть граматичною неправильністю. Вони обов'язково передають додаткову інформацію»

[6, с. 271]. Опозиція маркованість / немаркованість поєднує в собі, на переконання дослідника, деякі ознаки таких типів опозицій, як правильність / неправильність, звичайність / незвичайність, допустимість / недопустимість, причому слабкий член цієї опозиції – немаркованість – повністю або частково збігається з сильними членами інших опозицій – правильністю, допустимістю та звичністю використання. Саме вмотивоване й свідоме порушення загальномовної норми, яка асоціюється з правильністю та стандартністю, породжує, на думку вченого, явище стилістичної маркованості.

О. Беляєвська, пов'язуючи явище стилістичної маркованості з комунікативною прагматикою, виокремлює три групи явищ, співвідносних із поняттям стилістичної маркованості:

1) стилістична маркованість тексту або уривка тексту як вказівка на його належність до певного функціонального стилю чи жанру в межах стилю;

2) стилістична маркованість частини тексту, зумовлена таким уживанням мовних одиниць різних рівнів, яке містить стилістичну інформацію (цей тип стилістичної маркованості може бути властивий також одиницям мови, що реалізуються в тексті);

3) стилістична маркованість мовної одиниці як елемента системи, тобто стилістична значущість як онтологічна властивість мовного знака [4, с. 21].

Ряд інших дослідників (зокрема Т. Винокур, Л. Мацько, О. Мацько, Е. Різель, О. Сидоренко) явище стилістичної маркованості пов'язують із наявністю в мовній одиниці стилістичного значення, під яким розуміють загальне позначення емоційного, експресивного та експресивно-образного значення. На думку Т. Винокур, до вивчення стилістичного значення варто підходити з інформативно-комунікативних позицій, «тобто враховувати його здатність бути опорним пунктом стилістичного комплексу, який обслуговує мовленнєве спілкування (засіб – прийом – завдання / ефект). Ця здатність, що спонукає нас уважати стилістичне значення ключовим

поняттям стилістики, є наслідком його семантичної природи, що зумовило й вибір самого терміна» [5, с. 43]. Дослідниця доводить, що термін «стилістичне значення» певною мірою корелює (відповідно до його функціонально-комунікативної інтерпретації) з поняттями-термінами «стилістичний засіб», «стилістичний прийом», «стилістичне завдання», «стилістичний ефект», а також узагальнює сутність такого поняття, як «експресивні відтінки» та відповідає певному типу експресивної семантики, яка ускладнює лексичне або граматичне значення одиниць мови.

Концепція стилістичного значення, запропонована Е. Різель, доводить існування двох видів цієї категорії: стилістичне значення в парадигматичному та синтагматичному (контекстуальному) аспектах. Перший вид, який дослідниця називає абсолютним стилістичним значенням або абсолютною стилістичною маркованістю, задається самою системою мови й тому є необхідною передумовою для адекватного використання можливостей мови під час їх реалізації в мовленні.

Стилістичне значення в синтагматичному аспекті пов'язане передовсім із стилістичним забарвленням лексеми в певному контексті (контекстуальне або актуальне стилістичне забарвлення), під яким мовознавець має на увазі стилістичну характеристику мовних одиниць у зв'язному мовленні, яка може змінюватись або залишатись постійною відносно абсолютної стилістичної маркованості. Іншим фактором, який безпосередньо впливає на стилістичне значення як у парадигматичному, так і в синтагматичному аспектах, Е. Різель вважає конотацію, «яка витікає або безпосередньо з контекстуального стилістичного забарвлення, або з усієї інформації» [13, с. 138]. Дослідниця наголошує на тому, що названі лінгвістичні категорії – стилістичне значення і конотація – певною мірою взаємопов'язані, але не тотожні, оскільки конотація – це додаткова інформація, виражена в невербальній формі. «Незважаючи на те, що ми розглядаємо конотацію як лінгвістичну категорію, вона тим не менш є й залишається

асоціацією, яка має смисловий, емоційний і волюнтативний характер <...>. Вона не виражається вербально, але її можна зрозуміти з експліцитного, реально вираженого змісту» [13, с. 138]. Урешті лінгвіст доходить висновку, що стилістичне значення у зв'язному мовленні може бути оцінене як конотативне стилістичне значення, оскільки в ньому переважає конотація.

На думку українських стилістів Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько, стилістичне значення – це «додаткове, супровідне до лексичного та граматичного значення мовної одиниці», тісно пов'язане зі «стилістичною вартістю» слова (тобто маркованістю), яка обмежує його використання певним стилем, типом мовлення чи видом тексту. Розрізняють стильове і стилістичне значення. Стильове значення мовної одиниці нерозривно пов'язане з її маркованістю й показує, у якому функціональному різновиді (стилі) ця одиниця зазвичай функціонує. Стилістичне значення діє в межах стильового на тлі стилістично нейтральних мовних засобів і характеризується конкретною оцінністю, емоційністю, експресією. «Воно виникає в результаті асоціативно-образного переосмислення значення, нашарування твірної семантики суфіксів, ситуативного використання слів» [10, с. 194–195].

Деякі лінгвісти (наприклад, Н. Бабич та М. Пилинський) стилістичну маркованість розуміють як закріпленість слова за певним функціональним стилем мови. У зв'язку з цим слова будь-якої мови Н. Бабич розподіляє на дві категорії: 1) стилістично нейтральні та 2) стилістично марковані, тобто закріплені за певним стилем. «Стилістично нейтральні слова – це слова загальноповживані, а стилістично марковані, або слова вузького стилістичного призначення, – це лексеми з певним стилістичним відтінком» [2, с. 53]. М. Пилинський, аналізуючи це явище, зосереджує увагу на процесах зміни маркованості ряду лексичних одиниць. Учений зазначає, що слово, реалізуючи свій активний внутрішній потенціал, перебуває в постійних взаємодіях зі своїм оточенням, з різними типами контекстів, у яких воно функціонує. «Цим і зумовлене

переміщення слова з одного стилю мовлення в інший, зміна його стилістичної маркованості» [11, с. 133–134].

Інші дослідники надають перевагу терміну «стилістичне забарвлення», також співвідносячи його з належністю слова до певного стилю мови (Л. Барлас, І. Голуб, Г. Їжакевич, О. Пономарів).

«Закріпленість за тим чи тим стилем наділяє слово певним стилістичним «паспортом», – стверджує Л. Барлас, – який і служить сигналізатором його стилістичного забарвлення» [3, с. 149]. Стилістичне забарвлення слова вчений пов'язує з його емоційною оцінкою, наголошуючи на тому, що ці категорії взаємопов'язані, але не тотожні. «Стилістичне забарвлення – категорія оцінна. Але на відміну від емоційного забарвлення, воно спрямоване не на сам об'єкт, який називає слово (річ, особу, дію, якість і т. ін.), а на саме слово, на саме мовлення» [3, с. 150]. Так, слова з підвищеним стилістичним забарвленням (книжна, висока, поетична лексика) характеризують мовлення як емоційно-підвищене, урочисте; слова зі стилістично зниженим забарвленням (розмовним, просторічним, грубо просторічним), навпаки, характеризують мовлення як звично-побутове, містять натяк на мовленнєву ситуацію, на стосунки мовців тощо; слова ж, які звикли називати нейтральними, ніяк не оцінюють мовлення – вони мають нульове стилістичне забарвлення.

І. Голуб також використовує термін «стилістичне забарвлення», яке, на думку дослідниці, «залежить від того, як слово сприймається нами: як закріплене за тим чи тим стилем чи як доречне в будь-якій мовленнєвій ситуації, тобто загальноповживане» [7, с. 99].

Г. Їжакевич та О. Пономарів стилістичне забарвлення слова пов'язують передовсім із його використанням у певному функціональному стилі. Усі слова сучасної української мови, відповідно, учені поділяють на дві великі групи: стилістично нейтральні слова, якими послуговуються в усіх стилях, і слова, стилістично забарвлені, які використовуються лише в окремих стилях чи в одному з них [16, с. 82–89; 12, с. 36–38].

Схожої позиції дотримується І. Чередниченко, відзначаючи, що певна кількість слів у мові мають виразне «стильове забарвлення», і називає такі одиниці словами вузького стилістичного призначення, з певним стилістичним відтінком. Однак, – наголошує вчений, – більшість слів нашої мови належить до нейтральної категорії, яка не має виразних ознак стилістичного призначення, це загальноживані слова, стилістично нейтральні [19, с. 86].

У ряді інших досліджень стилістичне забарвлення трактують як наявність у мовної одиниці різних конотацій (О. Ахманова, О. Крижановська, В. Телія та ін.). У зв'язку з цим «Стилістичний енциклопедичний словник російської мови» за редакцією М. Кожині подає таке визначення стилістично забарвленої лексики: «це лексичні одиниці (однозначні слова чи окремі значення багатозначних слів), які характеризуються здатністю викликати особливе стилістичне враження поза контекстом. Ця властивість зумовлена тим, що в значенні цих слів міститься не лише предметно-логічна (відомості про позначуваний предмет) інформація, але й додаткова (непредметна) – *конотації*» [14, с. 454]. У «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» конотація тлумачиться як емоційна, оцінна або стилістична забарвленість мовної одиниці узуального (закріпленого в системі мови) чи оказіонального характеру. У широкому витлумаченні це будь-який компонент, що доповнює предметно-поняттєвий зміст мовної одиниці та надає їй експресивного забарвлення. У вузькому витлумаченні це компонент значення, змісту мовної одиниці, який виконує другорядну функцію найменування й доповнює таким чином об'єктивне значення цієї одиниці асоціативно-образним уявленням про позначувану реалію (т. зв. тропи та фігури мовлення). Асоціативно-образний компонент у структурі конотації є підставою для оцінної кваліфікації та стилістичної маркованості й пов'язує денотативний і конотативний зміст мовної одиниці [9, с. 236].

За визначенням О. Ахманової, конотація – це додаткове значення, забарвлення, «додатковий зміст слова (або вислову), його

семантичні або стилістичні відтінки, які накладаються на його основне значення, служать для вираження різних експресивно-емоційно-оцінних обертонів та можуть надавати висловлюванню урочистості, ігрового характеру, фамільярності тощо» [1, с. 203–204].

Дослідниця конотативної інформації мовних одиниць В.Телія розглядає конотацію як спосіб вираження оцінки й висуває гіпотезу про те, що «конотація як експресивно маркований макрокомпонент семантики є продуктом оцінного сприйняття й відображення дійсності у процесах номінації. <...> основна функція конотації – це функція впливу, безпосередньо та нерозривно пов'язана з прагматикою мовлення» [17, с. 21]. Сама ж сутність творення стилістичного забарвлення, стилістичної значущості за допомогою конотації, на думку лінгвіста, доволі проста: денотативний аспект значення «обрамлюється» на основі певного асоціативно-образного мотиву емотивно-оцінною модальністю, яка, виводячи зміст висловлення з нейтрального сприйняття, створює тим самим його стилістичне забарвлення [17, с. 122]. У своїх роздумах дослідниця доходить висновку, що відношення суб'єкта мовлення, як і слухача, до світу – це відношення ціннісне (що відбиває категорія емотивності), і воно передбачає відповіді на питання: хто оцінює, що, як і з яких позицій; терміни цього відношення – суб'єкт (особистість із її смаками та світоглядом) та об'єкт (фрагмент світу в його системних зв'язках) – поєднані оцінним судженням, у якому за допомогою конотації відбивається ставлення суб'єкта до світу. Отже, під конотацією в цій концепції розуміється передовсім емотивно-оцінний компонент семантики слова чи вислову.

Відмінну від розглянутих концепцію розробила Л.Струганець, запропонувавши вивчати стилістичне забарвлення слова з урахуванням семантичної трансформації та стилістичної транспозиції. «Суть семантичної трансформації, – пояснює дослідниця, – полягає в розширенні або звуженні значення вже наявного в мові слова чи в переосмисленні значення лексичної одиниці відповідно до нових реалій лінгвосоціуму» [15, с. 97]. Відповідно, слово може змінювати своє

стилістичне забарвлення, набувати нових семантико-стилістичних відтінків. Динамічні зрушення в напрямку стилістичної транспозиції, за спостереженнями науковця, також різнопланові. У сучасній українській мові відбуваються процеси переорієнтації номінацій, реактивації та пасивізації деяких лексико-семантичних засобів, зміни соціальних конотацій, термінологізації і детермінологізації лексичних одиниць тощо. Усі ці процеси, суть яких полягає у зміні функціонально-стильового призначення слова, скеровані передовсім на збагачення української літературної мови новими лексичними одиницями [15, с. 93–98].

Отже, у сучасній лінгвістиці явище стилістичної маркованості розуміють по-різному. Одні дослідники розглядають його у співвідношенні з поняттям мовної норми, інші вчені поняття стилістичної маркованості пов'язують зі стилістичним значенням та наявністю в мовної одиниці різних конотацій. Водночас у стилістиці активно використовується термін «стилістичне забарвлення», під яким зазвичай розуміють співвіднесеність мовної одиниці з певним функціональним стилем мови. Деякі дослідники стилістичне забарвлення визначають як наявність у слова додаткових смислових та стилістичних відтінків. У нашому розумінні стилістична маркованість (стилістичне забарвлення) – це наявність у мовної одиниці додаткової конотативної інформації емоційного, експресивного, оцінного чи стильового характеру, що зумовлює здатність цієї одиниці створювати певний стилістичний ефект, надаючи мовленню, залежно від комунікативно-прагматичної настанови мовця, різних відтінків – урочистості, піднесеності, невимушеності, фамільярності, іронічності, гумору, комізму, згрубілості, агресивності тощо.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
2. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : [навчальний посібник] / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 2003. – 430 с.
3. Барлас Л. Г. Об отношении стилистической окраски и эмоциональных оттенков слова к его лексическому значению / Л. Г. Барлас // Вопросы лексики и фразеологии © С. А. Бузько, 2016.

современного русского языка : сб. статей. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1968. – С. 68–84.

4. Беляевская Е. Г. Стилистическая маркированность в языке и речи / Е. Г. Беляевская // Проблемы стилистической маркированности : сб. науч. тр. – М., 1990. – С. 38.

5. Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц / Т. Г. Винокур. – М. : Наука, 1980. – 238 с.

6. Гальперин И. Р. О понятиях «стиль» и «стилистика» / И. Р. Гальперин // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 34–52.

7. Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка : [учебное пособие] / И. Б. Голуб. – М. : Высшая школа, 1986. – 335 с.

8. Едличка А. Типы норм языковой коммуникации / А. Едличка // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 20. – С. 135–150.

9. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

10. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підручник] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.

11. Пилинский Н. Н. Тенденции в изменении стилистической маркированности лексики современного русского языка (на материале лексикографии новейшего периода) / Н. Пилинский, Н. Хруцкая // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. пр. – К. : УДПУ, 1997. – С. 133–134.

12. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови : [підручник] / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 247 с.

13. Ризель Э. Г. Стилистическое значение и коннотация / Э. Г. Ризель // Лингвистические проблемы текста : сб. науч. тр. – М., 1980. – Вып. 158. – С. 134–143.

14. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожиной. – М. : Флинта. Наука, 2003. – 694 с.

15. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття : [монографія] / Л. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.

16. Сучасна українська мова : [підручник] / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. – [2-е вид.]. – К. : Либідь, 2005. – 487 с.

17. Теля В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Теля. – М. : Наука, 1986. – 143 с.

18. Хэллидей М. А. К. Лингвистическая функция и литературный стиль / М. А. К. Хэллидей // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 9. – С. 116–148.

19. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. – К. : Радянська школа, 1962. – 495 с.

Стаття надійшла до редакції 23.06.2016 р.

НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРІВ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІЙ МОВІ

Иншаков А. Е. Назви на позначення кольорів в індоєвропейській мові.

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядаються найменування кольорів у індоєвропейській мові. Дослідники в розглядуваному періоді аналізують кольоролексеми *білий, чорний, червоний, жовтий*.

Ключові слова: лексема, білий, чорний, червоний, жовтий, кольорова ознака, індоєвропейські діалекти, номен, назви металів.

Иншаков А. Е. Наименования для обозначения цвета в индоевропейском языке.

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматриваются наименования цветов в индоевропейском языке. Исследователи в рассматриваемом периоде анализируют колоративы белый, черный, красный, желтый.

Ключевые слова: лексема, белый, черный, красный, желтый, признак цвета, индоевропейские диалекты, номен, названия металлов.

Inshakov A. Y. Names to describe colors in the Indo-European language.

Proto-Slavic language inherited from Indo-European basic color term. T. Gamkrelidze and V. Ivanov in the book «Language and Yndoevropyysky yndoevropytsy: Upgrade and historical and typological analysis prayazika and protokultury» consider issues formal semantic reconstruction pramovnoyi vocabulary and picture reproduction respective cultural and historical realities of habitat tribes vehicles pramovnoyi system. The authors analyzed the names of metals in Indo-European language, conclude their close relationship with the names of «color signs». Metal called for its characteristic color. It is likely that the names of the colored signs emerged under the names of metals.

Researchers have suggested that the Indo-European language, there were major names to describe colors: white, black, red, yellow. Stages of origin nominae their composition is likely to confirm the theory B. Berlin and P. Kay. Features koloronominatsiyi is the connection name with the names of colors metals. Some nominae characterized by unclear differentiation of colors (black – blue and yellow – green).

Key words: token, white, black, red, yellow, colored sign Indo-European dialects, nomina names of metals.

У другій половині ХХ ст. починається процес становлення та активної розбудови української історичної лексикології. Невпинно зростає історико-словникова база, постійно видаються писемні

пам'ятки. Загальний огляд історії основних груп лексики подано в академічній праці «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (К., 1983), у статтях Л. Булаховського, Д. Гринчишина, А. Критенка, О. Купчінського, Г. Півторака, В. Русанівського, І. Чепіги та ін. Питання історії становлення та розвитку окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови постійно привертають увагу мовознавців: роботи С. Бібли, Г. Войтів, О. Зеленської, Г. Миронової, І. Сокола, П. Чучки, С. Яценка та ін. Останні кілька десятиліть увага вітчизняної та зарубіжної лінгвістики сконцентрована на вивченні окремих семантичних груп словникового складу мови. Повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих тематичних груп лексики.

У мовознавстві при вивченні лексем на позначення кольору виокремлюють основні напрями: функціональний, лексико-семантичний та тісно пов'язаний із ним когнітивний, граматичний, порівняльний та історичний, актуалізований у роботах О. Іссерлін, Н. Бахліної, Ю. Норманської, І. Садикової, М. Чікало, В. Горобця, Л. Ткач, Р. Алімпієвої. Ці автори досліджують історію кольороназв, процес формування окремих груп та їх склад у різні періоди розвитку мови, визначають співвіднесеність кожного найменування кольору з предметом-еталоном. Такі знання необхідні, бо на них ґрунтуються сучасні теорії вивчення кольороназв.

В історико-етимологічному аспекті вивчали слов'янські лексеми на позначення кольору Г. Герне, А. Заремба, П. Хілл. Семантичне поле російських кольороназв досліджували В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик. У 60-х роках з історії кольороназв були захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук Л. Грановської, М. Суровцевої. В україністиці однією із перших ґрунтовних спроб системного діяхронного аналізу групи назв кольорів писемної української мови XIV–XVIII ст. є дисертація М. Чікало. Джерельною базою цієї роботи стали три лексичні картотеки відповідного періоду, які зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України.

Праці, присвячені кольороназвам, мають здебільшого фрагментарний характер, оскільки аналіз функціонування кольоролексики переважно подано в синхронному аспекті. Однак діахронічне дослідження кольороназв, зокрема індоєвропейського періоду, є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Це й зумовило вибір теми статті та її актуальність.

Праслов'янські назви якостей, успадковані з індоєвропейської мови, є позначеннями небагатьох кольорів: прасл. *rudъ* “червоний, темно-червоний”; прасл. *žoltъ* “жовтий”; прасл. **pъlvъ* “половий”; прасл. *čьrnъ* “чорний” [2, с. 24–25].

Праслов'янська мова успадкувала основні кольороназви з індоєвропейської. Т. Гамкрелідзе та В. Іванов у монографії “Индоевропейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры” розглядають проблеми формально-семантичної реконструкції прамовної лексики й відтворення відповідної картини культурно-історичних реалій середовища перебування племен-носіїв прамовної системи. Учені наводять низку лексичних форм, характерних для арійсько-балтослов'янських лексичних ізоглос індоєвропейських діалектів, серед них – назви кольорів, наприклад: д.-інд. *syāva-* “чорно-бурий, гнідий, темний”, *авест. *syāva-* “чорний” (пор. власну назву *Siiāuuāspi-* “чорнокінний”, *лит. šyvas* “сіро-білий”, ст.-сл. *šivŭ* “сивий, сірий” (масть коня) або д.-інд. *krsna-* “чорний”, *прус. kirsnan*, ст.-сл. *črŭnŭ* “чорний”, рос. “чорний”) [1, с. 417].

Здавна вже існували антонімічні кольороназви: білий – чорний. Порівняйте: **alb[h]o* – “білий”, “світлий”, відповідно хет. *alpa* – “хмара”, грец. *αλφος* “біла пляма на шкірі, більмо”, лат. *albus* “білий”, д.-в.-нім. *albiz* “лебідь”, ст.-сл. *lebedlŭ* “лебідь” (назва за характерним білим кольором птаха), рос. *олово*, буквально “білий”, “блискучий метал”. Антонімічна їй лексема **mel-* “чорний”, “темний” (пор. і.-с. **ser-* “темний

колір”, д.-іран. **hvāra-* в назві Хорезма (буквально “чорноземна країна”), лат. *sordēs* “бруд”, гот. *swarts*, д.-ісл. *sorta* “чорний колір”, д.-в.-нім. *swarz* (нім. *schwarz*) “чорний”, д.-ірл. *sorb* “бруд”. Слово **mel-* мало відповідники д.-інд. *malina* – “брудний”, “чорний”, *mlāna* – “чорний”, “темний”, *mala* – “бруд”, “гріх”, грец. *μελās* “чорний”, лат. *melleus* “червоний”, “багрянний”, “пурпурний”, лтс. *mėl̃ns* “чорний”, прус. *melne* “синя пляма”, лит. *mėlas* “синій”, пор. рос. *малина* [1, с. 783].

Деякі індоєвропейські діалектні назви тварин зберігають більш архаїчний стан, а саме, своє первинне значення кольору. Наприклад: спільноіндоєвропейська лексема **b[h]ib[h]er* // **b[h]eb[h]er* у діалектах зберігає первинне значення “коричневий”, “блискучий” (пор. вед. *babhru* – “червоно-коричневий” (про коня, корову, Бога, рослини), арійське *barpu-ntu* як позначення масті коня; пор. споріднене нередупліковане позначення масті коня в слов’янських мовах: п. *brony* “гнідий”, д.-чес. *brony* “білий”, д.-р. *броньи* “білий” (про коня) [1, с. 530].

У давньоіндійській мові описова назва заліза мала форму *k̥ṛsnayasa-* (*k̥ṛsna-* + *ayas-*), буквально “чорний метал”. Д.-інд. *k̥ṛsna-* “чорний”, відповідно до прус. *kirsnan*, ст.-сл. *črŭnŭ*, лит. *keršas* “чорно-білий (у плямах)” (без суфіксального елемента **-no-*). Слово є діалектним позначенням “чорного кольору”, обмеженим індо-ірано-балто-слов’янською діалектною спільністю, для неї ж характерна й назва “чорно-сірого” кольору (мабуть, як масті коней).

У хетській мові назви металів-домішок до міді при виплавці бронзи ґрунтувалися на первинних індоєвропейських словах, що позначали кольорові ознаки: хет. *dankuli* – “олово” (*dankui* – “темний”, д.-в.-нім. *tunkal* “темний”, нім. *dunkel*), *šuli(ja)* – “свинець”, пор. лат. *liuidus* “синюватий”, “синювато-сірий”, “свинцевого кольору”, *liuor* “синява”, “свинцевий колір”, д.-ірл. *li* “колір”, “блиск”, рос. *слива* (спершу “плід темного кольору”, слов. *slív* “кольору сливи, голубуватий”), д.-в.-нім. *slēha*, нім. *Schlehe* “терен”, д.-англ. *slāh* “терен”, англ. *sloe*.

Індоєвропейська форма **r(e)ud[h]* (із варіантами повного **reud[h]-*) і нульового **rud[h]-*) ступенів) “червоний метал”, “мідь”,

“червоний колір” є яскравим свідченням зв’язку назви “металу” й відповідної “кольорової ознаки” (пор. д.-інд. *loha-* “червоний метал”, “мідь”, “залізо”; лат. *raudus*, мн. *rūdera* “шматочок міді”, “мідяк”; ст.-сл. *ruda* “метал”, рос. *pyда*; в.-луж. *ruda* “залізняк”, “червона земля”; д.-інд. *lohita-* // *rohita-* “червоний”, *rudhira-* “червоний”; лат. *ruber* “червоний”, *rūbidus* “темно-червоний”; д.-ірл. *ruad* “червоний”; д.-ісл. *rjoör* “червоний”; д.-в.-нім. *rōt* (нім. *rot*); д.-англ. *rēad* (англ. *red*); лит. *raūdas* “червоний”; д.-рус. *pyдъ* “червоний”).

Розподіл слова у значенні “руди”, “червоного металу”, кольорової ознаки “червоний” у діалектах свідчить про його загальноєвропейський характер, що відобразилося, відповідно, в історичних індоєвропейських діалектах. Характерною для “міді”, “мідної руди” була кольороознака через семантичний зв’язок із кольоровою ознакою “червоний”.

Мабуть, форма **r(e)ud[h]* позначала спеціалізоване значення “міді”, “червоної руди”, “червоного металу” – основного металу для виплавки бронзи з різними домішками. Ця індоєвропейська форма за звучанням і значенням близька до шум. *urudu* “мідь”. Можливо, ця лексема походила з давнього варіанту **burudu*, що лежала в основі назви річки Євфрат (річки, якою сплавливали “мідну руду”). Лінгвісти побіжно зауважують, що запозичення шум. *urudu* з індоєвропейської за часом і місцем унеможливлується, бо шумерська форма походить із давнього **burudu*. Такий зв’язок висуває припущення про контакти між цими мовами та зв’язки між ареалами їхнього поширення [1, с. 712].

Індоєвропейська назва срібла також пов’язана з первинним позначенням кольору “білий”, “світлий”: хет. *harki-* “білий”, “срібло”, грец. *ἄργυρος* “срібло” (пор. *αργης* “білий”, “засліплюючий”), д.-інд. *rajata-* “срібло” (пор. *arjuna-* “білий”, “світлий”, “сріблястого кольору”), д.-перс. *ardata-* “срібло”, лат. *argentum* “срібло”, д.-ірл. *argat* “срібло”.

Спільноіндоєвропейський номен “золото” відтворюється у формі **Hau-s-* / **Hu-os-*: лат. *aurum*, прус. *ausis*, лит. *auksas*, зіставляється з шум. *guškin* “золото”. В індоєвропейських діалектах новотвори на позначення “золота” переважно пов’язані з основою

*g[h]el- “жовтий” (д.-інд. *hari-* “жовтий”, авест. *zari-* “жовтий”, грец. *χολος* “жовч”, лат. *fel* “жовч”, д.-в.-нім. *geġo*, нім. *gelb* “жовтий”, відповідно д.-інд. *hiranya-*, авест. *zaranya-*, д.-перс. *daraniya-* “золото”, гот. *gulf* “золото”, д.-англ. *gold* (англ. *gold*), д.-в.-нім. *gold* “золото”, нім. *Gold*, лтс. *zėlts* “золото”, сх.-лит. *žėltas* “золотий”, ст.-сл. *zlamto* “золото”). У германо-балто-слов'янських мовах слово для “золота” утворюється від основи *g[h]el- “жовтий”, ускладненої суфіксом *-t[h]-. В індо-іранських формах виступає основа на -n-.

Т. Гамкрелідзе, В. Іванов, аналізуючи назви металів у індоєвропейській мові, роблять висновок про їхній тісний зв'язок із назвами “кольорових ознак”. Метал називався за його характерним кольором. Цілком імовірно, що назви кольорових ознак виникли відповідно до імен металів. Автори наводять орієнтовну систему кольорових протиставлень, співвіднесених із металами: *reud[h]- “червоний”, “темно-червоний” ~ “мідь”; *Hark'- “блискучий”, “білий” ~ “срібло”; *g[h]el- “жовтий”, “жовто-зелений” ~ “золото” (пор. грец. *χλωρος* “жовто-зелений”, лит. *žėliu* “зеленію”, прус. *saligan* “зелений”, лтс. *zelt* “зеленіти”, ст.-сл. *zelenŭ* “зелений”) [1, с. 713–714].

Викладене вище дозволяє зробити припущення, що в індоєвропейській мові існували основні назви на позначення кольорів: *білий*, *чорний*, *червоний*, *жовтий*. Етапи виникнення цих номенів, їхній склад, імовірно, підтверджують теорію Б. Берліна і П. Кея. При розгляді питання сутності кольорономінації вчені поділяють різні думки. Так, Е. Сепір, Б. Уорф [4] запропонували гіпотезу лінгвальної відносності, що виникла в США. Цю теорію спростовують Б. Берлін і П. Кей, які дійшли висновку, що процес виникнення й розвитку кольороназв у різних мовах є своєрідною лінгвістичною універсалією. Їхня монографія стала першим систематичним описом лексичної групи слів. Учені вивчали етимологію кольору й описали свої міркування у праці «Основні колірні терміни» [3, с. 28–29]. Лінгвісти зробили висновок, що 95 % кольорів походять від назв предметів і лише 5% не мають чіткої етимології. На думку авторів, основною одиницею

кольоропозначень визначається базовий колірний термін (basic color terms), кількість їх обмежена, колір характеризують ознаки: відтінок, яскравість, насиченість. Проте, теорія універсалізму не знайшла однозначного схвалення серед науковців (А. Вежбицька, Ю. Апресян, А. Михайлова). Особливостями кольорономінації індоєвропейського періоду, на думку Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, є зв'язок найменування кольорів із назвами металів. Деякі номени характеризувалися нечіткою диференціацією відтінків (чорний – синій і жовтий – зелений).

Література

1. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры : в 2-х т. / Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилиского ун-та, 1984. – Т. 2. – С. 709–714.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія / За ред. В. О. Винника. – К. : Наукова думка, 1983. – 742 с.
3. Berlin B. Basic colour terms : their universality and evolution / B. Berlin, P. Kay. – Berkley and Los Angeles, California : University of California Press, 1969. – P. 210.
4. Worf B. The Phonetic Value of Certain Characters in Maya Writing / B. Whorf. – Cambridge, 1933. – P. 91–96.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2016 р.

УДК 811.161.2'373

І. Є. Іншакова

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПАХУ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Іншакова І. Є. Проблема дослідження запаху в науковій літературі.

Вивчення семантичних груп словникового складу мови є традиційним в українському мовознавстві. Повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії формування окремих семантичних груп. Статтю присвячено проблемі дослідження одоративів у науковій літературі.

Ключові слова: запах, сприйняття, сенсорика, нюх, аромат, лексика, одоративний складник.

Іншакова И. Е. Проблема исследования запаха в научной литературе.

Изучение семантических групп словарного состава языка является традиционным в украинском языкознании. Полное исследование истории

© І. Є. Іншакова, 2016.

лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории формирования отдельных семантических групп. Статья посвящена проблеме исследования одоративов в научной литературе.

Ключевые слова: запах, восприятие, сенсорика, нюх, аромат, лексика, одоративная составляющая.

Inshakova I. Y. The problem of odor research in the scientific literature.

Different perceptions definition explains the diversity of approaches and specific industry that it is considering. Problems of perception actively investigated physiologists, psychologists, philosophers. Aroma in European culture analyzed in the works of cultural history, aesthetics, linguistics, literature. Odor is the subject of a number of research disciplines: philosophy anthropology, philosophy, culture, education, psychology, psychophysics, medical practice. Scientists investigating the phenomenon as a cultural flavor component odoratynnoho segment of the world, forms its sensory representation peculiarities of perception and information odoratynnoyi in European culture, science and philosophy.

The authors consider the whole system of perception and of particular relevance to smell like a promising direction and interpret flavor not only as an aesthetic phenomenon, but as a «spiritual» segment of the culture of the nation. The matter well represented in a number of scientific studies in the field of linguistics, art. Uzayemoprnyknennya explains different types of art practice synestetychnoho use the vocabulary of the senses. This helps in the interpretation of olfactory marks, recognizing odoratynnyh meaning that enriches human understanding of the world. Smell – a particular property of this or that reality is reflected in modern minds through the olfactory sensations. His influence, a variety of experiences reflected in the language. In the scientific literature odor understood as a feeling that arises during the odorous substances to the receptors of the mucous membrane of the nasal cavity. Characteristic odor usually served by a substance that causes this feeling.

Key words: odor perception, sensing, smell, flavor vocabulary odorativity component.

За наявності низки мовознавчих робіт, що аналізують лексику відчуттів, відсутні в лінгвістиці дослідження, ґрунтовані на системному описі одоративної лексики. Вивчення лексики запаху є перспективним і актуальним, бо дає змогу ширше подати загальномовну картину світу. Висвітленню проблем дослідження запаху в науковій літературі присвячена наша стаття.

Довкілля людина осягає за допомогою зовнішніх чуттів: зору, слуху, дотику, смаку, нюху. Дослідниками доведено, що всі запахи емоційно забарвлені, можуть впливати на перебіг думок (А. Бронштейн, В. Гулімов, А. Дроботун, А. Мінор, С. Рязанцев).

Сенсорику людини розглядали ще Аристотель, Платон, Фома Аквінський. Характеристики чуття з погляду його впливу на естетичне сприйняття світу аналізували М. Пруст, Ю. Лотман. Різні визначення поняття сприйняття пояснюються розмаїттям підходів і специфікою галузі, яка його розглядає. Проблеми сприйняття активно досліджували фізіологи, психологи, філософи: Н. Бернштейн, П. Гальперін, Д. Гібсон, М. Мерло-Понті, І. Сеченов, Н. Соколов, М. Хайдеггер та ін.

Сутність процесів чуттєвого й раціонального пізнання людиною докільля вивчали Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтєв, вплив ароматів на психофізичний стан людини досліджували В. Аршанський, С. Гамаюнов, Л. Дудченко, Н. Макарчук, Н. Холодний та ін.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники розглядають одоративний складник докільля та його вплив на людину. Аромат у європейській культурі проаналізовано у працях з історії культури, естетики, мовознавства, літературознавства, філософії (Р. Барт, Г. Башляр, О. Бурова, І. Льїн, Р. Інгарден, Н. Кемпбелл, Д. МакКвін, В. Малахов, Ц. Тодоров). Запахи є об'єктом досліджень низки наукових дисциплін: філософської антропонімії та філософії культури (Є. Жирицька, Г. Кабакова, Р. Кірсанова, О. Кушліна, О. Левінсон), педагогіки, психології, психофізики, медичної практики (С. Вічканова, Л. Гейхман, Л. Жубер, Г. Заварзін, С. Іванов, А. Кедам, А. Малєєв).

Останнім часом з'явилося багато праць, присвячених аналізу феноменів культури в різні історичні епохи на власне історичному матеріалі, текстуальному (на матеріалі художньої літератури). Експериментальні дані, результати психотерапевтичних спостережень використовуються в дослідженнях особливостей функціонування тієї чи тієї системи сприйняття.

Культурна сенсорика сьогодні викликає зацікавленість, оскільки деякі органи чуття, зокрема нюх, часто лишаються поза увагою дослідників. Через фізіологічні, культурні традиції нюх в історії людства було витіснено «на периферію» й віднесено до «тваринних» відчуттів, віддаючи перевагу зору, слуху. Можливо, причина розташування нюху в

сенсорній системі на нижніх щаблях пояснюється тим, що він генетично був найдавнішим з усіх наших чуттів, «...мав перевагу на ранній стадії розвитку людини, коли її мудрість була мудрістю нюху...» [3, с. 25]. Ієрархічний поділ на «високі» й «низькі» чуття, «тваринне» та «людське» в різні епохи спричинив до пониження сенсорики нюху, хоч новонароджені передовсім використовують нюх та смак. Значна роль нюху в наявності тваринного інстинкту статевої орієнтації. Це дає змогу відносити нюх до розряду архаїчних. Теорія безпосереднього сприйняття дає право розглядати нюх поряд із зором та слухом.

С. Корчова-Тюріна в дисертації досліджує феномен аромату як культурний складник одоративного фону навколишнього світу, форми його сенсорної репрезентації, особливості функціонування і прийняття одоративної інформації в європейській культурі, науці й філософії. Автор стверджує, що «нюх здатен сам не тільки добудовувати інформацію, що сприймається, до стану цілісності, але й сприяти трансляції і транспортуції культурних смислів» [3, с. 6].

Сучасна філософська антропологія та філософія культури загалом розглядають систему сприйняття й особливе ставлення до нюху як перспективний напрямок. Це дає змогу інтерпретувати аромат не тільки як естетичний феномен, але і як «духовний» складник культури нації. Уявлення про архетипні прасимволи, позачасові символічні схеми використовували дослідники для вивчення національних феноменів культури, історії, буття (М. Баткін, П. Гуревич, Ю. Лотман, Ц. Тодоров).

С. Корчова-Тюріна розширює тлумачення поняття аромату й подає його як «смыслеутримувальний інваріант, який проходить через увесь розвиток національних культур і світової цивілізації» [3, с. 11]. Зокрема, філософ наголошує на сакральності протягом століть у культурі різних народів ароматів ладану, мирри, троянди. Сміслом наповнювалася й сама наявність аромату, штучного запаху.

В одному з розділів дисертації С. Корчова-Тюріна аналізує практику використання нюхової лексики в тексті Біблії, поемах Гомера,

художній літературі XIX–XX ст. і робить висновок про бідність запахової лексики, хоч наголошує на давній традиції трансляції смислів того чи того аромату, зокрема, у Гомера аромат постає як посередник між світом земним і небесним, за певним запахом закріплюється «божественна» значущість. У християнстві ароматом ладану позначається простір церкви, мирри – тіла людини в лоні християн. Саме християнство «виділило ладан і мирру з розряду повсякденних смол і надало їхньому аромату божественного статусу», тобто християнство відокремило сакральні запахи від земних і провело межу між запахом гріховним і божественним ароматом [3, с. 30]. Дослідниця підтверджує гіпотези про смисловий зміст і хронологічну зміну смислу аромату текстами Гомера, античної поезії та літератури, творами письменників XVIII–XX ст. (І. Крилова, О. Пушкіна, Л. Толстого, Т. Шевченка, М. Пруста, Д. Джойса, П. Зюскінда).

У літературних творах, живописі XIX–XX ст. запах почав протиставлятися зоровим і звуком образам. М. Россіянський у 1913 р. зазначав: «Поетичний твір є сполучення не стільки слів-звуків, скільки слів-запахів» [3, с. 30]. Маловивчена природа запаху, його невидимість закріпили за ним ознаку таємного, архаїчного, того, що відповідає етимології («запах» – те, що приховано, запахнуто, перебуває у складці за пахом). Це голос плоті, неповторний, оригінальний.

Філософ досліджує аромат як прасимвол окремої епохи й указує на трансформації аромату: здавна ароматичні речовини використовували з ритуальною, магичною метою; в античності ароматичні речовини виконували косметичну функцію, у новий час людина закріплює індивідуальність особистим ароматом: «Смисл парфумного запаху – бути іншим, можливість бути новим кожен день, приміряти на себе «нюхові маски» [3, с. 34]. Аромат тіла був знаком «культурності», соціального статусу, достатку, особистого смаку.

Одоративний складник докілья в мові, мистецтві розглядали М. Велер, В. Виноградов, Ж. Деріда, В. Дятчук, Ю. Лотман, О. Потебня, В. Сидельников. Роботи В. Дятчука присвячені

розглядуваній проблемі в українській мові. Методику вивчення одоративної групи в роботах згаданих авторів, аналіз ними матеріалу на лексичному, граматичному, комунікативному рівнях використовує в дослідженні С. Корчова-Тюріна. Комунікативну роль запаху аналізує Г. Зіммель у роботі «3 «Експерсу про соціологію чуттів», де стверджує, що соціальне питання є не тільки питання етики, але й питання носа [3, с. 12].

На нашу думку, заслуговує на увагу звернення філософа до проблеми трансляції одоративних символів на основі живопису. Дослідниця погоджується з Ю. Лотманом, який ґрунтовно проаналізував способи передачі одоративної складової на картині, що інструментарій митця не передбачає можливість передачі аромату, проте він провокується мистецтвом: глядач «добудовує» одоративний фон. Зокрема, науковець звертається до натюрморту як форми живопису.

Узаємопроникнення різних видів мистецтва пояснює практику синестетичного використання словника органів чуття. Це допомагає в тлумаченні нюхових знаків, розпізнанні одоративних смислів, що збагачує людське уявлення про світ.

Людина здатна розрізнати величезну кількість запахів та втримувати в пам'яті їх і міцно пов'язувати з тими чи тими подіями життя. Для передавання розмаїття запахів існує недостатня диференціація при вербалізації, що робить запах парадоксальною дійсністю [4, с. 6].

Запах – конкретна властивість тієї чи тієї реалії, яка в сучасній свідомості віддзеркалюється через нюхове відчуття. Його вплив, різноманітність відчуттів відбивається в мові [1, с. 36]. Часто в науковій літературі подається тлумачення запаху як відчуття, що виникає при дії пахучих речовин на рецептори слизової оболонки носової порожнини. Зазвичай запахи характеризуються через речовину, яка викликає це відчуття.

Перші класифікації запахів з'явилися ще в період античності. З погляду психології, авторами найвідоміших класифікацій запахів є

Ч. Шерінгтон, Цваардемакер, Крокер і Хендерсон, З. Хенінг. На жаль, жодна з класифікацій не стала еталоном через суб'єктивізм. «Визначення місця запахових відчуттів у житті людини має суб'єктивний характер. Так, кожен дослідник у міру розвитку в нього гостроти запахового відчуття, відводить останньому певне місце в житті людини», – зазначала С. Корчова-Тюріна [2, с. 72]. Обмеженість мовних засобів, що використовує людина при описі запаху, спричинила відсутність класифікації, подібної класифікаціям кольорів. Ханс Д. Риндисбахер зазначає: «У людській комунікації світ запахів має біполярну структуру, і простір між цими двома полюсами практично порожній» [5, с. 587]. Водночас одоративна лексика є предметом сучасних лінгвістичних досліджень.

Отже, на сьогодні залишаються нез'ясованими проблемні питання, незважаючи на широкий спектр наукових дисциплін (фізіологія, психологія, культура, мистецтво, філософія, педагогіка, медична практика та ін.), що розглядають одоративний складник сенсорної лексики. Вивчення часткових аспектів розглядуваної лексики в українській, російській лінгвістиці, психолінгвістиці висувають потребу ґрунтовних досліджень, які узагальнювали б теоретичні й практичні напрацювання.

Література

1. Дятчук В. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. Дятчук, Л. Пустовіт. – К. : Наукова думка, 1983. – 156 с.
2. Корчова-Тюріна С. Проблема маргінальних форм в європейській культурній сенсоріці : дис. ... канд. філос. наук / С. Корчова-Тюріна – Харків, 2001. – 223 с.
3. Корчова-Тюріна С. Проблема маргінальних форм в європейській культурній сенсоріці : автореф. дис. ... канд. філос. наук [Електронний ресурс] / С. Корчова-Тюріна. – Харків, 2001. – Режим доступу : <http://dissert.com.ua/contents/8267.html>
4. Павлова Н. С. Лексика с семей «запах» в языке, речи и тексте : дис. ... канд. филол. наук / Н. С. Павлова. – Екатеринбург, 2006. – 210 с.
5. Риндисбахер Х. От запаха к слову : моделирование значений в романе Патрика Зюскинда «Парфюмер» ; пер. Я. Токаревой / Х. Риндисбахер // Ароматы и запахи в культуре. Кн. 2 / Сост. О. Вайнштейн. – М. : Новое лит. обозрение, 2003. – С. 583–611.

Стаття надійшла до редакції 26.08.2016 р.

УДК 811.11: 81'25

Д. В. Капоровська, Л. С. Козуб

СПОСОБИ ДОСЯГНЕННЯ АДЕКВАТНОСТІ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЙСЬКИХ АГРАРНИХ ТЕРМІНІВ

Капоровська Д. В., Козуб Л. С. Способи досягнення адекватності перекладу англійських аграрних термінів.

Стаття присвячена дослідженню способів досягнення адекватності перекладу англійської сільськогосподарської термінології українською мовою. Особлива увага звертається на основні характеристики термінів, їх класифікацію, труднощі перекладу аграрної термінології, особливості використання перекладацьких прийомів.

Ключові слова: термін, аграрна термінологія, експлікація, транскодування, труднощі перекладу, перекладацькі прийоми.

Капоровская Д. В., Козуб Л. С. Способы достижения адекватности перевода английских аграрных терминов.

Статья посвящена исследованию способов достижения адекватности перевода английской сельскохозяйственной терминологии на украинский язык. Особое внимание обращается на основные характеристики терминов, их классификацию, трудности перевода аграрной терминологии, особенности использования переводческих приемов.

Ключевые слова: термин, аграрная терминология, экспликация, транскодирование, трудности перевода, переводческие приемы.

Kaporovska D. V., Kozub L. S. Ways to achieve the adequacy of translation of English agricultural terms.

The article deals with different ways of achieving the adequacy of translation of English agricultural terms into Ukrainian. Special attention is paid to the basic characteristics of terms, their classification, difficulties of translating agricultural terms, especially the use of different translation techniques. Term is a word or phrase of special (scientific, technical, etc.) language, which is created, received or borrowed for accurate expression of specific concepts and designation of special items. It is the word or phrase that means clearly defined concept of a special science, technology, art, social life, etc. The specific meaning of the defined term can be understood only through the context. The term is usually characterized by its consistency; availability of definition; monosemy; stylistic neutrality; lack of imagery, emotional coloring etc.

Agricultural terminology system of the English language is a complex, well-structured, extensive system of terms, being constantly enriched with new terminological units which are connected with the development of technology, new approaches to crop production, breeding animals, as well as integrated and sustainable agricultural development. Agricultural term is considered to be a unit of language that expresses a specific concept that belongs to the theory and practice of agricultural science, characterizing and identifying it. There are many types of agricultural terms and

terminological word combinations, which in the English language create the system of agricultural field terms. The methods of translation such terminological units are one of the most important subjects of research in the field of terminology.

Key words: term, agricultural terminology, explication, transcoding, translation difficulties, translation techniques.

Завдяки постійному розвитку науково-технічного прогресу, з'являється необхідність удосконалення й оптимізації науково-технічної комунікації, упорядкування та уніфікації термінології, пошуку ресурсів поповнення сучасних терміносистем. Мова є динамічною, а тому система термінів постійно поповнюється новими лексичними одиницями, що викликають труднощі для розуміння і перекладу. Через підвищення ролі науково-технічного перекладу особлива увага приділяється перекладу термінів і всіх його складових.

У термінознавстві накопичений багатий теоретичний і практичний досвід дослідження термінологічних одиниць, які вивчалися на прикладі різних мов. Так, В. Комісаров досліджував функціонування термінів в англійській мові та способи їх перекладу [6], О. Павлова вивчала проблеми класифікації спеціальної лексики, виокремила й охарактеризувала основні класи й підкласи, визначила систему подібностей і відмінностей номінативних одиниць спеціальної лексики [8]. Поняття «спеціальна лексика» аналізувала О. Романова, яка теоретично обґрунтувала розмежування терміна і професіоналізму [9].

Задля виявлення специфіки англомовної аграрної термінології й особливостей її перекладу українською мовою варто звернутися передовсім до витлумачення поняття «термін». Згідно з позицією О. Ахманової, термін – це слово чи словосполучення спеціальної (наукової, технічної і т. ін.) мови, яке створене, отримане чи запозичене для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів. Це слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо [1, с. 95]. Таку думку поділяє чимало науковців, наприклад, В. Даниленко стверджує, що термін – це

слово (чи словосполучення) спеціальної сфери застосування, яке називає спеціальне поняття [3, с. 11].

Варто зазначити, що термін не називає поняття, як звичайні слова, а навпаки, поняття приписується терміну, додається до нього. У цій різниці вбачаємо відому конвенційність терміна: науковці тієї чи тієї царини домовляються, яке поняття вкладати в той чи той термін. Відповідно, конкретний зміст поняття, означеного терміном, буде зрозумілим лише завдяки його дефініції – лаконічному логічному витлумаченню, що вирізняє суттєві ознаки предмета або значення поняття, тобто його зміст і межі.

Основними способами творення термінів є:

- зміна значення слова;
- творення неологізмів унаслідок словотворення з коренів та інших морфологічних елементів звичайної мови, що часто набирає форми кальок з іноземних мов;
- афіксація, яка представлена суфіксацією та префіксацією;
- семантичний спосіб (основними виявами семантичного термінотворення є звуження значення, метафоричний і метонімічний переноси);
- запозичення (зазвичай з латинської та грецької мов) [7;12].

Переважання перших двох способів пов'язане з тенденцією до пуризму. Усі терміни мають низку характерних ознак, до яких належать: а) системність терміна (зв'язок з іншими термінами тієї чи тієї предметної сфери); б) наявність дефініції (визначення) більшості термінів; в) моносемічність (однозначність) терміна в межах однієї предметної галузі, однієї наукової дисципліни або сфери професійної діяльності; г) стилістична нейтральність; д) відсутність експресії, образності, суб'єктивно-оцінних відтінків [7].

Зазначені характеристики терміна доповнює Є. Скороходько, окреслюючи певні вимоги до термінів інформаційної мови. Окрім однозначності і формальної структури термінів, що повинна виражати зв'язки між поняттями, науковець вказує на стислість терміна і

необхідність передбачити можливість: а) формальних перетворень термінів задля отримання нових термінів для позначення новоутворених понять; б) автоматичного перекладу термінів із природних мов на інформаційну мову і навпаки [10, с. 47–51].

Беручи до уваги класифікацію, запропоновану А. Суперанською, здійснимо систематизацію аграрних термінів за такими різновидами:

1. Терміни слова (виражені єдиним компонентом): *wheat* – пшениця, *stem* – стебло, *cob* – стебло початка кукурудзи;

2. Терміни-словосполучення, серед яких вирізняються а) вільні словосполучення, де кожний з компонентів – термін, що може вступати у двосторонній зв'язок: *combine harvester* – комбайн, *application off fertilizers* – застосування добрив, *biological test* – біологічна проба; б) зв'язані словосполучення, де ізольовано взяті компоненти можуть і не бути термінами, а в поєднанні вони утворюють термін-словосполучення: *headland* – околиця зораного поля, *general-purpose* – багатозначний, *problem-free* – благополучний пункт;

3. Багатоконпонентні терміни, що складаються з трьох, чотирьох і більше компонентів: *plate-and-flicker (distributor)* – тарілчастодисковий висіваючий апарат, *brothers-in-blood* – однопометні брати, *all-wheel-steer* – рульове управління, що діє на всі колеса [9].

Стилістичними труднощами перекладу науково-технічних текстів, зокрема аграрних, українською мовою можна назвати переклад метафоричних термінів, образної та необразної фразеології, розмовні лексичні елементи та кліше, а також жанрові особливості науково-технічних текстів. Для успішного розв'язання зазначених проблем і досягнення адекватності перекладу необхідно володіти знаннями та вміннями правильно застосовувати способи і прийоми перекладу лексичних елементів. У сучасній аграрній літературі перекладачі стикаються з такою проблемою, як багатозначність термінів, наприклад:

clone – 1) *потомство рослинних або нижчих організмів, що утворилося шляхом вегетативного або клітинного розмноження;*

2) абсолютна копія; 3) сукупність клітин або організмів, що походять від спільного предка шляхом безстатевого розмноження (мітозів); 4) сукупність однорідних органічних молекул *ditock*;

compost – 1) компост, складене добриво; 2) ґрунтова суміш (*lizavetan*); 3) розкладена органіка;

selection – 1) вибір; 2) добір, селекція; 3) невелика ферма; 4) ділянка землі під ріллю; 5) розпізнавання; 6) фрагмент на екрані, виділений за допомогою інструментів вибірки; 7) вибрані твори; 8) відбір як процес в штучних і природних умовах *ditock*.

Для досягнення адекватності перекладу подібних термінів потрібно враховувати їх лексичне та граматичне оточення, тобто контекст. При перекладі складних слів або термінів використовують такі прийоми перекладу, як калькування, транскодування, описовий переклад та експлікація. Калькування – передача не звукового, а комбінаторного складу слова, коли його складові частини (морфеми) перекладаються відповідними елементами мови перекладу [11]. Наприклад: *natural selecton* – природний відбір; *agricultural ecosystem* – аграрна екосистема; *agricultural activity* – сільськогосподарська діяльність.

Транскодування – це побуквена чи пофонемна передача вихідної лексичної одиниці за допомогою алфавіту мови перекладу. Цей прийом є винятком у практиці технічного перекладу [7]. В аграрній сфері простежуються такі приклади: *culture* – культура; *ecology* – екологія; *maize* – маїс.

Експлікація (описовий переклад) – лексико-граматична трансформація, при якій лексична одиниця мови-оригіналу замінюється словосполученням, що дає пояснення або потрактування відповідної одиниці [6]. Експлікація є важливим і продуктивним засобом перекладу аграрних термінів, оскільки швидкий розвиток сфери сільського господарства не дає змоги багатьом термінам своєчасно знайти свої еквіваленти й закріпитися в мові перекладу. До описового перекладу висувають такі вимоги: 1) переклад повинен

точно передавати основний зміст позначеного неологізмом поняття; 2) опис не повинен бути занадто докладним; 3) синтаксична структура словосполучення не повинна бути складною [4, с. 36]. За допомогою експлікації перекладають багатокomпонентні термінологічні словосполучення, наприклад: *integrated pest management* – комплексна боротьба із шкідниками; *contaminant* – забруднююча речовина; *overfertilization* – вносити надмірну кількість добрив.

Аналіз особливостей перекладу складних термінологічних сполучень аграрної тематики показав, що найважливішою проблемою досягнення адекватності перекладу аграрних текстів є передача вихідного змісту тексту за допомогою терміносистеми іншої мови, тобто правильне та доречне використання перекладацьких прийомів. Крім того, для досягнення адекватності перекладу, перекладач повинен володіти широким спектром знань із багатьох галузей та враховувати контекстуальний зміст тексту, що перекладається.

Отримані результати можуть сприяти подальшому поглибленому вивченню специфіки перекладу аграрної термінології.

Література

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. / О. С. Ахманова. – М. : Либроком, 2009. – 296 с.
2. Білозерська Л. П. Термінологія та переклад : [навчальний посібник] / Л. П. Білозерська, Н. В. Возненко, С. В. Радецька. – Вінниця : Нова книга, 2010. – 232 с.
3. Даниленко В. П. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание. / В. П. Даниленко. – Свердловск, 1991. – 155 с.
4. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури : Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В. І. Карабан. – Вінниця : Нова книга, 2002. – 564 с.
5. Колегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. / И. М. Колегаева. – Одесса, 1991. – 180 с.
6. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: [учебное пособие] / В. Н. Комиссаров. – М. : ЭТС, 2001. – 424 с.
7. Кульчицька А. О. Переклад термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010/Philologia/68479.doc.htm
8. Павлова О. Терміни, професіоналізми і номенклатурні знаки (до проблеми © Д. В. Капоровська, Л. С. Козуб, 2016. –54-

класифікації спеціальної лексики). / О. Павлова // Проблеми Української термінології. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – С. 495.

9. Романова О. О. Спеціальна лексика української мови як об'єкт лінгвістичного дослідження : термін і професіоналізм. / О. О. Романова // Термінологічний вісник, 2013. – Вип. 2(2). – С. 4247.

10. Скороходько Е. Ф. Термін у науковому тексті. / Е. Ф. Скороходько. – К. : Логос, 2006. – 99 с.

11. Словник української мови : академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/zhanr>

12. Суперанская А. В. Общая терминология : Вопросы теории. / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : УРСС Эдиториал, 2004. – 248 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2016 р.

УДК 81'2'44

Л. В. Козак

СУЧАСНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МОВИ

Козак Л. В. Сучасна диференціація мови.

У статті аналізується сучасна диференціація мови, що зумовлено автоматичним аналізом і синтезом наукових текстів, логіко-лінгвістичних моделей у системах керування та виникненням інженерної лінгвістики. Проілюстровано приклади відтворювальних моделей, що використовуються в системах машинного анотування, реферування-перекладу і в машинних діалогових системах штучного інтелекту.

Ключові слова: лінгвістика, кібернетична лінгвістика, автоматичний аналіз, лексичні одиниці, штучна мова, модель, евристичне моделювання, лінгвістичний об'єкт, математична експлікація.

Козак Л. В. Современная дифференциация языка.

В статье анализируется дифференциация языка, которая возникла на стыке языкознания и ряда смежных дисциплин. Автор детально исследует и анализирует новые разделы лингвистики, а также модели, которые используют в системах машинного аннотирования, реферирования-перевода и в машинных диалоговых системах искусственного интеллекта.

Ключевые слова: лингвистика, кибернетическая лингвистика, автоматический анализ, лексические единицы, искусственный язык, модель, эвристическое моделирование, лингвистический объект, математическая экспликация.

Kozak L. V. The modern differentiation of language.

The article analyzes the differentiation of language, due to automatic analysis and synthesis of scientific texts, logical-linguistic models in control systems engineering and

the emergence of linguistics. Substantiates the idea how the new sections of linguistics, which emerged as the result of the interaction of different social needs: the desire of mathematicians to use a language material for the explication of new ideas, the creation of artificial intelligence, heuristic modeling of complex and supercomplex systems. The author gives examples of replicable models that are built under the scheme that includes feedback, which performs the function of a correspondence between engineering and reproduction of linguistic object. These models are used in the machine annotation, summarization-translation and machine dialog systems, artificial intelligence. The most typical engineering-linguistic reproducible models can be called the algorithm of automatic recognition of the meaning of the text. Reproductive linguistic modeling today called engineering to linguistics. There are three types of natural languages that are used in practice in pure and in mixed form. In the simulation, special attention is drawn to the epistemological features of the model and ontological similarity to the original models. Natural speech develops on the basis of associative thinking, therefore meaning the contacts have a logical, emotional and aesthetic nature. The author gives the definition of the model in both linguistic and structural sense.

Key words: linguistic Cybernetics, linguistics, the automatic analysis of lexical units, artificial model, heuristic modeling, linguistic facility, mathematical explication.

Зацікавленість проблемою різноманіття мовних можливостей походить ще з епохи її усвідомлення людиною і не послаблюється впродовж тривалого часу. Останні десятиліття відзначилися інтересом до лінгвістики, якою зараз займаються не лише мовники, але й філософи та математики, соціологи й кібернетики, психіатри і програмісти.

З одного боку, цей інтерес виник у зв'язку з тим, що проблема людини стає однією з центральних для нашої цивілізації, а дослідження мови – це один з найефективніших способів вивчення індивідуальної та колективної поведінки, а також мислення людини. З іншого, – інтерес до мови й лінгвістики стимулюється інтересом до складних систем, зокрема автоматичного аналізу і синтезу наукових текстів, логіко-лінгвістичних моделей у системах керування, інженерної лінгвістики і теорії мови тощо. Звідси, відповідно, актуальність дослідження полягає в тому, що сучасна диференціація мови на лексичному рівні виявляється в неоднорідності її складу з огляду на сферу вживання лексичних одиниць.

Мета статті полягає у з'ясуванні напрямків розвитку сучасної лінгвістики.

Нові розділи лінгвістики, які останнім часом називають то математичними, то структурно-прикладними, то інженерними або ж кібернетичною лінгвістикою, виникли в результаті взаємодії різних наукових стимулів та соціальних потреб. Серед них найбільш активними виявилися такі фактори:

1. Потреби самої лінгвістики, що пов'язувалися з їх задоволенням за допомогою методів лінгвістичного моделювання досліджувати глибинні лінгвістичні об'єкти та зв'язки.

2. Прагнення математиків використовувати мовний матеріал для експлікації нових ідей (математичні ідеї теорії алгоритмів, графів та ін.).

3. Контакт із семіотичними і системними дослідженнями, спрямованими на створення штучного інтелекту, який імітував би мовномисленневу діяльність людини, а також евристичне моделювання складних і надскладних систем.

4. Потреби інформаційно-обчислювальної індустрії в автоматизації управління промисловістю, транспортом та іншими галузями.

5. Оперативне оброблення науково-технічних і ділових документів, написаних європейськими та іншими мовами.

6. Необхідність інженерно-статистичної оптимізації у викладанні рідної мови та іноземних.

Основним завданням нової лінгвістики є вивчення інженерно-лінгвістичних моделей, які являють собою штучно створені формальні системи, що будуються за принципово іншими схемами: *лінгвістичний об'єкт* → *гіпотеза* → *аналог лінгвістичного об'єкта*. У цій схемі обернений зв'язок між гіпотезою та штучним аналогом, з одного боку, і натурним об'єктом – з іншого, або зовсім відсутній, або здійснюється шляхом перевірки відповідності об'єкта і моделі (об'єкта й гіпотези).

Відтворювальні моделі будуються за чотиричленною схемою: *лінгвістичний об'єкт* → *гіпотеза* → *аналог лінгвістичного об'єкта* → *інженерне відтворення об'єкта*. Ця схема передбачає зворотний

зв'язок, функцію якого виконує відповідність між інженерним відтворенням і самим лінгвістичним об'єктом.

Як найбільш типові інженерно-лінгвістичні відтворювальні моделі (ЛІВМ) можна назвати алгоритми автоматичного розпізнавання смислу тексту, що використовуються в експериментальних або промислових системах машинного анування, реферування-перекладу і в машинних діалогових системах штучного інтелекту.

Відтворювальне інженерно-лінгвістичне моделювання є найрозвиненішою і найзавершенішою формою мікромоделювання мови і механізмів текстотворення. Той розділ мовознавства, який займається теорією і практикою відтворювального лінгвістичного моделювання, можна назвати інженерною лінгвістикою (ІЛ), про яку у своїх працях писав ще Л. Щерба [4, с. 117–118].

Інженерна лінгвістика виникла і розвивається при поєднанні філологічного аналізу мови, її математичної формалізації і машинного програмування.

Мова – універсальний і потужний засіб спілкування й утілення мислення – становить надскладну і водночас ефективно функціонувальну семіотичну систему. Саме тому представники технічних наук шукають у лінгвістиці зразки для аналізу та проектування складних і надскладних систем. Використання лінгвістичної методики у природничих та технічних науках стане результатом процесу математизації і технізації мови, який диктується потребами управління в «інформатизаційній індустрії». Сьогодні все частіше використовують обчислювальну техніку для оброблення документів.

У зв'язку з обробленням документів машинним способом особливо важливим і актуальним стало завдання переведення документів на мову машини. Машина потребує принципово нового підходу до мови, бо їй необхідна мова формалізована, що являє собою яку-небудь знакову систему, за допомогою якої можна точно і конкретно передати будь-які відомості. У структурі тієї чи тієї мови можна виокремити чотири основні рівні: набір основних символів, слова, вирази (поняття) і речення.

Основні символи мови – це неподільні знаки, за допомогою яких будуються слова. Слова – це найменші смислові одиниці мови, що утворюються шляхом відповідного розташування символів. Із слів утворюються вирази (поняття), а з виразів – речення. В українській мові набором основних символів є алфавіт, який складається з 33 літер і знаків пунктуації.

Функціонує три типи природних мов, що відрізняються кількістю основних символів, семантикою та синтаксисом:

1. Перший тип мов, у яких кожне слово позначається спеціальним символом, наприклад, китайська мова, де загальна кількість символів складає близько 100 000.

2. Другий тип, у яких окремі склади позначаються своїми символами, загальна кількість символів при цьому складає близько 30 000.

3. Третій тип – мови, що мають певні алфавіти мов, із яких утворюються склади і слова, загальна кількість літер складає близько 30.

На практиці використовуються мови змішаних типів. Наприклад, математична мова передбачає мову третього і першого типів. Перший тип – мова формул, де окремі символи позначають цілі слова (наприклад, + – додавання, X – множення). Якщо машинну мову розглядати щодо названих трьох типів, то її необхідно віднести до мови першого типу, де визначені символи – коди операцій – означають виконання певних дій. При порівнянні природної і штучної мов спостерігаємо такі паралелі:

природна мова

слово

поняття

речення

штучна мова

ідентифікатор

набір символів (вираз)

конструкція

Природна мова щодо штучної характеризується надлишковою інформацією. Кожне слово, а інколи й поняття, можна виразити одним символом. Наприклад, слово срібло – Ag; вираз відношення довжини кола до діаметра – π .

Природна мова стихійно розвивалася на основі асоціативного мислення. Тому кожен лінгвістичний знак являє собою перерахування багатьох асоціацій, які формуються (визначаються) смыслом, змістом. Смыслові контакти мають логічну, емоційну й естетичну природу. Асоціативні можливості людського мозку нічим не лімітовані. Тому для кожного лінгвістичного знака наявні нічим не обмежені можливості стати носієм нових асоціацій. Ця властивість знака є джерелом метафоричності природної мови.

Штучно створені формалізовані мови математики будуються на основі логічного аналізу, при якому виокремлюється деяка мінімальна кількість первинних понять, а всі останні визначаються через первинні. Прикладом такої мови є символічна мова математичної логіки. Словник відповідної мови складається з вихідних, нерозкладних символів, кожному з яких однозначно співвіднесений деякий математичний об'єкт або операція. Із вихідних символів складаються кінцеві послідовності, що називаються формулами.

Символи й формули трактують як однозначні математичні знаки. Повністю відкидаються суб'єктивні інтерпретації математичних знаків. У математиці не допускаються також асоціації естетичного й емоційного характеру або зближення знаків за їх формою.

Природна мова сприймається і використовується людиною найчастіше інтуїтивно. Будь-яка математична мова функціонує у вигляді логічному, кожен елемент має усвідомлену значущість. Отже, з одного боку, лінгвістичний знак є семантично багатшим від математичного знака. З іншого, – однозначність математичної мови дає змогу недвозначно й вичерпно формулювати задачі, розв'язувати їх алгоритмічним шляхом, тобто шляхом точного виконання в певному порядку деякої системи операцій.

У зв'язку з тим, що математичний знак однозначний, а лінгвістичний має складну логічну, експресивну і навіть естетичну структуру, то математична інтерпретація поняття пов'язана з розчленуванням лінгвістичного об'єкта й виокремленням у ньому

одного або кількох логіко-смислових чи формальних компонентів. Останні логічні та формальні елементи лінгвістичного об'єкта, а також експресивно-естетичні відтінки не розглядаються.

Останнім часом набули актуальності методи машинного програмування й автоматичного аналізу тексту.

Лінгвістичні явища найчастіше неможливо прямо спостерігати із-за їх складності, нерозчленованості та відсутності прямої вираженості. Для прикладу візьмемо процес сприймання тексту і його перероблення в мозку людини. Не можна безпосередньо спостерігати семну організацію слова або морфеми, оскільки вони не мають такого вираження, яке безпосередньо сприймалося б органами чуттів людини. У такому разі дослідник змушений використовувати, наприклад, метод моделювання, суть якого полягає в тому, що досліджується не сам об'єкт, а його аналог або модель.

Моделювання є основним прийомом, яким користується інженерна лінгвістика при побудові алгоритмів аналізу та синтезу тексту. У мовознавстві поняття «модель» не має певних обмежень ні з позиції тих властивостей оригіналу, які вивчаються за допомогою моделі, ні у плані фізичної природи аналога [1].

Моделі використовуються для вивчення й опису внутрішньої будови оригіналу (структурної моделі), її поведінки (функціональні моделі) та будови й поведінки оригіналу одночасно (структурно-функціональні моделі). Аналогами лінгвістичного оригіналу є:

- реальні об'єкти (людина може виконувати роль аналога ЕОМ, моделюючи поведінку автомата);
- штучно створені матеріальні об'єкти (електронно-акустичні синтезатори мовних сигналів є моделлю утворення звуків конкретної мови);
- ідеальні математичні або логіко-математичні конструкції (формули, грам-креслення), що використовуються для опису принципів функціонування або представлення структури якоїсь мовної системи.

У процесі породження наукового тексту автор вербалізує абстрактну когнітивну модель, наявну в його свідомості. Якщо автор трансформує модель (образ) у слово, то реципієнт – слово в модель. Причому, як зазначають автори монографії «Когнітивно-комунікативні аспекти наукового тексту», девербалізація створення адекватного образу залежить від автора, наскільки він зміг передбачити реакцію читача і відповідно вербалізувати свій інтелектуальний продукт [2, с. 217].

При моделюванні особлива увага звертається на такі питання: гносеологічні особливості моделі й онтологічна схожість моделі з оригіналом. Гносеологічні аспекти моделювання полягають у тому, що модель повинна бути аналогом, а не копією натурального об'єкта, що вивчається. Модель повинна мати загальний характер, що дасть змогу використовувати її для опису різноманітних натурних об'єктів. Наприклад, машинну модель українсько-російського словника доцільно побудувати так, щоб у майбутньому її можна було використовувати для моделювання співвідношення лексики інших пар мов: англійсько-української, польсько-української тощо.

Модель повинна відображати й відтворювати ті реальні та істотні риси натурального об'єкта, які є найважливішими для експерименту, її структура повинна бути добре відома досліднику. Модель не повинна містити суперечностей. Наприклад, при складанні частотного словника, у якому лексичні одиниці розташовані в порядку зменшення частоти їх використання, моделюється важливе для лінгвостатистики розподілення ймовірності вживання слів і словоформ у досліджуваній мові.

Отже, використання математичних методів і моделювання в мовознавстві має на меті замінити інтуїтивно сформульоване лінгвістичне завдання одним або кількома простішими, логічно сформульованими, які мають алгоритмічне розв'язання. Членування складної лінгвістичної проблеми на простіші алгоритмізовані задачі називається математичною експлікацією лінгвістичного об'єкта.

Література

1. Васильев В. И. Искусственный интеллект: Проблема обучения распознаванию образов / В. И. Васильев, А. И. Шевченко. – Донецк : ДонГИИИ, 1997. – 223 с.
2. Дядюра Г. М. Когнітивно-комунікативні аспекти наукового тексту : [монографія] / Дядюра Г. М., Кухарева-Рожко В. І., Ракшанова Г. Ф. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2013. – 226 с.
3. Шмелев Д. Н. Слово и образ / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1964. – 120 с.
4. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – 188 с.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2016 р.

УДК 811.161.2:005.57

Т. В. Мелкумова

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИХ ФУНКЦІЙ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Мелкумова Т. В. Стан дослідження комунікативно-прагматичних функцій мовних одиниць.

Попри актуальність дослідження прагматичних аспектів мовлення комунікативно-прагматичним функціям мовлення та мовленнєвих одиниць приділено небагато уваги. У статті з'ясовується стан дослідження комунікативно-прагматичних функцій мовних одиниць. Виявлено три основні підходи до класифікації прагматичних (комунікативно-прагматичних) функцій у сучасному мовознавстві. Зв'язок комунікативного аспекту досліджень мови з прагматичними розвідками сприяє поглибленню знань про мовні можливості при спілкуванні партнерів.

Ключові слова: комунікативно-прагматична функція мовлення, мовленнєвий акт, мовленнєва ситуація, мовна одиниця, комунікативна лінгвістика, прагматика.

Мелкумова Т. В. Состояние исследования коммуникативно-прагматических функций языковых единиц.

Несмотря на актуальность исследования прагматических аспектов речи коммуникативно-прагматическим функциям речи и речевых единиц уделено немного внимания. В статье выясняется состояние исследования коммуникативно-прагматических функций языковых единиц. Выявлено три основных подхода к классификации прагматических (коммуникативно-прагматических) функций в современном языкознании. Связь коммуникативного аспекта исследований языка с прагматическими исследованиями способствует углублению знаний о языковых возможностях при общении партнеров.

Ключевые слова: коммуникативно-прагматическая функция речи, речевой акт, речевая ситуация, языковая единица, коммуникативная лингвистика, прагматика.

Melkumova T. V. Research survey of pragmatic and communicative functions in language units.

Despite the importance of the pragmatic aspect studying still little attention is paid to communicative pragmatic functions of speech and speech units. This article deals with the present day researching of pragmatic communicative functions and language units. Modern linguistics distinguishes three main approaches of classifying pragmatic (communicative pragmatic) functions. Investigating both communicative aspects of the language and pragmatic studying develops our knowledge about speaker's language capabilities.

Communicative and pragmatic investigating actually focuses on both communicative and pragmatic components of speech events. These elements enhance information about the opportunities of transferring communicatively significant meanings in the process of speaking. Unlike pragmalinguistics methods communicative and pragmatic approach gives the first priority to communicative units and puts them in the focus of studying.

Communicative and pragmatic research gives a lift to better understanding of communication itself. Language is considered to be a special sort of activity aimed to various information exchange which is used to achieve non-verbal and communication targets of social life and interpersonal interaction. Pragmatic and communicative language studying applies the terms and definitions of communicative linguistics and pragmatics.

Communicative and pragmatic function is one of the most important concepts in linguistic pragmatics. Observing its definition reveals the absence of unanimity of scientists' views. Nowadays there are three main approaches in its interpretation such as communicative linguistic and linguistic pragmatic. We stick to a common linguistic interpretation of pragmatic communicative functions as a means to influence the behavior and consciousness of people in the process of communication. On assumption of already mentioned facts all pragmatic functions of speech contribute to the realization of communicative and pragmatic intentions in texts. There is a certain interconnection between the pragmatic purpose of expressions and communicative pragmatic functions.

Key words: communicative pragmatic functions of speech, speech unit, speech event, language unit, communicative linguistics, pragmatics.

Сучасні мовознавчі дослідження приділяють увагу як власне комунікативним, так і прагматичним компонентам мовленнєвих явищ (Ф. Бацевич, Н. Гуйванюк), сприяють поглибленню знань про мовні можливості в передачі комунікативно значущих смислів при спілкуванні партнерів (Н. Формановська). Як зазначає І. Бідіна, з розвитком комунікативно-прагматичного підходу до тексту утвердився вихід за межі традиційного структурно-мовного підходу до рівневої організації певного об'єкта.

На відміну від прагмалінгвістичного комунікативно-прагматичний підхід надає більшого значення комунікативним

одинацям, у центрі уваги опиняються одиниці спілкування [10, с. 66–67]. Неподільний зв'язок комунікативного аспекту досліджень мови з розвідками в царині прагматики підтверджує, на думку А. Маслової, те, що аналіз комунікативної ситуації та мети (інтенції), задля якої відбувається спілкування, належить до компетенції прагмалінгвістики [7, с. 15].

Комунікативно-прагматичні дослідження сприяють розумінню спілкування. Зацікавленість теоретичним осмисленням функційних особливостей текстів, відсутність спільного погляду на таксономію комунікативно-прагматичних функцій, єдиної позиції щодо їхньої класифікації, недостатній рівень розробки проблеми посилення впливовості тексту зумовлюють актуальність наукової розвідки.

Мову розглядають як діяльність з обміну різноплановою інформацією для досягнення позакомунікативних і комунікативних завдань, для забезпечення соціального життя людей, їхньої взаємодії в суспільстві [10, с. 7]. А. Маслова переконана, що спілкування потрібно аналізувати в межах прагматичного підходу до комунікації [7, с. 13]. Г. Колшанський наголошує, що саме комунікативний аспект мови, орієнтований на досягнення кінцевої мети – ефекту мовної комунікації, – може бути названий прагматикою мови як її інтегральна характеристика у плані взаємодії комунікантів у процесі спілкування [4, с. 4]. Ототожнення комунікативної та прагматичної характеристик тексту, розташування їх на одному рівні характеризує концепцію О. Шахнаровича, який запропонував психолінгвістичне тлумачення глибинної структури тексту, що складається щонайменше з двох планів: комунікативного та когнітивного. Передній план утворює прагматичний компонент тексту, другий – його семантичний компонент.

Іншої думки дотримується Н. Формановська, яка розрізняє комунікативний і прагматичний текстові аспекти: комунікативний стосується спілкування загалом, прагматичний пов'язаний із мовцем, його адресатом (у їхніх статусних і рольових планах), із ситуацією спілкування, вибором і контекстом використання відповідних

одиниць, із соціальними дозволами та табу на певні мовленнєві дії тощо [10, с. 66].

Комунікативно-прагматичні розвідки охоплюють модальність висловлювання (М. Липатова), зокрема імпліцитну (А. Федосєєва). Я. Пінегіна виявила комунікативно-прагматичні функції парцельованих конструкцій у сучасних медіа-текстах. Т. Ломтева дослідила комунікативно-прагматичну роль нестандартної лексики в текстах художнього стилю. О. Пантелєєва розробила комунікативно-прагматичну класифікацію вставних і вставлених компонентів синтаксичної структури речення. І. Соколова з'ясувала прагматико-комунікативні характеристики повторів у текстах-анонсах. Об'єктом комунікативно-прагматичного аналізу є також комунікативно-прагматичні норми тексту (О. Анісімова), комунікативно-прагматична структура тексту (І. Бідіна, Н. Гапотченко), комунікативно-прагматичний потенціал реклам (Є. Пелі), приказок і прислів'їв (А. Константінова), комунікативно-прагматичні завдання тексту (Н. Лиса).

У комунікативно-прагматичних дослідженнях мови активізувалася термінологія комунікативної лінгвістики й прагматики (Ф. Бацевич), зокрема комунікативна сила, інтра- і посткомунікативна сила (О. Почепцов); комунікативно-прагматичний код, вербальний і невербальний (В. Заботкіна); комунікативно-прагматичний контекст (Е. Азнаурова); комунікативно-прагматичне поле, комунікативно-прагматичний простір (І. Сусов) [9, с. 80–81, с. 86]; комунікативно-прагматична ситуація (Е. Азнаурова, А. Загнітко); комунікативно-прагматична структура (І. Сусов); мовленнєвий акт (Н. Аругюнова, О. Ахманова, Ф. Бацевич, М.Зарицький, І. Сусов та ін.) тощо.

Одним із важливих понять лінгвопрагматики є комунікативно-прагматична функція (М. Градова, Т. Ломтева, Н. Перфільєва, Я. Пінегіна, О. Стародумова, Ю. Діттман й ін.). Аналіз мовознавчої літератури виявив паралельне послуговування науковцями термінами «прагматична функція» і «комунікативно-прагматична функція» [12, с. 158], що свідчить про їхню ідентичність. Дефініція

«комунікативно-прагматична функція» наголошує на первинності й важливості комунікативної функції: «Усі функції працюють на комунікацію, і в цьому сенсі комунікативну функцію якоюсь мірою можна вважати провідною» [6, с. 21–22]. Напевне, тому навколо комунікативної та прагматичної функцій так багато дискусій: М. Скаб ототожнює поняття комунікативна й прагматична функції; М. Кочерган вважає прагматичну функцію різновидом комунікативної; Є. Максименко виокремлює прагматичну функцію як частину комунікативної. Звертає на себе увагу й те, що в низці досліджень терміни «комунікативний» і «прагматичний» є синонімічними [9, с. 80]. Л. Кисельова вважає синонімами прагматичну, емоційно-впливову та емоційно-регулятивну функції [3, с. 42].

Попри актуальність дослідження прагматичних аспектів мовлення певну увагу приділено саме комунікативно-прагматичним функціям мовлення та мовленнєвих одиниць, зокрема лексичних одиниць (В. Заботкіна, Т. Ломтева); метатексту (Н. Перфільєва); морфологічних одиниць – часток (І. Алексєєва, О. Стародумова); функціям звертань (Л. Корновенко); інтонації (Н. Перфільєва, О. Стародумова) і т. ін.

Відтак, науковці неоднотайні при витлумаченні прагматичної функції. На сучасному етапі можна виокремити три основні підходи щодо її кваліфікації. Ще в 1937 р. Б. Маліновскі писав: «Якщо найбільш давньою та фундаментальною функцією мовлення є прагматична – спрямовувати, контролювати та співвідносити діяльність людей між собою, то досліджувати мовлення можна лише в контексті ситуації» [13, с. 172]. Про важливість прагматичної функції свідчить І. Сусов: висловлювання для простоти можна виразити формулою «речення плюс прагматична функція, задана йому мовцем» [9, с. 75]. Функційність є якістю, без якої мовленнєва одиниця не може бути самою собою, стверджує Н. Слюсарєва.

М. Кочерган диференціює прагматичну функцію з-поміж інших мовних функцій – комунікативної, фатичної, емотивної, експресивної,

волюнтативної, естетичної, метамовної та ін. [6, с. 20–22]. Прагматичну функцію мови виокремлює і Л. Кисельова [3, с. 98–105], уважаючи, що вона «є не тільки призначенням мовних засобів для здійснення емоційного мислення, але й цілеспрямованістю на регуляцію поведінки» [3, с. 42]. Таку позицію поділяє і С. Сасіна. На її думку, прагматична функція передбачає цілеспрямований вплив мовного знака на адресата. І. Арнольд і С. Сасіна звертають увагу на зв'язок прагматичної та стилістичної функцій. Ототожнюють ці функції В. Богданов і В. Герасимов. Л. Костич визнає різновидом прагматичної функції стилістичну, тобто співвіднесеність мовного знака з окремим стилем, різновидом взаємодії суб'єктів, у якому використовуються певні знаки [5, с. 38]. Н. Перфільєва називає різновидом прагматичної функції актуалізаційну, Ю. Степанов – фатичну, коли мовці говорять, аби підтримати акт спілкування [8, с. 342].

О. Стародумова зазначає, що комунікативно-прагматична функція відображає ставлення мовця до змісту висловлювання, до адресата; реалізації комунікативно-прагматичної функції сприяють засоби всіх мовних рівнів. Подібне визначення прагматичної функції репрезентує М. Кочерган: прагматична функція мови вказує на ставлення мовця до висловленого. Н. Перфільєва комунікативно-прагматичну функцію вбачає в тому, що мовець, вибудовуючи свою комунікативну стратегію, заздалегідь планує та реалізує у процесі мовленнєвої діяльності певні прийоми, спрямовані на досягнення комунікативної мети. Є. Фірсова дотримується думки, що прагматична функція мови передбачає вплив на співрозмовника через повідомлення інформації. За такого сприйняття прагматичної функції мову розглядають як засіб впливу на поведінку та свідомість людей у процесі спілкування, мовленнєвий вплив, інтеракцію.

Н. Лиса наголошує, що прагматична функція – це ще й вивчення вербального керування поведінкою людини, моделювання соціальної й індивідуальної поведінки людей за допомогою мови тощо. На переконання дослідниці, прагматична функція є родовим поняттям

для таких мовних функцій, як: спонукальна, емотивно-оцінна, експресивна, фатична й ін. Спільним у поглядах Л. Кисельової, Е. Азнаурової, С. Сасіної, Н. Лисої, Є. Фірсової й інших мовознавців є розуміння прагматичної функції як функції впливу. Прагматична функція є узагальненим поняттям для низки інших функцій, реалізація текстами яких впливає на поведінку та свідомість адресата.

Прагматичну функцію реалізують мовні одиниці всіх рівнів. На думку Ю. Степанова, її виконують мовні знаки будь-якої довжини та будови [8, с. 342]. В. Дем'янков зазначає, що різновиди прагматичних функцій залежать здебільшого від прагматичної інформації про мовця й адресата, указують на інформаційний статус членів предикації в межах більш широкого комунікативного оточення, у якому вони містяться; є прагматичними завдання й результатами (ефектами) висловлювання в абстракції від реального мовця та слухача; містять чинники, що впливають на вибір мовцем одного виразу, а не іншого. Окрім поданих характеристик, В. Дем'янков називає такі властивості прагматичних функцій: а) рефлексивність (мовець повинен формулювати своє повідомлення так, аби адресат міг виокремити прагматичну функцію, мету висловлювання); б) об'єктивність (доступність будь-якому адресату, який володіє мовою та перебуває у здоровому глузді); в) обов'язковість (усім висловлюванням, окрім висловлювань задля обману та маніпуляції, притаманна прагматична функція), г) відокремленість від фрастичного змісту [2].

Прагматичну функцію висловлювання трактують як ефект, вплив, який створює мовленнєве повідомлення на адресата. Так, висловлювання може мати декларативне (сповіщальне), директивне (спрямувальне), імперативне (наказове), репрезентативне (зображальне) та інші значення [5, с. 38]. В. Грицина виокремлює сім комунікативно-прагматичних функцій інфраструктури (звертання, вставні й уставлені одиниці, слова автора при прямій мові) публіцистичних текстів: адресація, авторизація, розширення інформації, суб'єктивно-модальна, оцінна, структурно-композиційна і довідково-інформаційна функції.

Також на текстовому рівні прагматичні функції досліджують на матеріалі, наприклад, рекламних (В. Прищепа) і поетичних текстів (І. Бідіна). Отже, лінгвісти, що працюють у царині прагматики, підкреслюють здатність мовлення, яке реалізує прагматичні функції, впливати на поведінку та свідомість адресата.

Відповідно до іншого прагмалінгвістичного визначення прагматична функція ототожнюється з мовленнєвим актом. У дослідженнях початку 70-х рр. ХХ ст. прагматичною функцією називався «акт спілкування, спрямований від індивіда до інших індивідів і до суспільства загалом, установа мовцем свого ставлення до дійсності» [8, с. 342]. Поняття «прагматичний» і «мовленнєвоактовий» Л. Рижова вважає синонімами. За визначенням В. Дем'янкова, мовленнєвий акт – це функція зміни стану, що переводить один контекст використання мовлення в інший [1, с. 233]. Мовленнєвий акт – основна мінімальна прагматична одиниця спілкування [10, с. 68].

Досить часто термін «прагматичний» уживають як рівнозначний з «іллокутивним» [2; 9, с. 80; 310, с. 94], як наслідок, іллокутивну функцію подекуди співвідносять із поняттям «мовленнєвий акт». Оскільки іллокутивній функції надається перевага при характеристиці певного мовленнєвого акту, то будь-яка класифікація мовленнєвих актів є класифікацією типів іллокутивних функцій [9, с. 117]. Ці й інші витлумачення свідчать про те, що мовленнєвий акт, власне, лише його іллокутивний компонент, і прагматична функція – одне й те саме комунікативно-прагматичне явище. Підсумовуючи досвід західних функціоналістів, В. Дем'янков виокремлює прагматичні функції нагадування, питання, твердження, повтору, указівки тощо. Окрім них, є ще прагматичні суперфункції: згода, доказ і підтвердження, уступка, виправлення, незгода й опротестування, критика й заперечення [2]. Згідно з другою прагмалінгвістичною позицією прагматична функція дорівнює іллокутивній складовій мовленнєвого акту.

Третій підхід до розуміння прагматичної функції демонструють дослідники, що розв'язують проблему актуального членування речення

(А. Загнітко). Так, С. Дік, описуючи найважливіші принципи функційної граматики, зазначає, зокрема, що вона повинна формуватися із застосуванням функційних і реляційних понять трьох різновидів: а) семантична функція відображає неоднакові ролі парципів, тобто позначуваних членами речення учасників описуваної ситуації (наприклад, агенс, пацієнс, реципієнт і т. ін.); б) синтаксична функція – різні способи опису однієї події (наприклад, суб'єкт і об'єкт); в) прагматична функція – ситуативно зумовлене членування інформації, яку передає висловлювання (тема – рема). Дослідник переконаний, що прагматична функція вказує на залежність висловлювання від різних позамовних чинників. С. Дік виокремлює такі різновиди прагматичної функції: тема, код, топік, фокус [11, с. 313–338]. Подібне розуміння прагматичної функції відображає ситуативно зумовлене членування інформації у висловлюванні.

Отже, нами виокремлено три підходи до класифікації прагматичних (комунікативно-прагматичних) функцій: комунікативнолінгвістичний і два лінгвопрагматичні. Ми пристаємо до поширеного в лінгвістичній царині тлумачення комунікативно-прагматичних функцій як засобів впливу на поведінку та свідомість людей у процесі спілкування. Загалом усі прагматичні функції мовлення сприяють реалізації прагматичної настанови текстів і комунікативної інтенції. Між прагматичною метою висловлювання та притаманними йому комунікативно-прагматичними функціями можна встановити кореляцію. Дослідження комунікативно-прагматичних функцій є перспективним напрямком сучасного наукового пошуку.

Література

1. Демьянков В. З. «Теория речевых актов» в контексте современной зарубежной лингвистической литературы (Обзор направлений) / В. З. Демьянков // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – С. 223–234.
2. Демьянков В. З. Функционализм в зарубежной лингвистике конца 20 века [Электронный ресурс] / В. З. Демьянков. – Режим доступа : <http://www.infolex.ru/Func.htm>.

3. Киселева Л. А. Вопросы теории речевого воздействия : [монография] / Л. А. Киселева. – Л. : ЛГУ, 1978. – 160 с.
4. Колшанский Г. В. Прагматика языка / Г. В. Колшанский // Лингвистика и методика в высшей школе : сб. научн. тр. – М. : Просвещение, 1980. – С. 3–8.
5. Костич Л. М. Основні засади функційної граматики : [навчальний посібник] / Л. М. Костич. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – 79 с.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : [підручник] / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 2002. – 368 с.
7. Маслова А. Ю. Введение в прагмалингвистику : [учебное пособие] / А. Ю. Маслова. – [2-е изд.]. – М. : Флинта : Наука, 2008. – 152 с.
8. Степанов Ю. С. Семиотическая структура языка: (Три функции и три формальных аппарата языка) / Ю. С. Степанов // Известия Академии наук СССР. Серия ЛиЯ. – 1973. – Т. 32. – Вып. 4. – С. 340–355.
9. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика : [монография] / И. П. Сусов. – Винница : Нова Книга, 2009. – 272 с.
10. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие : коммуникация и прагматика : [монография] / Н. И. Формановская. – М. : Икар, 2007. – 480 с.
11. Dik S.C. The theory of functional grammar / S. C. Dik ; Ed. by Kees Hengeveld. – Berlin : New York : Mouton de Gruyter, 1997. – 514 p.
12. Dittmann J. Konstitutionsprobleme und Prinzipien einer kommunikativen Grammatik / J. Dittman // Dialogforschung. – Dësseldorf : Schwann, 1981. – S. 135–177.
13. Malinowski B. Review of M. M. Lewis 1936 / B. Malinowski // Nature. – 1937. – V. 140. – P. 172–173.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2016 р.

УДК 811.111'36+811.161.2'36

О. О. Пальчикова

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНИХ СИСТЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

Пальчикова О. О. Культурний компонент у граматиці англійської та української мов: зіставний аспект.

У статті розглянуто національно-культурні особливості граматичних систем української та англійської мов. Виконано зіставний аналіз порядку слів, імперативних конструкцій, уживання часових форм дієслова. Доведено вплив культурного компонента на граматичну будову англійської та української мов.

Ключові слова: культурні цінності, граматична система, порядок слів, імператив, часові форми дієслова.

Пальчикова А. А. Культурный компонент в грамматике английского и украинского языков: сопоставительный аспект.

В статье рассмотрены национально-культурные особенности грамматических систем украинского и английского языков. Проведен сопоставительный анализ порядка слов, императивных конструкций, употребления временных форм глагола. Доказано влияние культурного компонента на грамматический строй английского и украинского языков.

Ключевые слова: культурные ценности, грамматическая система, порядок слов, императив, временные формы глагола.

Palchickova O. O. Cultural component in grammar of the English and Ukrainian languages: contrastive aspect.

The article considers national-cultural peculiarities of English and Ukrainian grammar. It states that selection of grammar material is influential in foreign language study due to the fact that it identifies students' readiness to spontaneous communicative situations, spurs to modeling their own ones.

The paper points out to a fact that there is a robust relationship between cultural values and grammar as exemplified by the contrast of word order, use of the imperative mood and tense forms in grammar of the English and Ukrainian languages. Thorough analysis demonstrates that the Ukrainians have an inherent feature of moderate distance and frankness in communication; are easy to get in touch with strangers. Such cultural characteristics are echoed in flexible word order in the Ukrainian language.

Englishmen are inclined to well-advised actions; their relations are more distant and shallow, which is confirmed by restrictive word order. The article focuses on distinction between the application of the imperative in English and Ukrainian. The research suggests that in Ukrainian the use of the imperative doesn't level down politeness. Insistent appeal to a conversation partner warns against unwanted actions and is considered to be a display of respect. Therefore, categorical imperative is expressed by infinitive in negative form that suggests action tendency or command.

Representatives of foggy Albion use the imperative limitedly to avoid direct impact on a speaker. They abstain from dogmatic judgments, conceal their openness and straightforwardness. In accordance with this categorical imperative is formed by means of the gerund or infinitive with polite formulae, so that the phrase is perceived as advice, request or gratitude. The paper examines the category of time which differs in systems of English and Ukrainian. It reveals that time interval is inessential for Ukrainians. Thereunder, there are four tense forms in Ukrainian grammar.

The extensive system of tense forms in English, which amounts to 12, indicates that representatives of English speaking society divide time into periods, that promotes successful accomplishing of primary and secondary tasks.

Key words: cultural values, grammar, word order, the imperative, verb tense forms.

Важливе значення під час навчання іноземної мови має добір граматичного матеріалу. Він виявляє готовність студента до непередбачуваних ситуацій спілкування, спонукає до моделювання

власних. Оволодіння граматичною будовою мови дозволяє систематизувати граматичні одиниці, значення та категорії, правильно розуміти зміст повідомлення, коректно послуговуватися мовними засобами під час побудови висловлювань.

Ключову роль граматики у процесі навчання мови визнають Д. Дулі, В. Еванс, Д. Іствуд, В. Каушанська, К. Качалова, І. Крилова, А. Мартінет, М. Свон, А. Томсон, М. Хьюїнс, Л. Щерба та ін.

Л. Щерба вказує, що граматиці властивий узагальнювальний та абстрагуючий характер, що передбачає відображення закономірностей будови слів, словосполучень, речень [9].

Означену ідею підтримує З. Бакум, із позиції якої свідоме володіння граматиною сприяє коректній організації висловлювання; водночас поверхнєве знання граматичних одиниць та специфіки їх поєднання в системі мови призводить до помилок у процесі комунікації [1]. Відповідно, граматика узагальнює та упорядковує мовний матеріал, визначає закони його вживання у процесі комунікації.

Сучасні науковці (Ф. Боас, Г. Вежбицька, В. Гудікунст, Г. Єлизарова, Н. Кафтайлова, Р. Ладо, Р. Мьорфі, С. Тер-Мінасова, М. Холідей) презентують тісний взаємозв'язок між культурними цінностями та граматичною системою мови. Дійшли висновків, що реальність, у якій живуть люди, та діяльність, яку вони виконують, відображені в граматиці мови. Ф. Боас зазначає, що загальнолюдський досвід неоднаково фіксується в національних мовах, оскільки вони по-різному поділяють ідентичні картини дійсності. Відповідно, культура диференціює світ за категоріями, тоді як мова закріплює цей поділ у назвах.

С. Тер-Мінасова звертає увагу на те, що в граматиці мови представлено не лише реальне оточення індивіда, а й менталітет народу, його національний характер, традиції, звичаї, система норм і цінностей. Відтак у процесі оволодіння граматичними системами доцільно одночасно вивчати віддзеркалені в них національно-

культурні особливості [8]. Підтвердженням впливу культурного компонента на граматичну будову мови слугує зіставлення порядку слів у реченні. Українська мова вважається синтетичною, тому порядок слів у реченні є вільним. Вирішальну роль у розумінні змісту повідомлення відіграють флексії, афікси, чергування звуків, суплетивізм. Із цієї позиції важливим є зауваження Е. Сепіра: «Чим синтетичнішою є мова, тим виразніше власні ресурси кожного слова вказують на його роль у реченні і тим меншою є необхідність звертатися до речення загалом, оминаючи слово» [7, с. 98]. Отже, в українській мові перестановка слів у реченні відбувається без втрати їх взаємозалежності та розуміння змісту висловлювання, інакше кажучи для слів характерна самодостатність. Розглядаючи культурне підґрунтя граматичної структури мови, можна зробити висновок про те, що українцям властива помірна дистантність та щирість у спілкуванні, суб'єкти легко налаштовуються на контакт з незнайомцями, в результаті чого виникає емпатія.

Англійській мові, на відміну від української, притаманний фіксований порядок слів у реченні, члени речення розташовані у певній послідовності відносно одне одного, що впливає на загальний зміст повідомлення. Підтримуємо припущення Е. Сепіра щодо аналітичних мов: «...якщо в мові всі слова опосередковані службовими частинами та знаходяться в жорсткому взаємозв'язку, це позначається на людських стосунках, які, загалом, більш дистантні та поверхові [7, с. 98]. Звідси випливає, що носії мови з чітко встановленою структурою більш схильні до поміркованих вчинків, ніж представники мови з вільною структурою речення. Зіставимо порядок слів у реченнях в українській та англійській мовах:

1. Зараз Сем і Кейт готують пудинг.
2. Сем і Кейт зараз готують пудинг.
3. Сем і Кейт готують пудинг зараз.
4. Зараз готують пудинг Сем і Кейт.
5. Пудинг зараз готують Сем і Кейт.

1. Now Sam and Kate are cooking a pudding.
2. Sam and Kate are now cooking a pudding.
3. Sam and Kate are cooking a pudding now.

—
—

Приклади свідчать, що зміна порядку слів у реченнях зліва не впливає на їхній контент. У розповідних реченнях справа обставина часу може займати позицію перед підметом (варіант № 1), між підметом і присудком (варіант № 2), після присудка (варіант № 3).

Ще одне підтвердження прояву системи культурних цінностей у граматичних конструкціях – уживання форм наказового способу дієслова. В українській мові використання імператива під час комунікації не знижує рівня ввічливості. Наполегливе звернення до співрозмовника не вважається порушенням етикетних норм, навпаки – застерігає від небажаних дій чи, у разі прохання, є проявом поважного ставлення до партнера.

В англійській мові, на відміну від української, послуговування наказовим способом дієслова є обмеженим задля запобігання прямого впливу на співбесідника. Так, Г. Вежбицька, Г. Єлизарова, В. Овчинников, Г. Павловська, Н. Різ, С. Тер-Мінасова застерігають, що імператив необхідно застосовувати обережно, оскільки часто в процесі комунікації статус партнера по спілкуванню не враховується, спікер, у свою чергу, ставить себе вище співрозмовника.

Як зазначає Н. Різ, дослівний переклад заперечних висловлювань із рідної мови на англійську викликає в носіїв англомовної культури подив, нерозуміння чи несхвалення. Англійці розуміють зміст повідомлення, проте відчують образу через категоричність команд [10]. Означену тезу у своїх дослідженнях підтримує В. Овчинников, який вказує, що представники англомовного суспільства завуальовують слова «так» чи «ні», намагаються уникати категоричності в судженнях. Мешканцям туманного Альбіону притаманний урівноважений характер, тому в побуті для них не характерна прямолінійність чи надмірна відвертість, натомість їм властиві передбачливість, стриманість і терпимість. Під час суперечок вони намагаються зрозуміти позицію опонента та визнають різноманіття суджень стосовно істини [4].

Зіставимо вживання заперечної форми імператива в українській та англійській мовах.

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Українська мова	Англійська мова	
	Стилістично некоректний варіант	Стилістично коректний варіант
<i>Вхід заборонено!</i>	<i>Don't enter</i> (досл. <i>Не заходьте!</i>)	<i>No entry</i> (досл. <i>Немає входу</i>)
<i>Не палити!</i>	<i>Don't smoke</i> (досл. <i>Не паліть!</i>)	<i>No smoking</i> (досл. <i>Немає куріння</i>)
<i>Не пірнати!</i>	<i>Don't dive!</i> (досл. <i>Не пірнайте!</i>)	<i>No diving</i> (досл. <i>Немає пірнання</i>)
<i>Не паркуватися!</i>	<i>Don't park!</i> (досл. <i>Не паркуйтеся !</i>)	<i>No parking</i> (досл. <i>Немає паркування</i>)
<i>По газонах не ходити!</i>	<i>Don't walk on lawns!</i> (досл. <i>Не ходіть по газонах!</i>)	<i>Please keep off the grass</i> (досл. <i>Будь ласка, тримайтеся поза газонами</i>)
<i>Не розмовляти по телефону!</i>	<i>Don't speak on the phone!</i> (досл. <i>Не розмовляйте по телефону!</i>)	<i>Thank you for not speaking on the phone</i> (досл. <i>Дякуємо, що не розмовляєте по телефону</i>)

З огляду на зазначене, в українській мові категоричний імператив виражено інфінітивом у заперечній формі, що позначає спонукання до дії чи наказ. В англійській мові задля утворення заперечної форми наказового способу дієслова використовують герундій або інфінітив з вигуком «будь ласка» чи «дякуємо», завдяки чому репліка сприймається менш категорично та набуває характеру поради, прохання чи подяки.

Важливо наголосити на тому, що навіть у громадських місцях, де встановлено жорсткі правила, заперечним висловлюванням в англійській мові не властиві слова «*Заборонено*» чи «*Суворо забороняється*». С. Тер-Мінасова констатує, що дослівний переклад фраз, поданих у таблиці (другий стовпчик) може бути застосовано під час «...звернення до собак, солдатів, порушників кордону, злочинців і законслухняних громадян...» [8]. Категоричний імператив у такому формулюванні є грубою, безпеліційною формою звертання.

Г. Єлизарова пояснює, що слово «заборонено» в англійській мові асоціюється з контролем однієї людини іншою. Це сприймається

як вторгнення в особисте життя, тому «prohibited» вживають під час крайньої необхідності, коли протилежні дії призводять до небезпечних наслідків [2]. Напр. *Petrol station. Danger. Smoking Prohibited.* – *Заправна станція. Палити заборонено!* В інших випадках небажаність дій виражено через опис, а не припис. Так, у фразях *No smoking, No diving, No parking* немає ультимативного заперечення, проте їхнє імпліцитне значення можна прочитати поміж строк: «*Не палить, Не пірнайте, Не паркуйтеся* в цьому місці, якщо не бажаєте спричинити незручності іншим». Ще один варіант опосередкованого застереження передбачає використання ввічливих фраз на кшталт *Please, don't leave your belongings* (будь ласка, не забувайте речі), *Please, don't litter* (будь ласка, не смітіть), *Thank you for not using plastic bags* (дякуємо, що не користуєтеся поліетиленовими пакетами). Отже, соціальні попередження в англійській мові формулюють загальне правило, а не виражають чийсь волю.

Однією з найважливіших відмінностей у граматичній системі англійської та української мов є побудова часових форм дієслова.

Українській мові властиві чотири часові форми: теперішній, майбутній, минулий, давноминулий, при цьому сприйняття часу абстрактне. Це означає, що для українців не суттєво, коли саме відбулася дія: до, після чи у процесі спілкування. Значущості набуває зміст акту стосовно особистості, моральний аспект вчинку. Водночас, за твердженням Е. Носенко, представники української культури вміло використовують час, оскільки першочергово виконують те, що вважають принципово важливим, другорядні справи відкладають «на потім». Українці легко змінюють заплановані зустрічі, графіків та розкладу дотримуються часто, проте не повсякчас, легковажно ставляться до строків виконання домовленостей [3].

У системі цінностей англословних країн час посідає одне з чільних місць. Г. Павловська зауважує, що для англійців важливо плідно проводити кожну хвилину життя, тому активна особистість, яка вміє розподіляти час, є еталоном успіху та повноправним членом

суспільства [6]. Беззаперечним є те, що представники англосмовної культури заздалегідь обговорюють події, розсилають запрошення із зазначенням точної дати та місця проведення заходу. Таке відповідальне ставлення до часу пояснює різноманіття системи вираження сьогодення, минулого та майбутнього (12 часових форм). Розгалужена система часових форм указує на те, що носії англосмовної культури поділяють час на періоди, що збільшує шанси на успішне виконання першочергових та другорядних справ, сприяє упорядкуванню побутового укладу.

Так, англосмовні репрезентанти розуміють час в граматичному контексті через протиставлення тривалості / результату, повторюваності / одноразовості, постійності / плинності, задля вираження яких використовують часові групи Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous. Неоднакове сприймання часу англійцями та українцями заважає коректному вибору мовних засобів передавання інформації та призводить до десинхронізації життєвих ритмів народів.

Зіставимо часові форми дієслова в українській та англійській мовах:

Українська мова	Англійська мова	Часова форма (англ. м.)
<i>Двічі на тиждень Марк читає газету.</i>	<i>Twice a week Mark reads a newspaper.</i>	The Present Simple (теперішній простий час)
<i>Марк читає газету зараз.</i>	<i>Mark is reading a newspaper now.</i>	The Present Continuous (теперішній тривалий час)
<i>Марк читає газету вже 2 години.</i>	<i>Mark has been reading a newspaper for two hours already.</i>	The Present Perfect Continuous (теперішній доканий тривалий час)

Як бачимо, в українському та англійському варіантах дії відбуваються в теперішньому часі, проте засоби їх вираження різні. Якщо в українській мові це особові закінчення, то в англійській – переважно застосування відповідних часових форм. Згідно з прикладами, поданими в таблиці, в українській мові закінчення особової форми дієслова у вказаних реченнях залишається незмінним (читає), тоді як в англійській трьом прикладам відповідають три

часові форми. Пояснюється це нетотожним змістом повідомлень: у першому випадку дія повторюється періодично, на що вказує обставина часу «twice a week» (двічі на тиждень). Часова форма, необхідна для вираження частотності – the Present Simple. У другому варіанті подано інформацію про те, що відбувається процес дії, акцентовано на її тривалості, про що свідчить прислівник «now» (зараз). Часова форма, що відповідає пролонгованості – the Present Continuous. У реченні № 3 наголошено на тривалості дії, яка почалася в минулому і продовжується донині, підтвердженням чого є обставина часу «for two hours already» (вже протягом двох годин). Часова форма, що співвідноситься з означеною дією – The Present Perfect Continuous.

Зіставний аналіз граматичних систем англійської та української мов дає підстави стверджувати про їхню нетотожність, що обумовлено наявністю культурного компонента. Так, жорстке регулювання поведінки та дистантність відносин між англійцями позначилися на усталеному порядку слів; відкритість та щирість українців у спілкуванні вплинули на вільний порядок слів в українській мові. Поважне ставлення до автономії особистості, що передбачає уникнення тиску на неї, відбилася у побудові наказового способу дієслова в англійській мові (герундій або інфінітив+ввічлива фраза для надання вислову характеру поради, прохання чи подяки); наполегливе звернення до співрозмовника, що застерігає чи спонукає до дії, віддзеркалено в українській імперативній конструкції за допомогою інфінітива в заперечній формі. Неоднакове ставлення до часу відобразилося в кількості часових форм в українській та англійській мовах (чотири та дванадцять).

Література

1. Бакум З. П. Українська мова як іноземна: лінгводидактичні проблеми / З. П. Бакум // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Кривий Ріг : КДПУ, 2010. – Вип. 5. – С. 226–232.
  2. Елизарова Г. В. Культура и обучение иностранным языкам / Г. В. Елизарова. – СПб. : КАРО, 2005. – 352 с.
- © О. О. Пальчикова, 2016.

3. Носенко Е. Л. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в Європейське співтовариство / Е. Л. Носенко // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 1999. – № 2 (4). – С. 59–61.
4. Овчинников В. Сакура и дуб / Всеволод Владимирович Овчинников. – М. : ООО «АСТ». – 2014. – 608 с.
5. Остапенко В. И. Обучение русской грамматике иностранцев на начальном этапе / В. И. Остапенко. – М. : Русский язык, 1978. – 136 с.
6. Павловская А. В. 5 O'clock и другие традиции Англии / А. В. Павловская. – М. : Алгоритм. – 2014. – 368 с.
7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М. : Прогресс, 1993. – 656 с.
8. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М., 2000. – 624 с.
9. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике / Л. В. Щерба. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та. – 1958. – Т. 1. – 182 с.
10. Ries N. Russian talk: culture and conversation during Perestroika / N. Ries. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1997. – 220 p.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

УДК 811.161.2'373.7:008

Н. М. Шарманова

ДУХОВНИЙ КОД ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ЕТАЛОН НАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПАРЕМІЙНИХ КЛІШЕ)

Шарманова Н. М. Духовний код як лінгвокультурний еталон нації (на матеріалі паремійних кліше).

Духовні цінності відіграють роль соціокультурних векторів і становлять духовно-етичне ядро нації. Кодування сакральної сфери належить до еталонних виявів світоглядної системи. Духовний код є аксіологізованим кодом, що відображає комплекс моральних цінностей, ідеалів, категорій та еталонів. Лінгвальне вираження духовного коду українства репрезентовано паремійним простором мови. Паремійні кліше як семіотичні знаки транслюють соціокультурні вектори, де сконцентровано прагматичні установки щодо активного світобуття і втілено морально-етичні пріоритети національного світогляду. Пареміологія побудована на бінарних опозиціях задля номінування категорійних протиставлень.

Ключові слова: код культури, духовний код, мовні маркери національної самосвідомості, паремійний простір мови, паремійне кліше, соціокультурний феномен, лінгвокультурний еталон.

Шарманова Н. Н. Духовный код как лингвокультурный эталон нации (на материале паремических клише).

Духовные ценности играют роль социокультурных векторов и составляют духовно-этическое ядро нации. Кодирование сакральной сферы принадлежит к эталонным проявлениям мировоззренческой системы. Духовный код является аксиологизированным кодом, раскрывающим комплекс этических ценностей, идеалов, категорий и эталонов. Лингвальное отображение духовного кода украинцев представлено паремическим пространством языка. Паремические клише как семиотические знаки транслируют социокультурные векторы, в которых сконцентрированы прагматические установки активной жизнедеятельности и закреплены морально-этические приоритеты национального мировоззрения. Паремология построена на бинарных оппозициях для номинации категориальных противопоставлений.

Ключевые слова: код культуры, духовный код, лингвистические маркеры национального самосознания, паремическое пространство языка, паремическое клише, социокультурный феномен, лингвокультурный эталон.

Sharmanova N. M. Spiritual code as a lingua and cultural standard of nation (on the material of paroemic cliché).

Spiritual culture creates a special world of values, forms and complies with human intellectual and sacral demands. Spiritual values become special social and cultural vectors creating moral and spiritual base of national self-identity. Sacred sphere and spirituality encoding refers to the standard expressions of national ideological system. Language area as a coded system of axiological concepts and meanings of decoding reveals a nation's worldview. Deep-seated perception of culture as a semiotic system becomes comprehensible via cultural code. This provides depiction of information transfer, processing, preservation within sign systems that cultural codes are. In the study of codification, spiritual code, which makes for moral values and standards, fixed in language, holds a specific place.

Spiritual code of Ukrainian culture is a value oriented linguistic and philosophical category, which absorbs millennial folk wisdom imperative and philosophical foundations of Ukrainian nation worldview and ideology. Spiritual code represents axiology code that displays a set of moral values, ideals, categories and standards. Verbal expression of Ukrainians' spiritual code is illustrated in idiomatic Ukrainian.

The most powerful compiler of the above-mentioned mechanisms is a corpus of precedent phenomena in language and paroemiological clichés in particular. As well as space of universal spiritual culture, the spiritual continuum of Ukrainian heritage always contains the vertical, which was segregating sacredness and commonness, earthly and heavenly life, up and down, good and evil.

Paroemic clichés being semiotic signs broadcast social and cultural vectors of the modern Ukrainian nation. These vectors are focused on pragmatic attitudes to the active society existence and implement moral and ethical outlook priorities of national self-consciousness and self-identity among the all Ukrainians. The entire paramiology is based on contrast of good and evil. The oppositional technique of logical interdependence upbuilding in paroemias elicits dominance of counterpositions in establishment of native speakers' linguistic consciousness and subconsciousness as it highlights semantic opposition

of the selected moral and ethical elements. Categories “good” and “evil” as basic representatives of a spiritual code estimate the whole human existence. This very binary opposition gives grounds for nominating categorical oppositions and vectors of Ukrainian nation’s spiritual priorities.

Key words: code cultures, spiritual code, verbal markers of national self-identity, *paremia* idiom stock, *paroemic cliché*, social and cultural phenomenon, *lingua* and cultural standard.

Становлення української державності, інтеграція в європейське і світове співтовариство та побудова громадянського суспільства передбачають орієнтацію на пріоритети духовної культури. Духовність є однією з найсуттєвіших характеристик людини як особистості, активного суб’єкта людських узаємин. У духовності опосередковано чи безпосередньо виявляються певні особливості ставлення людини до інших, до явищ навколишньої дійсності, до себе самої – до всього, чим вона безперервно, щоденно збагачується упродовж життя. Аналіз окреслених позицій сприяє розумінню досить вагомих змістових ознак особистості, що є визначальним для репрезентації духовного коду національної культури.

Суспільну цінність, значущість особистості як носія системи соціокультурних маркерів неможливо збагнути, якщо не декодувати сферу її духовності. Суспільне життя переконує, що без культивування низки моральних цінностей (добро, людяність, відповідальність, почуття власної гідності, толерантність тощо) навряд чи можна розраховувати на покращення соціокультурної ситуації в Україні. Такі властивості людини, як самоусвідомлення себе і свого місця в суспільстві, визначеність світоглядних орієнтацій, здатність орієнтуватися в динаміці навколишнього світу, працьовитість, професійна досконалість і т. ін. не можуть бути об’єктивно оцінені поза контекстом духовності.

Проблема духовності не є новою, вона привертала і продовжує привертати широкі кола дослідників, а саме філософів, філологів, богословів і мистецтвознавців (С. Анисимова, Н. Арутюнової, М. Бахтіна, С. Возняка, С. Воркачова, З. Коцюби, С. Кримського, І. Лосева, В. Соловйова, В. Телія, С. Франка, О. Целякової,

І. Шалишкіної, Ж. Юзвак та ін.). У низці наукових розвідок розкрито розмаїття власних підходів щодо усвідомлення феномена духовності в контексті суспільно-історичного розвитку, постановку проблеми, способи її розв'язання. Суперечливий характер різних позицій, відсутність єдиного методологічного підґрунтя щодо поняттєвого апарату і цілісного розуміння духовності як загальнокультурного явища спричиняють виокремлення таких напрямків сутності духовності, як культурний, філософський, релігійний [8, с. 31]. Відповідно до цих підходів наявні відмінні тлумачення природи духовності, зумовлені різним осмисленням сутності людини, її місця в історії та структурі Універсуму. Крім того, духовність інтерпретовано в лінгвокультурологічних студіях. Спільною, загальнолюдською тенденцією синтезу духовності є концептуальне освоєння таких вихідних положень, як освоєння екзистенційної картини світу, розширення й лінгвалізація свідомості, самоусвідомлення картини світу і картини життя (Н. Арутюнова), тотожність мікро- і макрокосмосу, регулювання поведінки мовної особистості як складової соціуму за допомогою системи духовних цінностей та ідеалів. У такому розумінні паремійний простір з його безапеляційною прагматикою можна вважати за найвиразніше джерело дослідження духовно-ціннісної царини українців. Відтак вважаємо, що порушена лінгвофілософська проблематика є актуальною, оскільки вивчення ціннісно-сміслового потенціалу в пареміологічній спадщині віддзеркалює не тільки комунікативно-прагматичний, але й екзистенційний досвід людини, опосередкований аксіологічними уявленнями про сутність буття в сучасному соціумі. Наше зацікавлення становить лінгвокультурний аспект духовного коду в паремійних кліше.

Метою нашої роботи є визначення й опис суспільних феноменів-репрезентантів духовного коду української національної культури. Відповідно до мети виділяємо низку дослідницьких завдань: 1) з'ясувати феноменальну природу й репрезентанти духовного коду,

що виступають ключовими сутностями задля розуміння українського національного менталітету; 2) розкрити морально-етичний потенціал вітчизняної пареміології – духовної площини прецедентних семіотичних знаків як регуляторів моральної поведінки людини в сучасному соціумі; 3) здійснити опис семантичних маркерів структури духовного коду в паремійних кліше.

В основу розгляду проблематики духовного коду етнокультури, власне духовності як лінгвофілософського феномена, покладено функціональний і антропологічний принципи. Лінгвософія інтерпретована тезою про те, що сакральна сфера найвиразніше розкривається в мові як духовному мірилові, на основі якого ґрунтується розуміння культурного життя народу, його звичаєвого устрою, чуттєвої сфери й мислення, системи ментальних і поведінкових стереотипів. В осмисленні етнокультурної специфіки функціонування української мови провідним є положення О. Потебні про національну мову як першопочаток та підґрунтя національної й етнічної самосвідомості. Мовні явища – це перш за все етнокультурна цілісність й універсальна філософська система символів національного буття.

Антропоцентризм в осмисленні ключових понять відстежується в тому, що суспільна цінність людини є настільки вищою, чим глибше вона досягнула не тільки власні можливості, але й усвідомила необхідність їх утілення в життя, збагнула своє призначення в соціумі. Лише духовно довершена людина з усією своєю індивідуальністю здатна відчувати себе складником суспільства, спроможна зрозуміти те, що тільки завдяки творенню добра вона може найповніше реалізуватися й досягнути сенс людського буття. Аксиологічність як одна з ключових ознак духовності інтерпретує важливі етичні категорії – добро, істину, красу тощо. «Духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини» [11, с. 224].

Значення духовності стає винятковим нині, коли сьогоднішня пропонує кожному численну кількість виборів, життєвих самовизначень

у найрізноманітніших суспільних практиках, сферах людської діяльності і, що не менш важливо, – у виборі ціннісних орієнтирів, які визначають життєвий шлях особистості [3, с. 4]. Саме завдяки цьому процес осмислення культурно-етичних засад розбудови української нації в контексті кодування й репрезентації системи духовних цінностей не втрачає націоналістичної спрямованості, стає підґрунтям у формуванні власне духовного коду вітчизняної етнокультури. До компонентів національної самосвідомості належать традиційна народна духовна й матеріальна культури, професійна національна культура, мова, спільність походження та історичної долі, риси характеру, віра. Вони виступають фактором консолідації нації, входять до системи державотворчих елементів і детермінують самоідентифікацію народу.

В. Калашник слушно зазначає, що «основи національно-культурної самоідентифікації закладаються в ранньому віці разом з опануванням рідної мови і в подальшому стають дійовим чинником духовного розвитку особистості. Усвідомлення й розвиток почуття причетності до національної спільноти здійснюється в сім'ї, буття нації з її ціннісними пріоритетами. Важливу роль у цьому повинні відігравати сім'я, система освіти, засоби масової інформації, мистецтво. У своїй сукупній діяльності вони утворюють семантичний простір культури» [5, с. 62], і власне, самі транслиують ті чи ті суспільні репрезентанти духовності.

Споконвіку буття соціуму ґрунтувалося на моральних і матеріальних цінностях, але основою взаємовідносин та самого життя були духовні цінності: доброта, любов, підтримка, милосердя, щастя.

Духовна цінність – це те, що вище за матеріальні, те, що має бути на першому місці, тобто те, що варте поваги [11]. Їх поділяють на абсолютні, або вічні; національні; громадянські; сімейного життя та особистого життя. Систему духовних цінностей особистості, на думку М. Боришевського, утворює ряд підсистем, а саме: моральні цінності; громадянські цінності; світоглядні цінності; інтелектуальні цінності; естетичні цінності; екологічні цінності [1, с. 24–25].

Духовні цінності, що належать національній спільноті та становлять основу її існування й розвитку, є національними духовними цінностями, які в житті суспільства відіграють роль особливих інтегративних засад і, виступаючи у формі ціннісних настанов, орієнтацій, соціально-політичних ідеалів, ідей, утворюють духовно-ціннісне ядро національної самосвідомості.

До основних духовних векторів українства зараховують такі цінності: національна державність, християнська віра, рідна мова. Значущими «для українців є такі цінності: ставлення до землі як до Батьківщини-матері, до своїх культурно-історичних цінностей, толерантність щодо інших культур, релігій; волелюбність; перевага чуттєвого над раціональним (І. Мірчук, М. Шлемкевич, Д. Чижевський)» [9, с. 64].

Пріоритетами в аксіологічній сфері сучасного українського суспільства є духовність, сімейні цінності, свобода, мир і злагода, національно-культурні цінності, патріотизм [11, с. 152–153]. Нині основою національних цінностей постає справедливість, чесність і відповідальність; збереження етнокультурної спадщини; авторитет сумлінної чесної праці й добробут; державна й соціальна безпека, добросусідство, незалежність у відносинах з іншими країнами. Патріотизм набув за останні роки виразного громадянського звучання, тому актуалізувалися мовні експоненти духовності, зокрема вислови на зразок *Нема у світі, як своя країна* (2, с. 169); *Свій край, як рай, а чужа країна, як домовина* (2, с. 169); *У ріднім (рідному) краї і бур'янець пахне (навіть дим солодкий та коханий)* (2, с. 166).

В осмисленні окресленої лінгвофілософської категорії значну роль посідають так звані мовні духовні маркери, роль яких можуть виконувати прецедентні висловлення – предикативні або непередикативні завершені й самодостатні одиниці, складні знаки, які неодноразово відтворюються в мовленні носіїв певного лінгвоментального комплексу, певної національної культури та відомі більшості членів конкретної національної лінгвокультурної спільноти

[6, с. 325]. Прецедентні висловлення належать до таких феноменів, які акумулюють багатовікову мудрість, є продуктами колективної етнічної свідомості носіїв тієї чи тієї мови та виконують роль універсальних семантичних маркерів духовності, як-от: *Pecunia (aes) non olet; Гроші не пахнуть* (2, с. 89); *Деньги не пахнут* (2, с. 89).

Необхідним і доцільним є з'ясування питання про мовне кодування духовності в українській пареміології, яку становлять моральні цінності й еталони, зафіксовані в мові. Одиницею пареміології є паремія, що вирізняється афористичністю, усталеністю, переосмисленим чи буквальним узагальненим значенням, здебільшого повчальним змістом, мовний знак, який передає інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначає типову життєву ситуацію [6, с. 16]. Оскільки духовність пронизує все людське буття, зумовлює поведінку й діяльність, зосереджує увагу на морально-етичних цінностях, то вона потребує комплексного й детального аналізу через призму паремійних кліше.

У системі цінностей української нації як спільноти та усіх етнічних спільнот, що на сьогодні проживають в Україні і вважають її своєю Батьківщиною, чільне місце посідають громадянські права і свобода, рівноправність, спільність позицій громадян щодо стратегічних напрямів і мети розвитку держави, взаємна толерантність і соціальна солідарність між різними суспільними групами у процесі міжкультурної комунікації; гордість за Батьківщину, повага до її символів та атрибутів, включаючи українську державу; пошана до нації, що утворила державність, національна гідність у поєднанні з повагою до всіх етносів. Нині у свідомості жителів усіх регіонів превалює розуміння цінностей громадянського змісту, а саме: праця на благо країни, готовність боротися за державний суверенітет, за дотримання прав і свобод усіх українських громадян, прагнення до європейського співтовариства, рівності прав усіх національностей, знання історії та культури України й плекання в молодого покоління любові до неї [3, с. 5].

Осмишуючи питання історичної долі і правди, витоків української духовності, В. Янів, услід за О. Кульчицьким, цитує думку М. Шлемкевича: «В осередку українського світовідчуження і далі світогляду, здавна і нині, стоять історичні і соціологічні проблеми. Це особливо яскраво позначається в свідомості української нації ХІХ і ХХ ст. Не навколо гносеологічних і не навколо природознавчих питань, як то було в мисленні Західної Європи, але навколо питань історичної долі і правди кружляла українська духовність минулого і нашого сторіч. Тому Шевченко, Франко, Костомаров, Грушевський, Томашівський, Липинський – це творці і носії світогляду сучасного українства». До цієї цитати додає Кульчицький свій коментар, що в той спосіб український «сцієнтизм» пересувався в бік етично-релігійних зацікавлень» [15, с. 92–93].

Надзвичайно важлива роль у виникненні, становленні й розвитку духовності українців належить вірі людини в Бога, у безсмертя духовних надбань нації, у незнищенність творинь людського духу, у безмежжя збагачення духовного життя людини. Тому в прецедентних висловах зафіксовано: *Віра гори зсуває (двигает, рушить)* (2, с. 45); *Людина мислить, а Бог радить* (2, с. 278); *Людина крутить, а Бог розкручує* (2, с. 278); *Пошли, Боже, з неба, чого нам треба* (2, с. 81); *Дасть Бог день – дасть і пожиток* (2, с. 82); *Дасть Бог світ, дасть і совіт* (2, с. 270). Віра є духовним надбанням особистості, вона допомагає формувати духовні чесноти задля примноження можливостей для творення добра. Така виняткова роль віри в духовному житті зумовлюється багатьма чинниками. Серед них варто виокремити ті моральні чесноти, покладені в основу віри у формі заповідей, настанов, сподівань, що є внутрішніми інстанціями, регуляторами духовного життя й моральної поведінки людини в соціумі. Звернімося до споконвічних істин, уміщених у паремійних кліше: *Гріх не гріх, аби Бог против* (2, с. 78); *Не краса красить, а розум* (2, с. 76); *Перед розумом і сила в'яне (никне)* (2, с. 239); *Хвалися не рангом, а розумом* (2, с. 76); *Хто рано встає, тому Бог дає* (у того

все є) (2, с. 138). З віри до найвищої сили постає і плекання довіри до ближнього, друга, доброзичливої, правдивої людини: *Дай Боже з добрими людьми знатися* (2, с. 232); *Без вірного друга великая туга* (2, с. 184); *Вірний приятель – то найкращий скарб* (2, с. 38); *Вірну людину пізнаєш в лиху годину* (2, с. 98); *Добре братство краще за багатство* (2, с. 38).

Проте в народному світогляді відчутним відстежується дуалістичний підхід щодо оцінки духовних сутностей буття, а сам паремійний простір мови «становить свого роду континуум оцінок, рефлексій та інтуїцій, у якому висока віра поєднується з безвір'ям. Але і ті, й інші брали участь у генеруванні нових смислів, що мали стосунок до цінностей» [2, с. 228], передусім до власної активної життєвої позиції, духовних й інтелектуальних потенцій. Наприклад: *Бога вzywай, а руки прикладай* (2, с. 35); *Богом свідчить, а чортові душу запродав* (2, с. 36); *Богу молись, а сам стережись* (2, с. 32); *Боже, поможи, а ти, лежню, не лежи* (2, с. 35); *До Божого дару з чортовими ногами* (2, с. 35); *На Бога складайся, а роботи не цурайся (а розуму тримайся)* (2, с. 35); *Не все до Бога, треба й до розуму свого* (2, с. 35); *Не лежи, небоже, то й Бог поможе* (2, с. 35) і т. ін.

Виразним національно-культурним експонентом суспільних практик є духовний код. У низці наукових студій глибинне уявлення про етнічну культуру як семіотичну систему осмислюється за допомогою культурного коду. Це забезпечує опис передавання, переробки, зберігання інформації в межах знакових систем, якими є коди культури. Відтак важливим на сьогодні є дослідження питань кодифікації, й духовного коду зокрема, який становить моральні цінності й еталони, зафіксовані в мові. Духовність інтерпретовано крізь призму актуалізації духовного коду вітчизняної культури у прецедентних висловленнях.

Поняття культурного коду має низку визначень у сучасному мовознавстві. О. Абакумова, Ф. Бацевич, О. Березович, Д. Гудков, М. Ковшова, В. Красних, В. Маслова, О. Пальчевська, Ч. Ріллмор,

Л. Савченко, О. Селіванова, А. Станкевіч, В. Телія, Г. Токарев та інші дослідники неодноразово зверталися до цієї проблематики. Вони дотримуються думки, що культура як полікодовий феномен «пронизана» культурними кодами, які вербалізуються як лінгвокультурні «згустки».

Під кодом культури розуміють «сітку», яку культура «накидає» на навколишній світ, членує, структурує й оцінює його [7, с. 232]. Відтак культурний код – це свого роду матриця, що визначає спосіб мислення й позначення світу. За В. Ужченком, культурні коди – це мережа членування, категоризації оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлена культурою певного етносу й репрезентована в семіотичних системах природної мови [12, с. 457]. Код культури являє собою спосіб, яким культура членує, категоризує, структурує, оцінює світ, що оточує членів певної національної лінгвокультурної спільноти; сукупність знаків, смислів та їх комбінацій, наявні в будь-якому предметі культури певної лінгвокультурної спільноти [6, с. 337].

Кількість культурних кодів незначна, а їх різноманітність зумовлена поєднанням і трансформацією культурних кодів, тому набір кодів для людини є універсальним явищем [7, с. 233]. Аналізуючи універсальні основні коди культури, співвідносні з архетипними уявленнями про Всесвіт, дослідники подають різні класифікації. Шість кодів культури виокремлює В. Красних: соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний [7, с. 233]. Особливої уваги заслуговує класифікація, що об'єднує такі коди культури: антропний, або власне людський; зооморфний; рослинний; природний; артефактно-предметний; духовно та / або релігійно-антропоморфний; релігійно-артефактний; часовий; просторовий; астрономічний; архітектурний; кількісний; колірний; предметно-костюмний; тілесний, або соматичний (Д. Гудков, М. Ковшова, В. Телія).

Система кодів культури, як наголошують мовознавці, потребує упорядкування шляхом систематизації та ґрунтового аналізу

міжкодових метафоричних переходів. Між кодами культури немає чітких меж, вони дифузнопроникні (М. Ковшова, О. Селіванова, В. Телія). З огляду на таку особливість одна кодова система мовних позначень може переінтерпретовуватися знаками іншої. Наше зацікавлення становить духовний код культури, який лінгвалізує духовні цінності й еталони, зафіксовані в паремійному корпусі.

Під *духовним кодом* розуміємо аксіологізований код культури, що відображає моральні цінності й еталони та представлений основною векторною опозицією *добро – зло*. Саме за допомогою духовного коду з усією сукупністю моральних настанов і прескрипцій може бути представлений «дух народу», пізнаваний тільки через мову: «Мова є ніби зовнішній вияв духу народів: мова народу є його дух, і дух народу є його мова, і важко уявити собі що-небудь більш тотожне» (В. фон Гумбольдт).

Поклик до гармонії почуттів, постійна потреба в самовдосконаленні, прагнення жити в духовних вимірах, відчуженість від надмірних турбот про матеріальні блага (гроші, кар'єру, славу, що можуть перетворитися на ненаситне, невгамовне джерело заздрощів та знищують у людині все людське і, зрештою, роблять її нещасливою) – усе це та подібне дає змогу людині розвивати в собі здатність не тільки відчувати велич людини як носія духовності, але й активно продукувати добро у власному щоденному житті, у взаєминах з оточенням: з рідними, друзями, близькими людьми. Український менталітет, що є практичним, теоретичним і духовно-етичним досвідом нації, містить низку прецедентних висловлень, семантика яких ґрунтована на укоріненіх традиціях і світоглядних позиціях щодо всієї духовно-моральної сфери. Наприклад: *Гарна пташка співом, а людина ділом* (2, с. 135); *Красна пташка своїм пір'ям, а людина своїм знанням* (2, с. 76); *На вітер надіятися – без мелива бути* (2, с. 23); *На злодієві шапка горить* (2, с. 116); *Срібло-золото тягне чоловіка в болото* (2, с. 117); *Хто гроші (золото) любить, той сам себе губить* (2, с. 117) тощо.

Духовні ідеали, визначаючи вищі сенси існування і спрямованість суспільного розвитку, становлять духовний код нації, виконують функцію духовного єднання і зміцнення суспільства. Система духовних цінностей і моральних норм є однією з важливих умов забезпечення і політичної, і соціальної стабільності суспільства. Проте нині прагнення багатьох представників соціуму до задоволення й користі на тлі уникнення будь-яких випробувань становить зміст новітніх уявлень про добро і щастя людини, утворюючи суть моралі задоволення егоїзму, духовний потенціал якої фіксуються зі знаком «мінус». Справжні цінності є абсолютними, вони формуються в нації протягом тривалого часу: *Без праці на калач не заробиш* (2, с. 31); *Терпінням і працею всього добудеш* (2, с. 258); *Треба нахилитися, аби (щоб) з криниці води напитися* (2, с. 31); *Хто хоче збирати, мусить добре засівати* (2, с. 31); *Щастя не підкова – під ногами не знайдеши* (2, с. 256) і т. ін.

Варто зауважити, що система цінностей сучасного молодого покоління спирається не лише на знання, а на світогляд, в основі якого лежать духовні й моральні орієнтири. Відмова від традиційних національних пріоритетів чи нехтування ними в українському суспільстві спричинили й актуалізували останніми роками низку загострених суспільних і соціокультурних чинників, як-от: духовну маргіналізацію, девальвацію моральних цінностей, етичний і правовий нігілізм, відсутність духовно-релігійної, культурної, громадянської самоідентифікації в значній частині українського соціуму та зростання на цьому тлі впливу псевдодуховних організацій і тоталітарних сект; розширення можливостей маніпулювання свідомістю на підставі руйнації старих ідеологічних ціннісних систем і штучного створення нових духовних і політичних кумирів, інфікування соціуму руйнівними й деструктивними ідеями насильства, ксенофобії, сепаратизму, радикального націоналізму, соціальної агресії, релігійного екстремізму й фанатизму; руйнування національних і традиційних цінностей українського народу; нав'язування масовій свідомості аморальних принципів і примітивних

утилітарних смислів споживання; зростання аномальної залежності людини від інтернету і комп'ютерних технологій, що розцінюється як загроза свідомості; поширення соціальної апатії. Останнім часом спостерігається руйнування духовно-моральної спадкоємності та втрата традиційних родинних зв'язків [3, с. 6–7].

Відмова від багатовікових цінностей, зокрема і сімейних, розкриває наслідки й результати масової антидуховності та споживацької етики. Проте родинні міжособистісні стосунки повною мірою віддзеркалюють основні суспільні тенденції, адже сім'я як соціальна інституція завжди розвивалася паралельно й узгоджено з іншими суспільними інститутами.

Сфера сімейних стосунків, і власне процеси формування та становлення засад родини і шлюбу у світогляді українців, виразно репрезентовано в паремійному просторі мови. Осмислення в паремійних кліше принципів моделювання членами родини знань про світ, виділення в українській картині світу родинних змістовно-інформаційних структур від давніх етапів поступу сімейної інституції до сьогодення дає змогу представити ціннісну царину людини в її найближчому родинному оточенні.

Концепт *родина* (*рід, сім'я*) є одним із ключових для української лінгвокультури, оскільки він виражає узагальнене знання і філософський досвід, пов'язаний із фрагментом дійсності, що наскрізь проймає все буття українського народу й людства загалом.

У паремійному просторі мови репрезентовано ідеальний варіант української родини: *Тут я, тут і жінка моя, тут і мої діти, любо поглядіти* (1, с. 183); *Три вірні друзі: батько, мати та вірна жона* (1, с. 183). Особливо цінувався в сім'ї лад, мир і спокій. За традиційними уявленнями українців, важливою є міцність і дружба в повноцінній родині, адже вона була основою комфорту та спокою: *Вся сім'я вмісті – так і душа на місті* (1, с. 177); *Горе з дітьми, горе й без дітей* (2, с. 251); *Нащо й клад, коли в сім'ї лад* (1, с. 177); *Сім'я міцна – горе плаче; Хата з дітьми – базар, а без них – кладовище* (2, с. 251).

У паремійних кліше батьки уособлюють сакральність світоглядних позицій кожної людини, що викликає найтепліші, найширіші почуття. Батьків завжди цінують і поважають, у них питають порад, адже батько й мати бажають тільки добро власній дитині: *Батьки глядять дочку до вінця, а чоловік – до кінця* (1, с. 183). Батьки в будь-якому віці піклуються про своїх дітей, для них немає нічого важливішого від своїх спадкоємців: *Як не стане, то батько дістане, як не буде, то мати добуде* (1, с. 187).

В українському паремійному корпусі акцентовано увагу на тому, що батьків варто слухати, тому що вони мають значний життєвий досвід: *Не послухаєш батька-матері, то навчить тебе лиха година* (1, с. 186); *Не слухав батька-матері, нехай люди научать* (1, с. 186). Найстрашніша кара чекала на тих дітей, які не люблять або не поважають власних батьків. *Хто батька-матір зневажає, той добра не знає* (1, с. 187); *Проклін батьків не на ліс сухий іде, а на голову дітей паде* (1, с. 186).

Берегинею роду в українській духовній культурі завжди вважалася мати. Усі паремійні кліше розкривають красу й силу матері, адже вона дарує життя, надихає на добрі справи, віддає дітям усе, що має: тепло своєї душі, власне серце й безмежну любов.

У мовних одиницях на позначення родинної сфери й обрядовості найсакральніша лексема позначає функційний спектр жінки-матері: вона охороняла домашнє вогнище, продовжувала рід, виховувала дітей, а подекуди виконувала і функцію голови родини. Мати для людини – це втілення рідного краю, рідної домівки. Дорога до матері є найважливішою серед інших доріг. Низка паремій засвідчує духовність і життєву мудрість матері, її здатність на самопожертву: *На сонці тепло, а коло матері добре* (1, с. 188); *Рада б мати для дітей небо прихилити та зорями вкрити* (1, с. 189).

Мати – найцінніша цінність для кожної дитини, вона завжди оберігає своїх дітей від будь-яких негараздів протягом усього життя: *Без матері і сонце не гріє* (1, с. 187); *Матері ані купити, ані*

заслужити (1, с. 188); *Жінка для світу, теща для привіту, а матінка рідна лучче всього світу* (1, с. 180); *Пташка радіє весні, а дитя – матері* (1, с. 189). Мати любить своїх дітей, незважаючи на те, який шлях обрали діти в житті, і причому стосовно кожної дитини материнські почуття є рівними й найтеплішими: *Всяке дитя матері миле* (1, с. 187); *Матері кожної дитини жаль, бо якого пальця не вріж, то все болить* (2, с. 109). Материнська любов безмежна, вона поряд з дитиною, де б та не була: *Материнська молитва із дня моря підіймає* (1, с. 188); *Любов матірня і на віддалі гріє* (1, с. 188).

Не менш важливу роль у родинному культурі відіграє батько. В українців він наділяється тими самими духовними рисами, що і мати, а, окрім цього, має значну фізичну силу. Діти люблять і поважають батька не менше від матері. Життя без нього також є дуже складним, адже батько підтримує й матеріально забезпечує життєдіяльність власних дітей: *Своя хата – своя стріха, свій батько – своя втіха* (1, с. 186); *Добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка* (1, с. 186) тощо. В українській мовній свідомості закладене підґрунтя народної педагогіки, пов'язане з такою функцією батька, як виховування дітей шляхом покарання: *Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує* і т. ін.

Ціннісною основою родини як суспільної інституції є шлюб. З огляду на те, що шлюб брався на все життя, ставилися до вибору чоловіка або дружини дуже серйозно: *Жінку бери здалека, корову купуй зблизька* (1, с. 168); *Заміж вийти – не дощову годину перестояти* (1, с. 168); *І в лиху годину не кидай дружину* (1, с. 178). Ціннісне наповнення родинних взаємин репрезентує і стосунки між чоловіком та дружиною. Низка паремійних кліше розкриває ставлення чоловіка до жінки й подає народну оцінку функційних можливостей чоловіка в сім'ї: він є справжньою опорою та підтримкою для дружини: *Без чоловіка – то так, як без голови* (1, с. 184); *Добрий чоловік надійніше кам'яного мосту* (1, с. 184); *Під добрим кущем трава зеленіє, за хорошим чоловіком жінка молодіє* (1, с. 184). Серед

дослідженого ілюстративного матеріалу варто виокремити одиниці, в основі семантики яких лежить ставлення дружини до чоловіка, що також інтерпретується за основною віссю духовного коду *добро – зло*. Наприклад: *З доброю дружиною горе – не горе, а щастя – вдвоє* (1, с. 178); *Поможі, Боже, нежонатому, а жонатому й жінка pomoже* (1, с. 182).

Стосункам у подружжі між чоловіком і жінкою присвячена низка паремій, у яких образ дружини інтерпретується як образ лихої, злої особи, що пояснювалося певними соціокультурними чинниками: почасти дівчину видавали заміж за нелюба. Крім того, тут віддзеркалюються певні народні екзистенції, і зокрема релігійно-міфологічна свідомість, за якої щастя в родині залежало від непередбачуваної долі (Т. Владимірова). Тому і наявні прецедентні висловлення на зразок: *Де лихая жінка в хаті, там добра не сподіватись* (1, с. 180); *Добра жінка мужеві своєму вінець, а зла – кінець* (1, с. 180); *Жінка ледащо в хаті нінащо* (1, с. 181).

Чоловіка та дружину завжди вважали неподільним цілим, тому, що не зробив би один із подружжя, це завжди поширювалося і на іншого: *Муж і жона – одна сатана* (1, с. 184); *Куди голка, туди й нитка, куди чоловік, туди і жінка* (1, с. 184). Як засвідчують наведені факти, екзистенційна й аксіологічна сутність подружжя вербалізується чи то крізь метафоризацію шлюбних стосунків за допомогою демонологічного образу духовного коду, чи то шляхом лінгвалізації фрагментів з господарсько-побутової сфери народного життя.

Українці не уявляли своєї родини без дітей. Так, завжди вважалося, що в родині повинно бути багато синів і дочок, бо вони зможуть допомогти й підтримати одне одного у скрутну годину. Неодноразово в паремійних кліше акцентовано, що з дітьми дуже складно жити, але без дітей життя нічого не варте: *Без дітей тихо, а на старості лихо* (1, с. 191); *Діти – найбільша радість у світі* (1, с. 191); *Нема смерті без причини, нема щастя без дитини* (1, с. 192). Батьки любили й цінували своїх дітей, адже для них дитина – найбільше щастя і цінність у житті.

Батьки завжди намагалися кожного зі своїх дітей виховати гідно, закласти в них ті необхідні морально-етичні цінності, які потребуватимуть їм у житті: *У добрих батьків добрі й діти* (1, с. 189). До виховання дітей ставилися свідомо й відповідально, а не із сліпою батьківською любов'ю, щоб дитина, коли виросте, могла і далі сама адекватно жити в суспільстві: *Батьківський хліб не навчить* (2, с. 204); *Не збирай сину худоби, а збери йому розум* (1, с. 195); *Розумному сину не збирай – сам наживе, а дурному не зоставляй – усе проживе* (1, с. 195); *Син хоч мій, але розум має свій* (1, с. 195); *Чужий син дурний – сміх, а свій син дурний – плач* (1, с. 195). Відповідно, у народному світогляді закарбовано: діти є відображенням чеснот і звичок батьків, і тому суспільна оцінка родини загалом відображає причинно-наслідкові зв'язки і здійснюється за життєдіяльністю кожного її складника: *Від доброго коріння добрий і пагоніць відійде* (2, с. 128); *Дурна мати – дурні діти* (2, с. 128); *Зі злої (з поганої) трави лихе й сіно* (2, с. 128); *Яка хата, такий тин, який батько, такий син* (2, с. 128); *Яка хатка, така й паніматка* (2, с. 128); *Яке дерево, такі й паростки* (2, с. 128); *Яке коріння, таке й насіння* (2, с. 128); *Яке сім'ячко, таке й зіллячко* (2, с. 128); *Які ми самі, такі й наші сини* (1, с. 196) тощо.

Отже, пареміологічне представлення духовної сфери та феномена сімейної традиції в Україні яскраво визначає склад, структуру, значення й семантичні зв'язки репрезентантів усіх складових родини як важливої національної цінності. Накладання засад функціонування мови на інтереси окремої особистості як соціальної істоти та цілої сім'ї як етнічного, суспільного інституту сприяє перенесенню мовознавчих студій із статичної в динамічний зріз суб'єкта пізнання у багатовіковій етноментальній спадщині українців.

Духовні цінності впливають на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності. Значення їх у суспільстві виявляється в дії об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на характер мовного кодування, манеру і стиль комунікації. У процесі мовної

взаємодії відбувається активізація всіх внутрішніх і зовнішніх рецепторів, які визначають глибинні шари культурної та соціальної взаємодії, впливають на формування суспільної поведінки. Так відбувається перекодування мовних параметрів на соціальні.

Духовний простір українства, як і простір загальнолюдської духовної культури, завжди містить у своїй побудові вертикаль, що розділяє сакральне й буденне, земне і небесне, верх і низ, добро і зло [14]. Однією з поліфункціональних «аксіом свідомості» наших предків є прагнення використовувати закладені в мовних знаках бінарні опозиції задля опису світу й регуляції людських стосунків (З. Коцюба, В. Красних, В. Телія та ін.). В. Красних пропонує використовувати такі опозиції культури, як *добро – зло, добре – погано, верх – низ, плюс – мінус* [7].

Універсальні опозиції морально-етичного підпорядкування *добре – погано* розкривають сутність духовності, адже добро і зло постають фундаментальними категоріями етики, і тому нерозривно взаємодіють між собою. Відтак у самих кліше знаходять «вираження смисложиттєві установки, орієнтири поведінки й уявлення, що сформувалися під впливом сакральної домінанти свідомості» [2, с. 217]. Філософський словник наголошує, що вони є нормативно-оцінювальними категоріями моральної свідомості людини, з одного боку, позначають належне й морально-позитивне благо, а з іншого, – морально-негативне й негоже у вчинках людей [13, с. 108]. Оскільки поняття *добро* і *зло* виступають універсальною базою опозиції в царині етичного, то існують інші матричні протистояння у прецедентних висловленнях, які охоплюють широкий спектр людського буття. Основна бінарна опозиція дає змогу відстежити, що український народ дотримується десяти заповідей Божих, які є складовими елементами національної віри й культури.

Підсумовуючи зазначене вище, додамо: особливості формування духовного коду зумовлені культурою певного етносу та його колективною свідомістю (мисленням, поведінкою, етичними та

естетичними цінностями); виокремлюється в окрему складову суспільних практик; мовна компетенція презентує образне сприйняття як певний знаковий код; наявність семантичних маркерів дає змогу кваліфікувати й диференціювати одиниці системно організованого мовного коду. До основних маркерів духовного коду зараховуємо поляризатори опозиції та їх семантичні складники – *добро* і *зло*.

Духовність означає зосередження на людських потребах і звершеннях, визнання творчого потенціалу людства і цінності суб'єкта, утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. За допомогою паремійного простору мови якраз і може бути представлений «дух народу»: це система духовних законів, духовних цінностей, вироблених нацією в процесі її формування.

Поняття «добро» і «зло» виступають універсальною опозицією в мовному вираженні духовності. Основною ознакою виявлення добра чи зла є оцінка. Вона завжди потребує наявності «плюса» чи «мінуса». Уся пареміологія побудована на протиставленні добра і зла. Добро розуміємо як сукупність належних кому-небудь речей, цінностей [4, с. 191]. У житті народу, його господарській діяльності мало велике значення, бо наживалося тяжкою працею, недарма мовиться: *Добре тому, хто в своєму домі* (1, с. 121); *Добрий початок – половина діла* (2, с. 146). З поняттям *добро* пов'язують усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням і потребам: *Усе добре впору* (1, с. 68); *Добре роби, добре буде*; *Все добре, що добре кінчається* (1, с. 109) тощо.

Категорія *зло* характеризує що-небудь погане, недобре, протилежне категорії *добро*, проте вона не є домінантною в паремійних аналогах. Споконвіку в релігійно-міфологічній свідомості народу зло уособлювалося у виразних демонологічних образах, у лихих силах природи, у недобрих вчинках людей. Про злих людей говорять: *Злий зле і думає* (1, с. 265) *У злomu зле й сидить*. Категорія *зло* в пареміологічному корпусі має широкий лінгвоментальний

спектр – *лихо, горе, біда, нещастя* тощо. Наприклад: *Біда біду знайде, коли й сонце зайде* (2, с. 26); *Біда знайде, хоч і в печі замажся* (2, с. 26); *Біда лихо породила (родить), а біду – чорт (чортова мати)* (2, с. 26); *До біди найдеться й прибідок* (2, с. 26); *До лиха та ще лихо* (2, с. 26); *Лихий чоловік, як хвороба: усе запакостить* (1, с. 266); *Лихо не вморить, так спотворить* (2, с. 43).

Криза духовності кризь призму категорії зла в народній мовній свідомості простежується в усіх прецедентних висловленнях із зіставленням світоглядних феноменів добра і зла: *Добро довго пам'ятається, а зло ще довше* (2, с. 92); *Добро (щастя) пушить, а лихо сушить* (2, с. 26) тощо.

Парадокси суспільного буття українці оцінюють відповідно до традицій національної сміхової культури в пареміях на позначення категорії заперечення, наприклад: *З бідою не знатися – і щастя не знайти* (2, с. 171); *І в нещасті щастя буває* (2, с. 171); *Лихо не без добра* (2, с. 171); *Немає біди, щоб не вийшли гаразди* (2, с. 171); *Немає злого, щоб на добре не вийшло* (2, с. 171); *Щастя з нещастям в одних снях їздить* (2, с. 171); *Якби не нещастя, то не було б і щастя* (2, с. 171); *Як біда йде, то не треба підганяти* (2, с. 26) тощо.

Задля того, аби адекватно розуміти цей навколишній світ з його когнітивно-прагматичними установками і взаємозв'язками, людина оцінює його за допомогою категорій «правда» і «брехня». Правда – це те, що відповідає дійсності; певна сукупність достовірних відомостей про що-небудь. Правда – це істина, категорія, яка вічна [4, с. 476], наприклад: *Правда у воді (і в морі) не втоне, у вогні не згорить* (2, с. 220); *Усе минеться, одна правда останеться* (2, с. 220). Правда в екзистенційній картині світу українців, як і воля, сприймається як високоціннісна сутність, як правильність, упорядкованість, що ґрунтуються на справедливості, яка є запорукою щастя народу. Тому в мовному просторі української мови функціонує низка паремій на зразок: *Гроші можуть багато, а правда – все* (1, с. 45); *Не любить правди, як пес мила* (2, с. 220); *Правда кривду переважить* (2, с. 272);

Правда очі коле (1, с. 46); *Правда (сові сонце) очі коле* (2, с. 220); *Правда, як олія, скрізь наверх спливе (вийде)* (2, с. 220).

Бінарну позицію до категорії «правда» посідає категорія «брехня», що позначає свідоме й злісне викривлення дійсності на шкоду кому- або чому-небудь. Споконвіку народ засуджує брехню і брехунів: *Брехня лиш раз їсть калачі* (1, с. 280); *В живі очі бреше* (1, с. 281). Представлені категорії «правда» – «брехня» доводять, що для людини як соціальної істоти, що дотримується моральних норм і правил, національна правда і правдивість особистості є найважливішими національними цінностями українства. Саме їм відводиться роль семантичних маркерів духовного коду національної лінгвокультури.

Зазначимо, що дослідження духовності в українській пареміології є досить актуальним напрямком сучасних мовознавчих студій, оскільки її можемо вважати невичерпним джерелом вивчення духовного потенціалу українського етносу, у ній «відбито й актуалізовано основні життєві цінності нашого народу» (В. Калашник).

Прерогативою українства є забезпечення та плекання духовного потенціалу нації, збереження і примноження національної культурної спадщини. Значення духовних цінностей у сучасному світі неухильно зростає, оскільки протистояти явищам бездуховності, зневаги до духовних надбань людства можна лише шляхом вдосконалення духовних і моральних потенцій суспільства, усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей. Окреслені вище підходи поглиблюють уявлення про теоретичний і прикладний аспекти дослідження духовності, вивчення духовного коду як багатогранного суспільного феномену, що є перспективним напрямком сучасних вітчизняних і зарубіжних суспільно-гуманітарних студій.

Отже, декодування мовного світогляду дає змогу інтерпретувати паремійний корпус, який віддзеркалює національну самосвідомість і перебіг культурної трансмісії. Цінності, зразки й норми поведінки, що виникають у результаті діяльності з освоєння світу, виступають

водночас як елементи складного механізму регулювання соціального життя в різних типах суспільних практик. Найвищі щаблі загальнолюдської духовності, представлені в мовному вимірі, розкривають українську лінгвокультуру в контексті світової культурної традиції. Трансляція етнокультурної пам'яті народу в паремійних кліше і зростання національної свідомості, становлення знання та уявлення народу про минуле є важливими в осмисленні духовної сутності нації. Паремії як прецедентні феномени становлять собою духовну субстанцію, глибинні ментальні сутності, включені в систему етнокультурних духовних цінностей. Ключовими для розуміння цих семіотичних знаків є комплекс моральних категорій та ідеалів, де сконцентровано зберігаються уявлення етносу про світ та відбилися не лише прагматичні установки, а й національний світогляд і загальне світосприйняття всіх носіїв національної мови.

Література

1. Боришевський М. Й. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2009. – Т. XI. – Ч. 5. – С. 25–32.
2. Владимірова Т. Е. Концепт «СЧАСТЬЕ» в русской паремической картине бытия / Т. Е. Владимірова // Пареміология в дискурсе : Общие и прикладные вопросы пареміологии. Пословица в дискурсе и тексте. Пословица и языковая картина мира / Под ред. О. В. Ломакиной. – М. : ЛЕНАНД, 2015. – С. 214–231.
3. Єфрем, митрополит. Духовні цінності суспільства – культурно-етичні засади розвитку української нації / Митрополит Єфрем // Сучасний вимір православної культури : зб. матеріалів Четвертих міжнародних наукових Кирило-Мефодіївських читань. – Вип. 4. – Кривий Ріг, 2016. – С. 3–9.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Калашник В. С. Студії з історії українського мовознавства та лінгвопоетики : зб. наукових праць / В. С. Калашник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 132 с.
6. Колоїз Ж. В. Українська пареміология : [навчальний посібник] / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. – 349 с.
7. Красных В. В. Этнопсихолінгвистика и лінгвокультуроология : [курс лекцій] / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.

8. Осіпов А. О. До методології аналізу феномену духовності / А. О. Осіпов // Актуальні проблеми духовності. – Кривий Ріг, 1995. – С. 31–37.

9. Савицька О. В. Етнопсихологія : [навчальний посібник] / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К. : Каравела, 2011. – 264 с.

10. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : [монографія] / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.

11. Сурмін Ю. Ціннісні процеси пострадянського суспільства : методологічний аспект / Ю. П. Сурмін // Збірник наукових праць НАДУ. – К. : Вид-во НАДУ. – 2003. – Вип. 1. – С. 87–98.

12. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [посібник] // В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

13. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

14. Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / О. М. Целякова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 38. – С. 222–233. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua>

15. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів / Упор. М. Шафовал. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2006. – 341 с.

Використані джерела

1. Українські прислів'я та приказки / Упорядн. С. Мишанич, М. Пазяк ; передм. М. Пазяка. – К. : Дніпро, 1984. – 389 с.

2. Російсько-український тлумачний словник паремій / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум, Л. А. Білоконенко, Т. І. Вавринюк, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. проф. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ФОП Маринченко С. В., 2016. – 454 с.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2016 р.

ОЦІНЮВАННЯ АДРЕСАТА-СПОЖИВАЧА ЯК ВЕРБАЛЬНИЙ ЗАСІБ МАНІПУЛЮВАННЯ В РЕКЛАМНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Арешенкова О. Ю. Оцінювання адресата-споживача як вербальний засіб маніпулювання в рекламній комунікації.

У статті з'ясовано роль мовного маніпулювання в міжособистісній комунікації, виявлено подібність і відмінність між непрямыми та маніпулятивними мовленнєвими актами, представлено основні маніпулятивні прийоми вербального впливу. Досліджено маніпулятивний мовний вплив у рекламі як успішний механізм модифікації свідомості потенційного покупця. Визначено статусну оцінку як один із найефективніших засобів прихованого впливу на адресата-споживача.

Ключові слова: реклама, рекламна комунікація, рекламний текст, маніпуляція, маніпулятивний мовний вплив, оцінка, статусна оцінка.

Арешенкова А. Ю. Оценивание адресата-потребителя как вербальный способ манипулирования в рекламной коммуникации.

В статье определена роль языкового манипулирования в межличностной коммуникации, выявлены подобие и отличие между непрямыми и манипулятивными речевыми актами, сформулированы основные манипулятивные приемы вербального воздействия. Исследовано рекламное манипулятивное речевое воздействие как действенный механизм модификации сознания потенциального покупателя. Определена статусная оценка как эффективный прием скрытого влияния на адресата-потребителя.

Ключевые слова: реклама, рекламная коммуникация, рекламный текст, манипуляция, манипулятивное речевое воздействие, оценка, статусная оценка.

Areshenkova O. Y. Evaluation the recipient-consumer is an effective manipulative tool influencing the buyer.

This thesis makes an attempt to define and describe the basic communicative pragmatic features of modern advertising. Advertising communication tends to shorten the use of the language means. This characteristic explains the deliberate usage of such linguistic constructions that primarily influence the potential consumer. The role of advertising has increased in the modern world. Its strengthening intensifies the interest in the study of this social phenomenon among the scientists in various fields. The relevance of the study is obvious due to the fact that the issues of verbal influence on the recipient remains unexplored in modern Ukrainian linguistics.

Advertising is a special kind of mass communication, mainly oriented to persuade, influence or force the recipient to choose (buy) the object of advertising. The important communicative feature of the advertising text is that it informs the potential customer about new products / services, and in the same time it mainly aims to implement the pragmatic setup to buy or use the advertising product. This research demonstrates the schematic model

of a communicative act between the sender of the advertising message and the recipient. It also defines the basic communicative characteristics of advertising texts. According to the content advertising messages can be distinguished into 3 types: specific, pragmatic and convincing texts. As for the way of information presenting advertising messages are divided into clear and concise texts. The main form of advertising texts is commercial ads with informative, convincing and reminding functions. Such texts get the status of the advertising information subtype in the system of functional styles.

Evaluation of the advertised goods / services (both direct and hidden) is an effective communicative pragmatic tool influencing the buyer. The direct assessment of advertised objects is formed by means of rationalistic and sense perceptive absolute variation. The latent assessment is provided by evaluation the recipient-consumer, manipulative formulas and word-concepts. The thesis represents the productivity of using the language means influencing the addressee in advertising texts.

Key words: advertising, advertising communication, advertising text, manipulation, language means of influence, evaluation.

Комерційний ринок завжди демонстрував активну конкурентну боротьбу за споживача. Сучасна реклама – це дієвий інструмент впливу на адресата, здатний трансформувати, модифікувати світогляд, свідомість, поведінку людини. Основне завдання комерційної реклами – забезпечити попит на певні товари / послуги та максимально розширити кількість потенційних покупців. Ця прагматична настанова досягає успішного результату через комунікативну стратегію реклами: інформування, переконання, вплив і примус вибрати рекламований товар / послугу.

Сила реклами, її ефективність залежать від чіткого уявлення цільової аудиторії про зовнішній вигляд та зміст об'єкта реклами. Так, володіючи основними психологічними методами сприйняття рекламних текстів, копірайтери вдаються до створення різноманітних рекламних повідомлень, які поетапно виконують наступні психодії: привертають увагу → викликають інтерес → збуджують бажання → аргументують на користь товару / послуги → допомагають прийти до рішення зробити покупку або скористатися послугою [7, с. 12]. Хоч тексти сучасної реклами містять значну кількість мовних засобів, що реалізують ці завдання, усе частіше фіксуємо й інший спосіб виконання прагматичної функції реклами – психологічний вплив на свідомість споживача шляхом маніпулювання.

Оскільки цілеспрямованого дослідження маніпулятивного мовного впливу на покупця як комунікативно-прагматичної ознаки рекламної комунікації ще не проведено, метою нашої статті стало виявлення основних засобів цього впливу на адресата в текстах сучасної реклами. Матеріалом для дослідження були повідомлення комерційної реклами з маніпулятивним мовним компонентом, отримані методом суцільної вибірки з мас-медійного українського простору, зовнішніх носіїв реклами, друківаних рекламних видань вітчизняних супермаркетів, торговельних центрів, банків тощо.

За словами О. Руді, «маніпуляція не є власне мовним феноменом. Це явище універсальне, а тому має безліч визначень у різних галузях знання. Але беззаперечним є той факт, що маніпулювання базується на лінгвальних структурах і здійснюється в мовленнєвій діяльності» [8, с. 50]. С. Літунов мовним маніпулюванням називає відбір і використання таких лінгвістичних засобів, за допомогою яких можна впливати на адресата мови. Найчастіше такий вид впливу передбачає неусвідомлений реципієнтом тиск, що сприймається як частина об'єктивної інформації [5]. З позиції Є. Доценко, маніпулятивний мовний вплив – це «різновид маніпулятивного тиску, який здійснюється шляхом майстерного використання певних ресурсів мови задля прихованого впливу на когнітивну й поведінкову діяльність особи» [3, с. 25].

Маніпуляцію розглядають у межах непрямой комунікації. Схожість між непрямыми мовленнєвими актами та маніпулятивними полягає в тому, що в обох випадках продуцент за допомогою вербальних засобів виражає невластивий їм зміст і в результаті – досягає своєї мети, яка не маркована словесно. Відмінність між ними в тому, що при непрямому мовленнєвому акті адресат декодує істинні наміри мовця, а саме цього і прагне проектувальник. У маніпуляції ключовим для відправника є приховати свої фактичні наміри, мотиви, цілі, зробити так, щоб об'єкт маніпуляції не здогадувався про них [8, с. 51].

О. Денисюк вважає, що специфікою маніпулятивного мовного впливу є обмеження значень лінгвопрагматичних параметрів, а саме:

комунікативні смисли мовлення обов'язково мають створити образ маніпулятора як однодумця, водночас прагматичні смисли не повинні містити загрозу незадоволення від дій самого ініціатора. Авторка стверджує: «у діяльнісному аспекті мовний маніпулятивний вплив є тиском на систему будь-яких переконань індивіда задля створення в нього мотивації для виконання необхідних дій; у когнітивному аспекті – формуванням у реципієнта впевненості про зиск від цих дій» [2, с. 6–8].

За словами О. Шелестюк, «маніпулятивні прийоми мовного впливу передбачають упровадження у психіку адресата ідей, переконань, завдань, оцінок, що викривляють об'єктивну модель світу» [10, с. 16]. Загалом такими прийомами дослідниця називає дезінформацію, напівправду, замовчування, підміну понять / фактів, маскування та дроблення інформації, односторонню аргументацію, викривлення реальних масштабів подій та явищ, експлуатацію культурно-символічного матеріалу, стереотипізацію та дестереотипізацію, використання позитивних / негативних емоцій стосовно інформації, маніпулювання швидкістю та частотністю повідомлення, багаторазовий повтор фраз (закликів, лозунгів), персоналізацію й ритуалізацію подій, асоціативність, залучення вставних команд / програмованих запитань, перефразування за допомогою заміни модальних операторів, використання мета-моделі міркування, введення в повідомлення абстрактних слів, засобів номіналізації, пасивізації, релятивізації, сугестивне використання засобів когезії, асертивів, негативів, софізмів [10, с. 16–22].

Не менш важлива роль маніпулятивних технологій у рекламних текстах. Так, маніпулятивний вербальний вплив на споживачів досліджували М. Бейджент, Ю. Булик, Н. Бутенко, Г. Грайс, Т. Джига, О. Зернецька, В. Зірка, І. Імшинецька, Н. Карпчук, Н. Кутуза, С. Літунов, Н. Лютко, М. Муратова, Н. Непийвода, О. Остроушко, С. Пашугін, О. Попова, Т. Примак, Д. Райгородський, В. Різун, Н. Романовська, С. Романюк, Л. Рюмшина, Т. Смирнова, О. Тепла,

В. Шейнов та ін. В. Шейнов зазначає, що основною ідеєю реклами є не продаж товару / послуги, а задоволення однієї з потреб адресата. Оскільки свобода, зокрема й свобода вибору, – одна з основних людських цінностей, то завдання рекламного повідомлення полягає у створенні враження самостійного прийняття рішення покупцем. Саме тому маніпуляція – запорука ефективної реклами [9, с. 331].

На наше переконання, одним із дієвих засобів маніпулятивного впливу на потенційного покупця стає оцінка самого адресата рекламного повідомлення. Для лінгвістики оцінка загалом визначається як «функціонально-семантична категорія, що спирається у своїй семантиці на аксіологічну константу, являє собою сукупність різнорівневих мовних одиниць з оцінним значенням, які виражають позитивне чи негативне ставлення мовця до змісту мовлення, реалізуючи силу впливу, спрямовану на досягнення комунікативно-прагматичного завдання» [6, с. 5].

Мовна оцінка характеризується особливою структурою – модальною рамкою, яка нашаровується на висловлювання і не збігається ні з логіко-семантичною, ні з синтаксичною побудовою: 1) суб'єкт оцінки; 2) об'єкт оцінки; 3) оцінний предикат; 4) підгрунття оцінки; 5) оцінна шкала; 6) оцінний стереотип [1, с. 23; 4, с. 21–28; 6, с. 7]. Деякі лінгвісти до складу оцінки відносять ще один (основний для реклами) компонент – фактор адресата (К. Бакалець, Ю. Булик, Л. Киричук, Н. Клушина, М. Крамаренко, Р. Мурясов, Л. Павлюк, С. Романюк, А. Самігулліна, А. Федорова).

Для успішної рекламної комунікації оцінка реципієнта може стати унікальним рекламним прийом маніпулятивного впливу та модифікації свідомості покупця: оцінюючи певним чином адресата-споживача, копірайтер може «правильно» налаштувати отримувача рекламного повідомлення на позитивне сприймання усього тексту реклами. Також цей мовний засіб прихованого впливу є цілком дієвим і прагматичним, адже зазвичай забезпечує аудиторії повну ідентифікацію з рекламованою продукцією (оцінюється товар через оцінку

реципієнта), задовольняючи тим самим як основні споживацькі мотиви (утилітарні, нормативні, естетичні, етичні, мотиви престижу, традиції, свободи, любові, гідності, самореалізації, безпеки, комфорту та ін.) адресата, так і підвищує статусний образ, самооцінку останнього.

У результаті аналізу текстів реклами, можемо стверджувати, що названий вище маніпулятивний прийом реалізується завдяки особливому різновиду оцінки – статусній. Оскільки статусна оцінка (маючи високий комунікативно-прагматичний потенціал) функціонує не лише в рекламному дискурсі, а й у політичному, дипломатичному, діловому, юридичному тощо, пропонуємо виокремлювати її як самостійну в системі класифікацій оцінки сучасного мовознавства.

Так, під статусною оцінкою розуміємо таку, що характеризує особу / групу осіб за соціальним, економічним, професійним та ін. статусом у соціальній системі. У рекламних текстах ця оцінка, виявляючи якісні / корисні / ефективні властивості рекламованої продукції, кваліфікує адресата-споживача як:

1) «гурмана», «знавця смачної, високоякісної їжі»: у цій ролі виступають як типові словосполучення з оцінним атрибутивом, наприклад: *Супермаркет Billa. Солодоці найвищої якості для найвибагливіших ласунчиків* (Н, 12.11.15); *Medoff. Для справжніх гурманів* (Н, 28.12.11); *Krups. Piccolo Nescafe Dolce Gusto. «Фокстрот» рекомендує новинку для справжніх цінителів кави!* (Ін, 22.10.15); так і підрядні оцінні конструкції: *Metro. Для тих, хто відчуває насолоду на смак* (РБ Met); *President. Масло для тих, хто розуміється на їжі* (СТБ, 08.08.16); *Metro. Для тих, кому до смаку якісне та свіже* (РБ Met);

2) «інтелектуально розвиненого», «мудрого», «освіченого»: *Вікна Perfect. Рішення для розумних* (Н, 04.11.14); *Ukr Exim Bank для розумних клієнтів* (РБ Аш); *«Нова лінія». Все для розумних покупців* (1+1, 08.08.15);

3) «здорового», «спортивного», «правильного», «нормального»: *Пінка для гоління Arko. Для справжніх чоловіків* (Ін, 13.02.09); *Mexx*

Energizing Man. Новий аромат для стильних чоловіків (Н, 27.10.16); *Rexona. Неперевершений захист для надзвичайних жінок* (Н, 05.06.15); *Dove. Ефективний результат для неперевершених жінок* (СТБ, 19.02.14);

4) «успішного», «професіонального», «особливого» та ін.: зазвичай статусна оцінка виражається у словосполученнях, як-от: *MoYo. Лідерам бізнесу* (РЛ Аш); *Fiesta Home Collection – це лімітована серія виробів, які розроблені для вибагливих споживачів* (РБ Аш); *Henkel. Якість для професіоналів* (1+1, 10.04.13); *MoYo. Стильним та яскравим* (РЛ Аш); *Ресторан-пекарня «Гості». Для своїх* (Н, 15.05.15); *Вина Villa Crimea. Особливе для особливих* (СТБ, 12.11.16); *Інтернет-журнал «Tim Zeppelin». Дещо інше для дещо інших!* (РЛ журн. «Літ Zeppelin»); *Asus Zenbook. Неймовірні ультрабуки для неймовірних людей* (1+1, 23.12.14); та у підрядних реченнях, наприклад: *Metro. Для тих, хто цінує якість* (РБ Met); *Metro. Для тих, хто любить обирати* (РБ Met); *Uni Credit Bank. Для тих, хто не погоджується на менше!* (РЛ Аш); *Ukr Exim Bank. Для тих, хто прагне досягти більшого* (РЛ UExB); *Samsung Galaxy Y Duos. Для тих, хто прагне бути в центрі подій* (РБ Аш); *Lenovo. Для тих, хто діє* (СТБ, 08.08.13); *«Балтика 7» з тими, хто не зупиняється на досягнутому* (Н, 03.01.16); *«Райффайзен Банк Аваль». Потрібний тим, хто потрібний* (Н, 09.09.15); *«ПриватБанк». Банк для тих, хто любить Україну* (1+1, 04.11.14).

Отже, проаналізований фактичний матеріал дає змогу констатувати, що оцінка товару через оцінювання адресата-споживача є ефективним засобом маніпулятивного впливу та модифікації свідомості покупця. У рекламі такий прийом успішно задовольняє споживацькі мотиви реципієнта (при цьому особа повністю ідентифікує себе з об'єктом рекламування) і забезпечує позитивне сприймання усього тексту отримувачем повідомлення.

Оцінювання адресата в рекламі реалізується статусною оцінкою, яка, виявляючи якісні / корисні / ефективні властивості рекламованої

продукції, кваліфікує покупця як «гурмана» (*найвибагливіші ласунчики, справжні гурмани, справжні цінителі кави*); «освіченого» (*розумні покупці*); «нормального» (*справжні, стильні чоловіки; надзвичайні, неперевершені жінки*); «успішного», «особливого» та ін. (*лідери бізнесу, вибагливі, стильні, яскраві, особливі, неймовірні споживачі; для тих, хто цінує якість; для тих, хто любить обирати; для тих, хто не погоджується на менше; для тих, хто прагне досягти більшого; для тих, хто прагне бути в центрі подій; для тих, хто діє*).

Важливо, що особливістю рекламної комунікації є виключно позитивна оцінка: копірайтери завжди акцентують увагу тільки на гарних якостях адресата і ніколи не вказують на їхні недоліки.

Література

1. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.
2. Денисюк Е. В. Манипулятивное речевое воздействие: коммуникативно-прагматический аспект : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. В. Денисюк. – Екатеринбург, 2004. – 24 с.
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.
4. Ивин А. А. Основания логики оценок / А. А. Ивин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1970. – 230 с.
5. Литунов С. Н. Речевое воздействие и языковое манипулирование в рекламе [Электронный ресурс] / С. Н. Литунов. – Режим доступа : http://elitarium.ru/20070302rechevoe_vozdejstvie_i_jazykovoe_manipulirovanie_v_reklame.html.
6. Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. В. Онищенко. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
7. Розенталь Д. Э. Язык рекламных текстов : [учебное пособие] / Д. Э. Розенталь, Н. Н. Кохтев. – М. : Высшая школа, 1981. – 125 с.
8. Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі : [монографія] / О. Г. Руда. – К., 2012. – 232 с.
9. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком / В. П. Шейнов. – Мн. : Харвест, 2006. – 816 с.
10. Шелестюк Е. В. Речевое воздействие: онтология и методология исследования : автореф. дис. д-ра. филол. наук / Е. В. Шелестюк. – Челябинск, 2009. – 43 с.

Умовні скорочення

- 1+1** – «1+1», телевізійний канал
Met – «Metro», супермаркет
Аш – «Ашан», торговельний центр
Ін – «Інтер», телевізійний канал
Н – «Новий», телевізійний канал
РБ – рекламний буклет
РЛ – рекламна листівка
СТБ – «СТБ», телевізійний канал

Стаття надійшла до редакції 27.08.2016 р.

УДК 811.161.2'373:159.942

Т. І. Вавринюк

ЕКВІВАЛЕНТИ РЕЧЕНЬ ЯК ЗАСОБИ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Вавринюк Т. І. Еквіваленти речень як засоби експресивного синтаксису в художньому тексті.

У статті йдеться про еквіваленти речень як про засоби експресивного синтаксису. Увагу звернено на різні модальні типи слів-речень, на незакінчені речення та звертання-речення. Обґрунтовано думку, що синтаксичні експресивні засоби відзначаються художньо-зображальною місткістю, здатністю відобразити широкий діапазон модальних значень, відтворювати емоційний стан героїв художнього твору.

Ключові слова: експресивний синтаксис, слова-речення, незакінчені речення, звертання-речення.

Вавринюк Т. І. Эквиваленты предложений как средства экспрессивного синтаксиса в художественном тексте.

В статье рассматриваются средства экспрессивного синтаксиса. Внимание уделено разным типам слов-предложений, *прерванным предложениям*, вокативам. Обоснована мысль, что синтаксические экспрессивные средства отличаются художественно-изобразительной вместимостью, способностью отображать широкий диапазон модальных значений, отображать эмоциональное состояние героев художественного произведения.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, слова-предложения, прерванные предложения, вокатив.

Vavryniuk T. I. Equivalents of sentences as means of expressive syntax in the literary text.

The article refers to the equivalents of sentences as means of expressive syntax. Attention is drawn to the various modal types of word-sentences, incomplete sentences and address sentences. It is determined that equivalents of sentences in the context of a literary text often operate in the style of verbal-colloquial speech dialogs. It is investigated expressive functions of the affirmative, negative, interrogative, incentive, emotionally-evaluative, and word-sentences of the speech etiquette. It is substantiated the view that the amplification word-sentences creates emphatically intone, sensory intense complex of statement that allows author to organically include the subjective world of characters into his narrative. It is revealed that unfinished sentences are the means of recreation certain emotional states of the characters (confusion, despair, hesitation, grief, indecision, delight, joy, determination, etc.). Vocative sentences or address sentences are highlighted among the expressive means, emotional tone of which is provided by special intonation. It is revealed that that the main meaning of these not divisioned communicues is incentive, addressed to the person to whom appeal. Units with distinct incentive action are highlighted among the address sentences, which realize modal meaning in literal speech (the order, request, reservations, etc.) through context. It is proved that address sentences combine appeal and expressive features, can express not only address to the recipient, but also the attitude of the speaker to it. It is concluded that syntactical expressive means distinguished by art-descriptive figurative capacity, the ability to display a wide range of modal values, reproduce the emotional state of the characters of artistic composition.

Key words: expressive syntax, word-sentences, incomplete sentences, address sentence.

Засоби експресивного синтаксису сьогодні перебувають у зоні посиленої уваги дослідників мови творів художньої літератури. Адже експресивність – визначальна риса художнього стилю, важливий засіб впливу на читача. Утілюючи думку в синтаксичну структуру, автор повідомлення неминуче передає і своє ставлення до того, про що йде мова, а отже, саме на рівні синтаксису виявляється якнайповніше авторська позиція – експресивність постає як феномен мовної особистості та її суб'єктивних інтенцій.

Теорія експресивного синтаксису, яку започаткував Ш. Баллі, нині активно розробляється такими українськими вченими, як Н. Гуйванюк, С. Єрмоленко, А. Загнітко, Н. Івкова, В. Чабаненко.

В. Чабаненко розмежував поняття *експресія* та *експресивність*: «Якщо експресія – це інтенсифікація (збільшення, підсилення) виразності, то експресивність – це вже сама інтенсифікована (збільшена, підсилена) виразність, така психологічно й соціально мотивована властивість мовного знака, що деавтоматизує його сприйняття, що

підтримує загострену увагу, активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у слухача (читача) <...> На наш погляд, «експресивний» треба розуміти як «інтенсифіковано (збільшено, підсилено) виразний» [8, с. 7]. Отже, засоби експресивного синтаксису – це такі синтаксичні структури, які відзначаються інтенсифікованою виразністю. Саме ця властивість дозволяє цим структурам не лише виражати думку про дійсність, а й прямо чи опосередковано давати оцінку цій дійсності.

А. Загнітко вважає, що «кваліфікація синтаксичних конструкцій з погляду експресії як спеціального прийому залежить: 1) від форми мовлення; 2) функціональної спрямованості мовлення», а проблему експресивного в синтаксисі слід пов'язувати насамперед із проникненням усно-розмовних тенденцій у писемну практику [3, с. 140].

Відображенням усно-розмовних тенденцій у контексті художнього твору є так звані еквіваленти речення, які містять величезний експресивний потенціал. Докладно описав ці одиниці П. Дудик, який виокремив з-поміж них слова-речення, незакінчені речення та звертання-речення, указавши при цьому, що функціонують ці одиниці «як повноправні виражальні засоби мови, що сприймаються на синтаксичному рівні речення як його своєрідні замітники [2, с. 289]. Оскільки ці відносно незалежні висловлення виділяють в основному на підставі комунікативного функціонування, то автори посібника «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» вважають, що названі типи одиниць «точно було б назвати комунікатами» [7, с. 286]; А. Загнітко використовує термін «квазі-речення» і відносить до них речення-звертання (вокативи), вигуківі речення, речення-репліки, а також близькі до них формулоподібні речення метакомунікативної настанови [4, с. 63].

Попри відмінності в термінології вчені сходяться втому, що ці структури є своєрідними замітниками речення, його еквівалентами, оскільки вони не диференціюються на члени речення або ж

становлять незакінчену частину речення чи характеризуються підтекстом, реалізація якого може бути різною.

Слова-речення в контексті художнього твору найчастіше функціонують у стилізованих під уснорозмовне мовлення діалогах. Ці речення можуть виражати ствердження, заперечення, запитання, спонукання, емоційну оцінку тощо. Залежно від цього виокремлюють стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні, слова-речення у функції структур мовного етикету.

Так, стверджувальні чи заперечні слова-речення набувають експресивності, коли передають емоційну реакцію мовця на висловлення співрозмовника. Наприклад:

– *Ти документи Івана Степановича...*

– **Так!** (1, с. 123);

– *Ми тут живемо.*

– **Ні!** – *розсміялася.* – *Тут живу я!* (1, с. 21);

Хлопець чекав біля клубу. Сидів на ковній огорожі, на колінах розкладена шахова дошка. Фігури на стартових позиціях.

– **Ні!** – *мотнула головою Люда.* – *Навіть не проси! Мені в академію...*

– *Могілянка?*

– **Так!** – *гордо* (1, с. 76).

Оклична інтонація надає словам-реченням інтенсифікованої виразності, що допомагає відтворити емоційний стан мовця.

Слово-речення *Угу*, крім стверджувального модального значення, може передавати приховані інтенції мовця, наприклад, небажання вступати в діалог, певну відстороненість:

Малий сидить біля монітора... Вісімнадцять років, перший курс політехнічного, а «Малий» – це за дурнуватою батьківською звичкою.

– *Добрий вечір!* – *мацаю його за плече.*

– *Мама хвилюється, що ти багато сидиш за комп'ютером.*

– **Угу**, – *киває він.*

От і поговорили.

– *Ти вечеряєв?*

– *Угу, – він не відривається від монітора, клацаючи одночасно двома руками* (5, с. 24).

У ролі стверджувальних слів-речень можуть виступати слова на зразок *точно, добре, правда, геніально* тощо, які в цій функції хоч і зазнають часткової асемантизації, однак зберігають за собою властивість експресивно виражати різні відтінки стверджувальної модальності:

а) цілковитої згоди із співрозмовником:

– *Твій хід!*

– *Добре!* – *закурив* (1, с. 78);

– *Та для неї тут усе – однакова ахіня.*

– *Точно* (5, с. 37);

б) згоди з позитивною емоційною оцінкою співрозмовника, яка забезпечується інгерентною експресивністю відповідних лексем:

– ... *ти, Серьога, повинен одразу до мене звертатися напругу. І стільки разів, скільки буде потрібно. Бо інакше кожен мій заступник може стати головнішим за мене.*

– *Геніально!* – *резюмував Павлюк-паши.*

– *Потужно,* – *додав генерал* (5, с. 39).

Посилне експресію заперечення, надає йому категоричності прийом редуплікації, сутність якої як стилістичного засобу полягає насамперед у посиленому впливі на читача, оскільки будь-який повтор виконує функцію виокремлення, підкреслення, передає емоції:

– *Девушка, да успокойтесь ви!* – *бурчать у черзі.*

– *Ні-ні, почекайте!* (6, с. 37);

– *Так, – каже Марта Богданівна. – це моє рішення. Я не можу більше з тобою жити.*

– *Ні. Ні. Ні!* (6, с. 152);

Ірма Іванівна виймає з-під прилавка пачку сигарет і одну запалює.

– *Ти не хочеш, Жанка?*

– *Нє-нє, я не курю* (6, с. 250).

В останньому прикладі – просторічний варіант заперечення, який є засобом індивідуалізації мовлення літературного персонажа, а повтор виступає засобом інтенсифікації впливу на співрозмовника.

Особливою експресивністю відзначаються стверджувальні й заперечні слова-речення у складі невластиві прямої мови, за допомогою якої відтворюється внутрішнє мовлення певного літературного героя:

Ретельно вивчає схему метрополітену на віконці каси.

Республіканський стадіон? Ні. «Дружби народів»? Ні. Може, «Печерська»? «Контрактова площа»? «Петрівка»? Всюди є «б» і «р». Брр.

«Львівська брама»? «Львівська брама»! Точно (6, с. 4).

Слова-речення у структурах невластиві прямої мови, підкреслені психологічною паузою (на письмі вона передається двокрапкою), – один із засобів відтворення афектного стану персонажа:

Очі. Дуже виразні очі. Очі розумної людини. Може виграти? Ні фіра! Вона не піддасться... (1, с. 77);

Макс здригнувся. Померла? Ні... Не було такого слова. Не померла. Мама взагалі вважає, що жива. Не померла (1, с. 183).

Питальні слова-речення є комунікативними одиницями художнього діалогу, що моделюється за зразком діалогу ситуативного:

– *Я вам не довіряю.*

– *Даремно.*

– *Хіба? (6, с. 137).*

У діалогах слова-речення питальної модальності можуть передавати різні емоційно-експресивні відтінки. Виконуючи роль репліки-прямого питання, такі слова-речення забезпечують розгортання діалогу. Наприклад:

– *Я подумав, може, я проведу вас додому?*

– *Навіщо?*

– *Поговоримо по дорозі.*

– *Про що?*

– *Придумаємо (6, с. 130);*

– *От навіщо ти себе так ведеш, Антоніна?*

– **Як?** (6, с. 133);

Питальне слово-речення може виступати своєрідним підхопленням незакінченої репліки співрозмовника і стимулювати останнього до продовження думки, яку він з якихось міркувань не наважувався висловити. Наприклад:

– *А що конкретно треба буде робити?*

– *Виловлювати з акваріума живу рибу і...*

– **І..?**

– *І відрізати їй голову* (6, с. 4);

– *Але в мене є для вас пропозиція, – Антоніна Василівна хвильку роздумує. – Я дозволю вам вмикати музику, якщо...*

– **Якщо?**

– *Якщо ви дозволите мені приходити і дивитися* (6, с. 111).

Експресивність тексту посилюється, якщо питальні слова-речення об'єднуються у структурно-смыслову єдність з іншими експресивно маркованими типами питальних речень. Наприклад:

*Голова обертом. Погнав до центру... Холодний розум, як майстерний фотограф, підкинув об'єктивні кадри минулої ночі, залишивши простір істеричним емоціям. **І що тепер? Що тепер? Як він без неї?.. І вже не «чому?»**, а «за що?!».*

– *За що мені все це? За що?* – кулаком по керму (6, с. 142);

– *І де він? Де він зараз?* – наступала мати.

– *Я йому номер у готелі зняв.*

– **Навіщо?** (6, с. 111).

Ампліфікація питальних речень створює емоційно інтонований, почуттєво напружений комплекс вислову, що дозволяє авторові суб'єктивний світ героїв органічно ввести в свою оповідь.

Спонукальні слова-речення у досліджених творах виконують здебільшого пряму функцію спонукування до дії, наприклад:

– **Ну?**

– **Що ну?!** – уточнив я (6, с. 3);

Вона блиснула очима:

– *Я не вважаю. Я знаю. Подивися банківські випуски.*

– *Ну?* (5, с. 115).

Оскільки оформлювачами спонукальних слів-речень виступають вигуки та функціонально близькі до них слова, то ці одиниці відзначаються особливою емоційністю, надають художньому діалогу розмовного колориту. Наприклад:

– *Гей!* – *зойкнув. Відитовхнув білявого.* – *Ти що за такий* (1, с. 6).

Емоційно-оцінні слова-речення містять у собі безпосередню реакцію мовця на те, що відбувається чи говориться, і передають різні емоційні стани літературних героїв (занепокоєння, досаду, радість, захоплення, тощо). Наприклад:

Дерева знов загомоніли. Білявий вишкірився:

– *А-а-а-а, диявольські діти. По мене прийшли? Хочете сина християнського під собою мати?!* (1, с. 6);

– *Отакої!* *Товаришам розповісти, не повірили б – щоби біля раю бути і згинуті через кума і якусь дурну дівку* (1, с. 11);

– *Ой!* – *розсміялася Люба* (1, с. 27);

– *Ого!* *Та він крутий!* – *Макар* (1, с. 41);

Експресивно-модальні значення вигуків у репліках художнього діалогу конкретизуються авторськими словами або ж ці значення обумовлюються контекстом. Найбільш уживаними в ролі емоційно-оцінних вигуківих слів-речень виступають сполуки з компонентами *Боже, Господи* тощо. Наприклад:

– *Боже,* – *шепоче Марта Богданівна,* – *о боже* (6, с. 153);

О боже, *що я виговорюю, думає Антонінія Василівна* (6, с. 120);

– *Матінко Божа...* – *Микитка зачаровано.* – *Та це ж Київ...* (1, с. 7);

Розгублено озирнувся...

– *Господи...* (1, с. 114).

Як засоби експресивного синтаксису в контексті художнього твору розглядаємо також слова-речення, що виконують функцію

мовного етикету. Це синтаксично нечленовані побудови, які становлять традиційні і загальноприйняті формули привітання, прощання, вибачення, подяки, побажання успіхів тощо. Наприклад:

– *Любо... Привіт!* – так просто і так невимушено, ніби сто років знайомі.

– *Привіт*, – усміхнулася (1, с. 79);

– *Доброї ночі*, – знову. – Чуєш, синку... Оце справи до Києва за шкiру притягли. Часом не підкажеш... Та ні! Спочатку скажи – звати як? (1, с. 11);

– *Вітаю*, – потис дядькову долоню, назвався: – Сердюк Володимир Гнатович. Народний депутат України (1, с. 120);

– *Тьху ти, яка біда! Вибачте, вибачте, їй-богу*, – розстроївся дядько (1, с. 120);

– *Завтра, як завжди?* – запитує він, відсміявшись

– *Авжеж. Добраніч.*

– *Щастя вам* (5, с. 22).

Особливою експресивністю відзначаються незакінчені (перервні, обірвані) речення – структури, які виражають перервані, до кінця не висловлені думки. Як зауважує П. Дудик, «так звані незакінчені речення являють собою початкові частини звичайних речень – простих «самостійних», складносурядних і складнопідрядних [3, с. 303]. Змістова, структурна та інтонаційна незакінченість цих структур зумовлена емоційним станом мовця. Наприклад:

– *Що за... – тремтячою рукою по чолу. – Що за...* (1, с. 12).

– *Так. Зима... це холодно... але до зими ще... – боронився* (1, с. 16).

Незакінчені речення здебільшого є ознакою схвильованого мовлення, а в художньому тексті вони є засобом відтворення певних емоційних станів персонажів (розгубленість, відчай, вагання, горе, нерішучість, захоплення, радість, рішучість тощо). Наприклад:

– *Любо... Ти...*

– *Не... сьогодні*, – ледь змогла (1, с. 82);

– *Нема чого?.. – Макс раптом зблід. Божевільними очима зміряв мати. Усміхнувся недобре. – А Люба... Як же люба? Треба ж... Тіло знайти. Батьків повідомити. По...ховати. Крім мене ніхто не знає, що з нею сталося. Ти розумієш? І я... Я мовчу. Це ж... І ти... Ти навіть не жахнулася, що загинула людина... Годуєш мене якоюсь маячнею про дебілів... А треба ж... – забігав, за голову схопився. – Господи, Господи...(1, с. 145).*

До експресивних засобів також належать вокативні речення. Основним змістом цих нечленованих комунікатів є спонування, адресоване особі, до якої звертаються. Наприклад:

– *Батьку!*

– *Слухаю (5, с. 25);*

– *Да, так вот. Шановний панЕ СергіЮ! – він був явно задоволений вдалим застосуванням складного кличного відмінка (5, с. 11);*

– *Антоніна Василівна! Що ви робите?! Ви переїжджаєте? – двірничка Леся якраз підмітає асфальтовану доріжку перед під'їздом (6, с. 140).*

Вокативні речення завжди модально й емоційно забарвлені, і «це виявляється у своєрідній інтонації, яка не цілком збігається з інтонацією звичайного звертання, оскільки нею передається ширше значення і складніше уявлення» [4, с. 66].

Ці одиниці можуть виражати заклик, прохання чи вимогу відповісти, відгукнутися тощо. У ролі звертань-речень здебільшого виступають власні особові назви або їх апелятиви. Наприклад:

– *Любо! – гукнув Макс із салону.*

Не почула (1, с. 53);

– *Галко! Хіба до Десни вниз за течією? (1, с. 162);*

– *Хлопці! Хлопці! – загорлав (1, с. 56).*

Серед звертань-речень виділяються одиниці з виразною спонукальною дією, які в художньому мовленні реалізують модальне значення (наказу, прохання, застереження тощо) через

контекст. Зауважимо, що в уснорозмовному діалозі всі відтінки модальних значень передаються інтонацією. Наприклад:

– **Марто!** Зустрінь клієн... шановного Івана Степановича!
(1, с. 114) – наказ;

– **Георгію Ісаковичу!** Тут у мене людина пропала. Може, хтось із ваших знає, де її шукати? (5, с. 324);

– **Ну, Сергію!** Це вже не жарти! (5, с. 267).

Емоційно-експресивними центрами художніх діалогів є звертання-речення, які виражають особливе ставлення до співрозмовника. Наприклад:

Із такими підбадьорливими думками Ліда постукала у двері.

– **Любочко!** Ти вдома, **дитино?**! (1, с. 24);

– **Я її на шматки порву!** – визвірився Гоцик, а Макар уже підхопився громити журних.

– **Ні, братчики...** Не треба, – безпорадно (1, с. 29);

Люба... розсміялася:

– **Гей, голото, братчики...** Чуєте? – *молола.* – **Макарчику!** **Гоцику, слоняро!** Та прокидайтеся, вар'яти падлючі! (1, с. 41).

Окремі вокативні речення вирізняються яскраво вираженою емоційністю, унаслідок чого значення спонування дещо послаблюється:

– **Куме?** – *прошепотів.* **Як заверещить:** – **Куме! Куме Микишко!** **Невже ти? Пресвята Богородице небесна, і Ти, святий Боже єдиний! Куме!** [1, с. 7].

Відображаючи емоційно-вольову сферу мовця, звертання-речення поєднують апелятивну й експресивну функції, можуть виражати не лише звернення до адресата, а й ставлення з боку мовця до нього. Експресивність забезпечується особливою інтонацією цих одиниць. У комплексі всі еквіваленти речень є засобами експресивного синтаксису, які сприяють смисловій конденсації й логічному увиразненню думки, розставляють акценти на важливих елементах художнього тексту, увиразнюють експліцитно виражений зміст, породжують певний тон мовлення, «заряджають» емоціями читача.

Література

1. Дашвар Люко. РАЙ. Центр / Люко Дашвар. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2010. – 272 с.
2. Дудик П. С. Просте речення / П. С. Дудик // Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 645 с.
3. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису / А. П. Загнітко. – Ч. 3. – Горлівка : ГДППМ, 2004. – 266 с.
4. Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект / А. Загнітко. – Донецьк, 2009. – 137 с.
5. Капранови Брати. Щоденник моєї секретарки / Брати Капранови. – К. : Гамазин, 2011. – 400 с.
6. Малярчук Т. Звірослов / Т. Малярчук. – Х. : Фоліо, 2009. – 281 с.
7. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання: [навчальний посібник] / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
8. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови : [монографія] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2016 р.

УДК 82-4=111

А. Д. Горбань

**СТАНОВЛЕНИЕ СТИЛИСТИЧЕСКИХ КАНОНОВ
В АНГЛИЙСКОЙ ПРОЗЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА**

Горбань О. Д. Становлення стилістичних канонів в англійській прозі другої половини XVII століття.

У статті розглядаються фактори, що вплинули на формування стилістичних канонів в англійській прозі другої половини XVII сторіччя. Цей період характеризується становленням норми національної англійської літературної мови, коли відбувалося філософське, ліричне, емоційне, інтелектуальне осмислення життєвих змін і розпочалася справжня боротьба в літературі за новий стиль, покликаний відобразити динаміку внутрішнього життя людини.

Виявлено нові стилістичні впливи й ознаки нового стилю у зв'язку з провідним літературним напрямом епохи – класицизмом, акцентовано на властивій цьому стилю раціонально-логічній спрямованості. Досліджено есе другої половини XVII сторіччя як проміжний жанр, що виник на перетині літератури, публіцистики й філософії.

Ключові слова: тексти-роздуми, композиція, логіко-структурні особливості, типологія, есе.

Горбань А. Д. Становление стилистических канонов в английской прозе второй половины XVII века.

В статье рассматриваются факторы, повлиявшие на формирование стилистических канонов в английской прозе второй половины XVII века. Данный период характеризуется становлением нормы национального английского литературного языка, когда происходило философское, лирическое, эмоциональное, интеллектуальное осмысление жизненных перемен и началась настоящая битва в литературе за новый стиль, призванный отразить динамику внутренней жизни человека. Исследуются новые стилистические влияния и приметы нового стиля в связи с ведущим литературным направлением эпохи – классицизмом, обращается внимание на свойственную этому стилю рационально-логическую направленность. Исследуются эссе второй половины XVII века как промежуточный жанр, возникающий на стыке литературы, публицистики и философии.

Ключевые слова: тексты-рассуждения, композиция, логико-структурные особенности, типология, эссе.

Gorban O. D. The formation of stylistic canons in English prose of the second half of the seventeenth century.

The article discusses the factors that influenced the formation of stylistic canons in English prose of the second half of the seventeenth century. This period is characterized by the formation of English literature national language norms, when philosophical, lyrical, emotional, intellectual understanding of life changes took place and the battle in the literature over the new style, designed to reflect the dynamics of the inner life of man has begun. Being investigated the stylistic influence and signs of the new style in connection with principal literary direction of epoch – classicism. Attention is drawn to rational-logical direction of this style. The essays of the second half of the XVII century being examined, as an intermediate genre that occurs at the intersection of literature, journalism and philosophy.

Special attention is paid to small epic forms (essays, meditations, diaries), specific language which is dictated by the General structural peculiarities of this prose, strictly rational-logically and rhetorically organized. A significant part of the prose, the period under investigation, represented the argumentative – texts focused on traditional forms of rhetorical prose of antiquity.

The formation of a new stylistic canons in English prose of the XVII century, orienting the tastes on logical and stylistic clarity, is inextricably linked with the appeal to classical models. Ancient rhetoric had a huge impact on the formation of the style of English prose. Particularly important is one of the components of ancient rhetoric – style. The struggle for a new style, simple and natural especially widely and pointedly turned around in this period in ecclesiastical literature. Publishing of huge numbers of sermons implied the existence of readers. They were valued not only for instruction but also as a model of rhetoric and oratory. In literature flood plain words, verbal structures and conversational intonations. Among the significant reasons that influenced the development of prose of the period, marked – impact of journalism, the revival of political struggle, expressed in the sharp political debate, rationalist approach to the language generated by a philosophy of rationalism. The evolution of prose style in the second half of the XVII century was subordinated to the chief – the creation of the truthfulness and ease of communicating ideas.

The element of reasoning covered the whole of the prose, the sermons, treatises, essays. The general stylistic requirements of English prose have been formulated.

Key words: reasoning texts, composition, logic-structural peculiarities, typology, essay.

Вторая половина XVII века – период бурного развития английской прозы, о чём свидетельствуют не только произведения таких значительных прозаиков как Т. Браун, Д. Тейлор, А. Каули, В. Темпл, Т. Трахерн, Д. Галифакс, Д. Драйден, но и острая полемика по проблемам языка и стиля литературы, в которой принимали участие писатели и критики Б. Барней (1643–1715), Д. Мильтон (1608–1674).

В XVII веке английская проза набирала размах и силу. Причины такого бурного и яркого взлёта прозы специалисты трактуют по-разному. Так В. Ярцева выделяет общеязыковую ситуацию, которая характеризуется в этот период становлением нормы национального литературного языка [2, с. 155], что, несомненно, было весьма значительным для общей тенденции развития литературы. Однако, имелись и другие экстралингвистические причины. Проза XVII века отразила философское, лирическое, эмоциональное, интеллектуальное осмысление жизненных перемен, когда в сложной политической обстановке в стране началась настоящая битва в литературе за новый стиль, призванный отразить динамику внутренней жизни человека [1, с. 29]. Отсюда такой мощный поток текстов с ярко выраженной структурой рассуждения, формирование жанров, в определениях которых была заложена эта речемыслительная особенность: анатомии, характеры, медитации, философско-религиозные эссе.

В середине XVII века, когда напряжённая социальная и идеологическая борьба, происходящая в стране, достигла своего апогея в буржуазной революции, когда специальным постановлением Долгого парламента от 1642 года в Англии были запрещены театральные представления, а пуританство воздвигло непреодолимые барьеры перед драмой, наиболее распространённой и массовой формой литературы в период реставрации становится полемическая,

философская, интимно-психологическая проза.

Английский исследователь Борис Форд, изучающий развитие английской литературы, указывает на тесную связь, существующую между развитием литературы и развитием общества:

“When men desired stability in politics and society, they advocated stability in language. Since correctness and elegance became the ideals in literature, words and their usage had to be submitted in life and thought must be reflected clear gracefully structure and cadence of Sentences” [6, с. 125].

Становление новых стилистических канонов в английской прозе XVII века, ориентирующих вкусы на логическую ясность, доходчивость и стилистическую прозрачность, было неразрывно связано с обращением к классическим образцам. Античная риторика оказала огромное влияние на формирование стиля английской прозы. Особую популярность приобретает одна из составных частей античной риторики – стилистика.

Родившись, как теория красноречия, риторика постепенно становится нормативной теорией прозы вообще. Известный ещё в древности спор между сторонниками стиля Сенеки и стиля Цицерона был подхвачен английскими прозаиками второй половины XVII века. Об этом пишет видный специалист в области английского прозаического стиля Роберт Адольф:

“Literary history in the Renaissance is a duplication of the struggle between the genera of antiquity” [3, с. 14].

В Англии получила распространение именно «стилистическая» часть риторики. Обострённое внимание к выбору слов, их стилистической окрашенности, отработка распространённого периода, создающего перспективу в развитии мысли пишущего характерны для стиля таких английских прозаиков, как Т. Браун, Р. Бэртон (1576–1640), Т. Трахерн.

Р. Адольф рассматривает новые стилистические веяния и приметы “new style” в связи с ведущим литературным направлением

эпохи – классицизмом, обращая внимание на свойственную этому литературному стилю рационально логическую оформленность [3, с. 6–7].

В классических чертах нового стиля учёный видит как влияние античности, так и новые веяния времени – открытия в области философии, науки. Поэтому он и призывает изучать несомненно существующие связи между анти-цицеронианским движением прозаиков и развитием научной мысли. исследователем отмечено очень важное явление – изменение в природе самой прозы – движение от занятости самовыражением (в начале века мы можем увидеть это в прозе Донна, Бэртона, Брауна) к художественному воспроизведению и познанию внешнего мира.

Именно это наблюдение даёт исследователю возможность рассматривать анти-цицеронистские тенденции в литературе не как проявление сенеканских ориентаций, а как новое стилистическое явление, отражающее новый тип научного рационального мышления века:

“Since the style of all prose of the Restoration period is commonly said to reflect “scientific” norms, and since almost all prose of the entire century has been claimed for “anti-ciceronianism” and “science” would necessitate a general history of seventeenth-century prose” [3, с. 8].

Таким образом, известная антитеза Цицерон (старый стиль) – Сенека (новый стиль), усложняется выделением нового стилистического явления, ориентированного на простоту и понятность.

Усвоение стилистических открытий начала XVII века шло через диалектическое «снятие», а не простое отрицание сложности и защиту простоты как простомыслия. Поэтому и лёгкость восприятия прозы этого периода едва ли можно признать исчерпывающей научной характеристикой явления. Осмысление закономерностей возникновения, становления и развития так называемого «нового стиля», ставшего основой самых распространённых во второй половине XVII века текстов-рассуждений – проблема, до сих пор не

изученная современной наукой. Среди исследователей нет единогласия ни в отношении определения “stylistic standard”, ни в отношении его хронологии.

Так, один из самых важных теоретиков английского прозаического стиля этого периода М. Кролл, влияние работ которого на современные концепции развития английской прозы являются решающим, ведёт отсчёт зарождения нового стиля с 1600 года, когда появились такие писатели, как Бэкон (1561–1626) и Бэртон и началось движение, аналогичное стилистической борьбе античности. Кролл считает антицицеронизм доминирующим стилем в английской литературе XVII века и выделяет 3 направления в его развитии: “the curt” связывает со стилем Линия, “loose” – с Монтенем, “obscure” – с Бэконом. При этом, по его мнению, краткий (curt) и освобождённый (loose) стили были сенеканскими по своему характеру, а неясный (obscure) напоминает стиль Тацита.

Кролл полагает, что: “... a prose style that should adequately express this age must contrive therefore, to mingle elements that in any other period would appear oddly contrasted. It must be at once ingenious and lofty, intense yet also profound, acute, realistic, revealing, but at the same time somewhat grave and mysterious” [5, с. 194].

И действительно, если мы обратимся к творчеству самого известного писателя этого периода – Дж. Мильтону (1608–1674), то обнаружим, что он не был ни «цицеронианцем» ни «сенеканцем». Он, как позже и Кларендон, осудил свойственные этому стилю «изысканные» (smart) повороты:

“We represent less the new, direct manner in English prose than the grand finale of the old, mannered style” [8, с. 15].

Кролл придерживался мнения, что именно Бэкон натурализовал «смешанный» стиль в Англии, имитируя Тацита. Плодотворная тенденция рассмотрения появившегося в XVII веке нового «стилистического стандарта» в единстве разных стилистических тенденций, тем не менее, не раскрывает стилистической природы

этого явления, а импрессионистски-оценочные определения “*curt*”, “*loose*”, “*obscure*” относятся в основном к описанию синтаксической организации этой прозы, выделяя лишь отдельные и не самые характерные черты нового стиля.

В полемику с Кроллом вступает видный американский стилист Р. Джонз, который годом главного «стилистического сдвига» (*stylistic shift*) называет не начало века, а 1660 год и к тому же генетически не связывает его появление с ориентацией на классику [3, с. 7]. Возникновение нового, а в его характеристике прежде всего «простого стиля» (*plain style*) – стиля мысли, объясняется исключительно влиянием новых тенденций в науке и философии.

Наиболее отчётливо эти новые тенденции были сформированы Т. Спратом (1635–1713) в «Истории Королевского общества» в которой провозглашается новый стилистический канон: «сдержанный, открытый, естественный стиль» (*close, naked, natural style*) [7, с. 79].

Верно подмеченная рационально-логическая направленность стилистической тенденции и её обусловленность расцветом «логизированной» литературы, к сожалению, не анализируется учёными. Знаменательно, что почти все зарубежные последователи, занимающиеся проблемой стилистики английской прозы XVII века, разделились на две группы. Одна – придерживается точки зрения Кролла, другая – точки зрения Джонза. Однако понятно, что нельзя сводить всю природу стилистических изменений в прозе этого периода только к двум, несомненно, влияющим на её развитие факторам. Среди иных существенных причин в исследованиях последних лет отмечаются и другие: влияние журналистики, оживление политической борьбы, выразившееся в острых политических дискуссиях, рационалистический подход к языку, порождённый философией рационализма.

Особую роль в становлении стилистических канонов прозы второй половины XVII века играло созданное в 1662 году «Королевское общество». С целью улучшения языка нации в

1664 году им был создан специальный комитет, в который вошли такие видные деятели и писатели, как Драйден, Эвелин, Уоллер.

В 1664–1665 годах «Королевское общество» выработало специальную лингвистическую программу, основным требованием которой был простой, непринуждённый стиль и даже призыв возвратиться к “primitive purity and shortness, when men delivered so many things, almost in an equal number of words” [4, с. 39].

Это последнее было крайней, искусственной мерой, необходимой для обретения писателями утраченной способности выражать свои мысли без заранее готовых риторических схем.

Ещё одним фактором, повлиявшим на «упрощение» стиля прозы второй половины XVII века, английский исследователь К. Бэртон считает пребывание многих писателей в иммиграции во Франции.

“French was by nature a more Lucid language, and a demand for something of this perspicuity in English was made by the exiles on their return” [4, с. 38].

Борьба за новый стиль, простой и естественный, особенно широко и остро развернулась в этот период в проповеднической литературе. Печаталось огромное количество проповедей, что подразумевало наличие их массового читателя. Они ценились не только за наставления, но и как образец риторики и ораторского искусства. В литературу хлынул поток простых слов, речевых конструкций и разговорных интонаций. Несомненно, что просветительская идеология, которая в Англии стала складываться в конце XVII века, к началу XVIII века во многом определила пути развития стиля английской прозы по пути обретения большей естественности и точности выражения мысли, затронув лексику и синтаксис.

Эволюция стиля прозы второй половины XVII века была подчинена главному – созданию правдивости и непринуждённости передачи мыслей. Стихия рассуждения охватила всю прозу: проповедь, трактат, эссе и даже жанр «характера». В последней четверти XVII века были сформулированы общие стилистические

требования к английской прозе. Однако, плодотворно начатое исследователями изучение истоков становления современного прозаического стиля, анализ социально-исторических условий его появления и становления в прозе XVII века обнаруживает лишь сложную картину изучаемого явления, которое так и осталось не осмысленным во всей своей целостности, распавшись в противоречивых концепциях учёных на взаимоисключаемые черты. Концепция прозы, как “elegant” и “correct”, которая сложилась в конце XVII века, в результате острой борьбы между сторонниками стилистических крайностей «простоты» и «изошрённости», приводит современных исследователей к убеждению, что в английской прозе складывается канон так называемого “middle style”, провозглашённый ещё в античности. Однако и концепция “middle style” лишь условная характеристика основного движения в стилистической организации прозы, которая под индивидуальным пером талантливых писателей выходит за пределы очерченных учёными границ, ставя новые проблемы перед исследователями. Протест против попыток формализовать прозу звучит с особой остротой в заявлении Р. Адольфа: “The best style for prose is not style at all” [3, с. 76].

Существенной чертой прозы этого периода является противоречивость стилевых процессов. С одной стороны, заметно стремление прозаиков стать ближе к предмету, реальности, растворить свой голос в голосах эпохи, а с другой – создать личный стиль.

Требование простоты включало в себя не упрощение формы, не отказ от содержательной глубины и освоения сложности, внутренней противоречивости жизни и человека, а прежде всего новый характер мысли и чувства, синхронные со словом.

Специфика языка и стиля английской прозы второй половины XVII века, наиболее ярко проявляется в малых эпических формах (эссе, медитациях, мемуарах, дневниках), продиктована общей структурной чертой этой прозы, строго рационально-логически и риторически организованной. Значительная часть прозаических

произведений рассматриваемого периода представляла собой тексты – аргументированные рассуждения, ориентированные на традиционные формы риторической прозы античности.

При всей заявленной авторами свободе выражения мыслей эти тексты-рассуждения риторичны. Риторика, как известно, не только искусство убедительной речи, но и искусство организации речи. Риторическая теория прозы оказала мощное влияние на композиционное оформление текстов-рассуждений, прямо связанных с законами красноречия. Проза этого периода насквозь риторична. Возрождение риторики в XVII веке определило и особый характер порождения текстов, в которой обязательной организации подвергаются лексико-семантический и синтаксический уровни. Элемент сознательности и правильности здесь очевиден, поэтому структура предстаёт обнажено. Рассуждение здесь не контаминировано с другими композиционно-речевыми формами, а представляет целое речевое произведение.

Рассматривая эссе второй половины XVII века как промежуточный жанр, возникающий на стыке литературы и публицистики, литературы и философии, необходимо упомянуть о существовании двух разновидностей эссе – *formal* и *informal*. Философы и учёные того времени развивали идею опыта как научного эксперимента и обосновывали возможности перехода от него к обобщающим суждениям. Это был тип *formal* эссе. Наряду с ним в XVII веке проходил процесс формирования *informal* эссе с «неупорядоченными, неслаженными, выступающими со всех сторон ассоциациями, дополнительными мыслями» [1, с. 81]. Для *informal* эссе характерны взволнованная непосредственность и риторическая приподнятость, нагромождение сравнений, метафор, градаций. Это естественно для жанра, получившего развитие в период готовящихся революционных изменений, а во времена Английской буржуазной революции ставшего сферой самых напряжённых идейно-художественных изысканий. В эссе важнее всего индивидуальная точка зрения автора, эмоциональная атмосфера,

вызванная описываемым явлением. В эссе субъект интереснее, чем объект, особенности восприятия существеннее того, что воспринимается.

Рассуждение являлось не одним из привходящих элементов композиционно-речевой структуры цельнооформленных текстов разных жанров (эссе, медитаций, проповедей), а было основой этих текстов в английской прозе рассматриваемого периода.

Литература

1. Берёзкина В. И. Формирование и пути развития жанра эссе в английской литературе XVII века / В. И. Берёзкина. – Днепропетровск : ДГУ, 1984. – 116 с.
2. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка / В. Н. Арутюнова – М. : Наука, 1969. – 284 с.
3. Adolph R. The rise of modern prose style / R. Adolph. – L. : M.I.T. Press, 1968. – 372 p.
4. Burton K. M. P. Restoration Literature / K. M. P. Burton. – L. : Hutchinson university library, 1956. – 240 p.
5. Croll M. W. Style, Rhetoric and Rhythm, Essays / M. W. Croll. – Princeton : Sel. And ed. By I. M Patrik, 1966. – 194 p.
6. Ford V. From Dryden to Johnson / V. Ford. – L. : Penguin Books, 1957. – 510 p.
7. Sprat T. the History of Royal Society Prose works / T. Sprat. – L., 1987. – Vol. 3. – 79 p.
8. Wedgwood C. V. 17th century English Literature / C. V. Wedgwood – L. : N.-Y.; Toronto : Oxford Univ. Press, 1950. – 15 p.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2016 р.

УДК 811.161.2'373

В. А. Городецька

ТЕМАТИЧНЕ ПОЛЕ «ЇЖА» ЯК ПРЕЗЕНТАЦІЯ КУЛЬТУРНОГО ЗРІЗУ ЕПОХИ (НА МАТЕРІАЛІ ЛІТЕРАТУРНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО НАРОДІВ)

Городецька В. А. Тематичне поле «Їжа» як презентація культурного зрізу епохи (на матеріалі літературних енциклопедій життя українського та російського народів).

У статті йдеться про презентацію за допомогою лексичних засобів мовної картини світу у поемі І. Котляревського «Енеїда» та романі у віршах О. Пушкіна «Євгеній Онегін», що являють собою енциклопедії культурного життя українського та російського народів кінця XVIII – першої половини XIX століть. Тематичне поле «Їжа» подає читачеві поетичних творів майстрів художнього слова культурний зріз

епохи, формі уявлення про гастрономічні вподобання та звички людей того часу, національну специфіку кухні, висвітлює економічні, торговельні, кулінарні зв'язки народів, соціальне розшарування суспільства, виявляє страви, що змінили рецептуру приготування або взагалі стали історичними.

Ключові слова: мовна картина світу, тематичне поле, лексико-семантична група.

Городецкая В. А. Тематическое поле «Еда» как презентация культурного срез а эпохи (на материале литературных энциклопедий жизни украинского и русского народов).

В статье говорится о презентации с помощью лексических средств языковой картины мира в поэме И. Котляревского «Энеида» и романе в стихах А. Пушкина «Евгений Онегин», которые представляют собой энциклопедии культурной жизни украинского и русского народов конца XVIII – первой половины XIX столетий. Тематическое поле «Еда» подает читателю произведений мастеров художественного слова культурный срез эпохи, формирует представление о гастрономических предпочтениях и привычках людей того времени, национальной специфике кухни, освещает экономические, торговые, кулинарные связи народов, социальное расслоение общества, выявляет блюда, которые изменили свою рецептуру приготвления или вообще стали историческими.

Ключевые слова: языковая картина мира, тематическое поле, лексико-семантическая группа.

Gorodetska V. A. Thematic field “Food” as a cultural presentation of cognitive mapping (based on the literary encyclopedias of Ukrainian and Russian people’s life).

The article is devoted to the presentation of individual author's language worldview based on the poetic speech material of I. Kotlyarevsky and A. Pushkin. The thematic field “Food” is presented in ten lexical and semantic groups in the poem “Eneida”: “Meat meal”, “Fish dishes”, “First Course”, “Main courses”, “Pastry products”, “Dairy foods”, “Sweet dishes”, “Drinks”, “Vegetables, berries, plant products”, “Dish ingredients”. The majority of thematic field “Food” vocabulary belongs to a national Ukrainian Cossack cuisine. Culinary habits are almost the same as among the Gods of Olympus and members of royal families, and as well as among ordinary people. Most of the food is preserved in modern cuisine. Some notions require additional explanation due to their historical status. These terms include teterya, ryabko, lemishka, putra, salamakha (salamat), potaptsi etc. despite the remained recipes of cooking. Among the variety of alcoholic products, mainly of domestic production, some drinks are imported from Germany, including Rhine wine with cardamon. Overseas wine with its rare for the modern reader name is nothing but a Cossack cordials, liqueurs, homemade wine containing fruits from Ukraine and distant countries.

Thematic field “Food” is represented by such lexical and semantic groups in the novel in verse “Eugene Onegin”. They are “Meat meal”, “Dairy foods”, “Vegetable dishes”, “Baking”, “Sweet dishes”, “Beverages”. All borrowed from other countries recipes are the part of restaurant menus among St. Petersburg wealthy families. Traditional dishes are more democratic and familiar for squireen and peasants. Some courses are relevant to the modern cuisine. For example, roast, fat, cream, mushrooms, pies, pancakes, bread, berries, fruit liqueurs, roast-beef, beef-steaks, cutlets, truffles, tea, coffee, rum, bacon, pineapples. Exotic

to the early nineteenth century dishes are included both in home and restaurant menus. Brew, “Bordeaux”, “Veuve Clicquot”, “Champagne” technology of cooking has been changed over the years. Some of the dishes are retreated into the history of culinary art, such as Strasbourg pie, Lymburhsky cheese.

Thematic field “Food” takes the reader to the masters' works of stylistic expression cultural cognitive mapping. It gives the idea of the gastronomic preferences and habits of the people at those times and the national specifics of the cuisine. It also covers economic, commercial, culinary folk connections, social stratification of society and reveals dishes that changed their recipe in cooking or even became historical.

Key words: language wordview, thematic field, lexical and semantic group.

Справжні митці художнього слова, змальовуючи своє бачення епохи через вигадані історії, створюючи «віртуальний» світ, що дарує читачеві ілюзію реальності, не можуть не зачепити загальнонаціональні проблеми, не змалювати своєрідні людські характери та не виявити оригінальність світосприйняття власного народу, оскільки й самі перебувають, свідомо чи несвідомо, у полоні національного мислення, свідомості та світобачення. Аналізуючи мовлення письменників, ми черпаємо інформацію, здебільшого приховану, про історію, економіку, традиції, уподобання, типові риси характеру того чи того народу, іншими словами, про його культуру загалом. Національна мовна картина світу проявляється через низку соціокультурних універсалій. Однієї з них ми й торкнемося в нашій статті. Проблема вивчення національної мовної картини світу підіймалася у працях як фундаторів цього лінгвофілософського напрямку (наприклад, В. фон Гумбольдта, Л. Вітгенштейна, О. Потебні, М. Хайдегера, Е. Сепіра, Б. Уорфа), так і в роботах сучасних їхніх послідовників.

Отже, мета статті полягає у виявленні національних мовних картин світу українського та російського народів, здійсненні та презентації культурного зрізу епохи кінця XVIII – першої половини XIX століть під час дослідження тематичного поля «Їжа» (на матеріалі літературних енциклопедій життя – поеми І. Котляревського «Енеїда» та роману у віршах «Євгеній Онегін» О. Пушкіна), а також доведенні того, що кожен народ через власні кулінарні вподобання розкриває

своє мислення, фантазії, демонструє приховані, на перший погляд, міжнародні економічні, торговельні зв'язки, висвітлює соціальне розшарування суспільства, виявляє схильність до традиційності або здатність до сприйняття новомодних гастрономічних ідей. Досягнення зазначеної мети передбачає розв'язання таких завдань: дослідити тематичний розподіл лексики поетичного мовлення авторів, окреслити мовні картини світу як прояв національної своєрідності, оригінальності та неповторності. Крім того, одним із завдань, на нашу думку, є виявлення застарілої лексики, зокрема історизмів, що потребують деяких коментарів.

Тематичне поле «Їжа» в поемі І. Котляревського «Енеїда» представлено такими лексико-семантичними групами: «М'ясні страви», «Рибні страви», «Перші страви», «Другі страви», Вироби з борошна, випічка», «Молочні страви», «Солодкі страви», «Напої», «Овочі, фрукти, ягоди, продукція рослинної переробки», «Заготовки харчів для приготування страв». Розглянемо детально наповнення названих лексико-семантичних груп.

ЛСГ 1 «**М'ясні страви**» представлена такими лексемами:

баба з отрібки (страва з посіченої або порізаної печінки, решти нутрощів, смажених із цибулею);

ковбаси: *Така дівча – кусочок ласий, Заслинишся, як глянеш раз; Що ваші гречеські ковбаси!; Ох, ви на смертних дуже ласі! Як грек на ніжинські ковбаси, Все лихо на землі од вас*);

м'ясо (печене і варене) **волів, телят, баранів, вівців, ягнят, поросят, кабанів, свиней, курей, гусей, качок, паштет, зразкова до рижків печінка, печена з часником свинина, печеня** (запечене м'ясо з овочами): і т. ін.: *І зараз миттю всі пустились Горілку, м'ясо куповать, Хліб, бублики, книші вродились, Пійшли посуду добувать; Венера молодиця сміла, Бо все з воєнними жила, І бите з ними м'ясо їла; На другий день раненько встали, Огонь надворі розвели І м'яса в казани наклали...; Баранів тьма була варених, Курей, гусей, качок печених, Досита щоб було всім їсть; Послав гінця до богомаза, Щоб*

мальовання накупить, І также розного припаса, Щоб що було і їсть і пить... Де не взялись **воли, телята, Барана, вівці, поросята**; Латин прибравсь, мов на запуск; Готова страва вся стояла, Спішили всі за стіл сидать; Хоть деяка позастивала, Що мусили підогрівать. Просігне з ушками, з грінками І юшка з хляками, з кишками, **Телячий лизень тут лежав**; З отрібки баба, шарпанина, **Печена з часником свинина**, Крохналь, який їдять пани); Ягни і до софорку кури, **Печені** разної три гури, Багацько ласих тож потрав;

сало: На закуску наклали **сала**, Лежала ковбаса чимала І хліба повне решето. Троянцям всім дали тетері І відпустили на кватері: Щоб йшли, куди потрапить хто; Як амуницю спорядили І насушили сухарів, **На сало кабанів** набили, Взяли подимне од дворів);

свиняча голова до хрину, з підлевою індик: Тут їли різніі потрави, І все з полив'яних мисок, І самі гарніі приправи З нових кленових тарілок: **Свинячу голову до хрину І локшину на переміну, Потім з підлевою індик**.

ЛСГ 2 «**Рибні страви**» представлена такими лексемами: **оселедець, тараня, осетрина, шарпанина** (страва з подрібненої риби, інколи м'яса з додаванням борошна та яєць), **кав'яр** (рибна ікра): *Зевес тогді кружав сивуху І оселедцем заїдав; Тарані торговав возами, Всі чумаки братались з ним; А щоб з Енеєм лад зробити, Пошлю послів десятків п'ять; І мушу дари одрядити, Диковинки коли б достать: Пavidла, сала, осятрини; Пухкі з кав'яром буханці...*;

ЛСГ 3 «**Перші страви**» представлена такими лексемами: **бориц до шпундрів з буряками, юшка з потрухом із галушками, з хляками, з кишками, просігне з ушками** (юшка із солоного м'яса або риби), **куліш, тетеря** (страва на основі житнього борошна навіпіл з пшоно), **рябко** (різновид тетері, страва нагадує куліш, готувалась із пшоно та рідкого гречаного або житнього тіста), **каплуни** (хлібна пісна юшка): *П'ять казанів стояло юшки, А в чотирьох були галушки, Борицу трохи було не з шість; Був бориц до шпундрів з буряками, А в ющиці потрух з галушками; Не поцурайтесь хліба-солі, Борицу скоштуйте, галушок;*

*Готова страва вся стояла, Спішили всі за стіл сидать; Хоть деяка позастивала, Що мусили підогрівать. **Просігне з ушками, з грінками І юшка з хляками, з кишками...**; Коли ж як стала без зубів, То тільки на печі сиділа, З **кулешиком** лемішку їла І не мішалася в діла; Поодаль був малий Телешик, Він плакав і лигав **кулешик...**; Троянцям всім дали **тетері** І відпустили на квартирі: Щоб йшли, куди потрапить хто;*

ЛСГ 4 «Другі страви» представлена такими лексемами:

***лемішка** (кашоподібна страва із гречаного борошна), **каша**, **локшина**, **пуртя** (кашоподібна страва із ячмінного борошна, залита квасом і засипана солодом), **зубці** (кашоподібна страва із ячменного борошна), **саламаха (саламата)** (страва, схожа на лемішку на основі різних видів борошна): Тут з салом **галушки** лигали, **Лемішку** і **куліш** глитали І **брагу** кухликком тягли; Та і **горілочку** хлистали; На **закуску** **куліш** і **кашу**, **Лемішку**, **зубці**, **пуртю**, **квашу** І з **маком** **медовий шулик**; **Рябка**, **тетерю**, **саламаху** – Як не було – поїли з маху;*

ЛСГ 5 «Вироби з борошна, випічка» представлена такими лексемами: **хліб**, **бублики**, **книші**, **сухарі**, **гречаний з часником панпук**, **буханка**, **буханчики пшеничні білі**, **коржі**, **пиріжки**, **пирого**, **сирні в маслі пироги**, **коровай**, **галушки**, **сластьони** (кульки з борошна, запечені в киплячому маслі), **коржики**, **стовпці** (випічка із цибулею та часником), **вареники**, **буханці з кав'яром**, **потанці** (підсушені невеличкими шматочками хлібці до перших страв та до горілки), **варяниця** (страва із пшеничного борошна, залита медом), з **маком** **медовий шулик** (медові борошняні коржі), **полтавські пундики** **пряжені** (коржі зі смальцем, шкварками та смаженою цибулею): *Возьми на плечі з **хлібом** клунок; Нехай йому лихий прасунок, Як голодом нам помирать; Взяла спідницю і шнурівку, І **хліба** з **сіллю** на тарілку, К Болю мчалась, як оса; І зараз миттю всі пустились Горілку, м'ясо купувать, **Хліб**, **бублики**, **книші** вродились, Пійшли посуду добувать; На грудях з бляхою **ладунка**, А ззаду з **сухарями** сумка, В руках **нагайський малахай**; Там **лакомини** різні їли, **Буханчики пшеничні білі**, **Кислиці**, **ягоди**, **коржі** І всякі-разні **витребеньки...**;*

Несли подарки пред собою: Пиріг завдовжки із аршин...; Прискочив, мов котище мурій До сирних в маслі пирогів!; І щоб к ним лучче підмоститься І пред Юноной заслужиться, То піднесла їм пиріжок; Латин по царському звичаю Енею дари одрядив: Лубенського шмат коровою; Про Сагайдачного співали, Либонь співали і про Січ, Без галушок як помирали, Колись як був голодний год; І ласоці все тільки їли, Слатьони, коржики, стовпці, Варенички пшеничні, білі, Пухкі з кав'яром буханці...; Оп'ять біда гне в сук Латина, Сердешний каєвсь од душі, Що тестем не зробивсь Енею, І послі б з мирною душею Лигав потапці і книші; Уже світовая зірниця Була на небі, як п'ятак, Або пшенишна варяниця, І небо рділося, мов мак.

ЛСГ 6 «Молочні страви» представлена такою лексемою: **сир**: *Твоїм буть братом не стижуся І неню заступать кленуся, Тебе собою заплачу: Пайок, одежу і квартиру, Пшона, муки, яєць і сиру По смерть в довольстві назначау..*

ЛСГ 7 «Напої» представлена такими лексемами:

айвовка (горілка, настояна на айві), **деренівка** (настійка на кизилі), **дулівка кримська** (настійка на айві), **сикизка** (настійка на інжирі), **калганка** (горілка, настояна на калгані, рослині із сімейства імбиревих), **слив'янка**, **брага**, **варенуха** (1) слабоалкогольний напій із додаванням сухофруктів, горілки, перцю, меду та спецій; 2) сильноалкогольний напій із додаванням сухофруктів, меду, горілки): *Пили сикизку, деренівку І кримську вкусную дулівку, Що то айвовкою зовуть; Еней тогді купався в бразі І на полу укрившись ліг; Чи знаєш, він який парнище? На світі трохи єсть таких, Сивуху так, як брагу, хлице, Я в парубках кохаюсь сих; Зібравшись, всі паненята Ізнов кружати начали, Пили, як брагу поросята, Горілку так вони тягли; А послі танців варенухи По филижанці піднесли; І кубками пили слив'янку, Мед, пиво, брагу, сирівець, Горілку просту і калганку, Кутивсь для духу яловець;*

вино, **винце**, **заморські вина**: *Уже ж се мусить всякий знати, Що військо треба харчовати, І воїн без вина – хом'як; В обід пили*

*заморські вина, Не можна всіх їх розказать...; То всякі вродяться
потрави, Які на світі тільки єсть: Пивце, **винце**, медок, горілка,
Рушник, ніж, ложка і тарілка;*

*горілка (горілочка), чай з горілкою, (з імбером, тютюнкава,
пінна, не пінна, пінненька, третьопробна, перегінна, настояна, з
ганусом, до калгану, з перцем, з шафраном, з стручком, проста),
оковита (горілка, назва походить від латини – *aquavita*, вода життя):
В сей день його отець опрягся, Як чикилдихи обіжрався, Анхиз з
горілочки умер; Перевертався і нудився, Нездужав голови звести,
Поки не випив півквартівки **З імбером пінної горілки** І кужля **сирівцю**
не втер; Зевес до речі сей дочувся, Язык на силу повернув, Він од
горілки весь обдувся...; А Бахус **пінненьку** лигав, Із Ганімедова
пуздерка Утер трохи не з піввідерка; Еней же, сим не вдовольнившись,
І цупко **пінної** напившись, Ведмедів привести звелів; Сей, сидя на
кормі, хитався, По саме нільзя нахлистався **Горілочки**, коли прощавсь;
Сиділи, руки поскладавши, Для них все празники були; Люльки курили,
полягавши, Або **горілочку** пили, Не **тютюнкаву** і не **пінну**, Но
третьопробну, перегінну, Настояною на бодян; Під челюстями
запікану, І з ганусом, і до калгану, В ній був і **перець**, і **шапран**; Турн,
по воєнному звичаю, **З горілкою** напившись **чаю**, Сказать попросту,
п'яний спав; Манишки офіцерські прала, **З стручком горілку**
продавала І мерзла вніч, а вдень пеклась; Потім взялись за **оковиту** І
скликали річ посполиту – Поставить, як іти в поход;*

*кисіль, крохналь, мед, сирівець (хлібний квас): Тут зараз
підняли банькети Замурмотали, як коти, І в кахлях понесли пашкети,
І киселю їм до сити; Гарячую, м'яку бухинку, Зразову до рижків
печінку, Гречаний з часником панпух); І тут вони не шанувались, А
зараз всі і потаскались, Чого хотілося шукать: Якому – **меду** та
горілки, Якому – **молодиці**, дівки, **Оскому** щоб з зубів зігнать; В
кружку сердешні сі сиділи І кисло на море гляділи, Бо їх не кликали
гулять, Де чоловіки їх гуляли, **Медок**, сивушку попивали Без просипу
неділь із п'ять; Ірися виль, скользнула з неба, До Турна в північ шусть*

в намет; Він дожидався тогді вертела, Хлистав з нудьги охтирський мед; Дидона рано ісхопилась. Пила з похмілля **сирівець**.

пиво (пивце) (чорнеє з лимоном), ренське з курди моном, пунит, сік: І дуже вкуную яєшню, Якусь німецьку, не тутешню, А запивали все **пивцем**; Еней не марно тратив врем'я, По-молодецьку закурив: Горілку, **пиво**, мед і брагу Поставивши перед ватагу, Для збору в труби засурмив; Вродилось **ренське з курдимомом І пиво чорнеє з лимоном**, Сивушки же трохи не з спуст; ...І бите з ними м'ясо їла, І по трахтирах **пунит** пила; Потім до **соку** каплуни;

сивуха (сивушка): Панове, знаєте, трояне І всі хрещенії миряне, Що мій отець бував Анхиз, Його **сивуха** запалила І живота укоротила...; Цебри **сивушки** там стояли І браги повнії діжки; Примчали з казанок **сивухи**, Ентелл її разком дмухнув І од сієї він мокрухи Скрививсь, наморщивсь і зівнув; Еней-сподар, посумовавши, Насилу трохи вгамовавсь; Поплакавши і поридавши, **Сивушкою** почаствовавсь; **Сивушки** зараз ковтонули По ківшику, і не здригнули, І докосились до потрав; Нехай ізслизне твій Дарес, Я за Ентелла сам вступлюся, Як більш **сивухи** натягнуса, То не заступить і Зевес.

ЛСГ 8 «Солодкі страви, десерти» представлена такими лексемами: **сити із меду, кваша, коливо до куті, повидло**: І коливо з куті зробили, **Сити із меду** наситили... Диковинки коли б достать: **Павидла**.

ЛСГ 9 «Овочі, фрукти, ягоди, продукція рослинної переробки» представлена такими лексемами: **кислиці, ягоди, часник, рогіз, паслін, кислиці, козельці, терн, глід, полуниці, січена та шаткована капуста, огірки, хрін з квасом, редька, буряки, сливи, горіхи**: ...**часник, рогіз, паслін, кислиці, Козельці, терн, глід, полуниці**, Крутії яйця з сирівцем; І дуже вкуную яєшню, Якусь німецьку, не тутешню, А запивали все пивцем; Вбирали **січену капусту, Шатковану, і огірки** (Хоть се було в час м'ясопусту), **Хрін з квасом, редьку, буряки**; Еней же, з хмелю як проспався, **Із'їв солоний огірок**; **Корито опішнянських слив, Горіхів** кийвських смажених.

ЛСГ 10 «Заготовки харчів для приготування страв» представлена такими лексемами: **яйця** (**крашанки**), **пионо**, **сіль**, **мука**: *Дивившись на свого царя; На гроші там не козирили, А в тійки крашанками грали; Латин по царському звичаю Енею дари одрядив: І гусячих п'ять кіп яєць; Бояри вмиг скомпонували На аркуш маніхвест кругом, По всіх повітах розіслали, Щоб сала і пиона набрали; Бував і в Шльонському з волами, Не раз ходив за сіллю в Крим; Дали їм в сотники панів, Муки, пиона, ковбас, коржів.*

Аналіз мовного матеріалу поеми І. Котляревського «Енеїда» засвідчив, що переважно лексика тематичного поля «Їжа» представляє національну українську козацьку кухню. Цікавим є те спостереження, що кулінарні звички практично однакові як у Богів Олімпу і членів царських родин, так і в широких народних верствах. Більшість страв збереглася в сучасній кухні, можливо, модернізувавшись під впливом часу. І лише деякі назви потребують коментарів, оскільки стали історичними. До таких можна віднести *тетерю*, *рябка*, *лемішку*, *путрю*, *саламаху* (*саламату*), *зубці*, *стовбці*, *потапці* тощо, хоч рецептура їх приготування залишилася в історичних джерелах. Серед розмаїття алкогольних виробів, переважно домашнього виробництва, до напоїв, завезених з Німеччини, можна віднести *рейнське вино з курдимомом*. А заморські вина з їх рідкісними для сучасного читача назвами є ніщо інше, як козацькі наливки, настоянки, вина домашнього приготування на фруктах, травах, спеціях як з України, так і з далеких країн.

Роман у віршах «Євгеній Онегін» О. Пушкіна являє собою повну й широку палітру життя російського суспільства першої половини XIX століття. Розглянемо склад лексики, що об'єднується в тематичне поле «Їжа», щоб скласти уявлення про картину світу тієї епохи, про гастрономічні вподобання росіян, походження страв, про зв'язок кулінарії із соціальними (наприклад, меню петербурзької аристократії та дрібнопомісного дворянства) прошарками населення Російської імперії. Тематичне поле «Їжа» представлено такими

лексико-семантичними групами: «М'ясні страви», «Молочні страви», «Рослинні страви», «Випічка», «Солодкі страви», «Напої».

ЛСГ 1 «М'ясні страви» представлена такими лексемами: *roast-beef, beef-steaks, Страсбургский пирог, котлеты, сало, жаркое, жир: Вошел: и пробка в потолок, Вина кометы брызнул ток, Пред ним roast-beef окровавленный, И трюфли, роскошь юных лет, Французской кухни лучший цвет, И Страсбурга пирог нетленный Меж сыром Лимбургским живым И ананасом золотым; Еще бокалов жажда просит Залить горячий жир котлет...; Все, чем для прихоти обильной Торгует Логдон щепетильный И по Балтийским по волнам За лес и сало возит нам; Между жарким и бланж-манже, Цимлянское несут уже...; Друзья и дружба надоели, Затем, что не всегда же мог Beef-steaks и страсбургский пирог Шампанской обливать бутылкой И сыпать острые слова, Когда болела голова.*

Переважно усі назви м'ясних страв є іншомовного походження, запозичені з європейських мов. Так, *roast-beef окровавленный* (сучасний ростбіф) та *beef-steaks* (сучасний біфштекс) у першій половині XIX століття були новими для росіян блюдами англійської кухні. Це запечені шматки яловичини з кров'ю або середнього ступеня засмаження, що подавалися на традиційних сімейних та урочистих обідах, у ресторанах. *Страсбурга пирог нетленный* являв собою французький делікатесний паштет із м'яса птиці рідкісних порід, свинини із додаванням трюфелів. Постачався до Санкт-Петербурга морем із Західної Європи (зокрема, найбільшим імпортером була Франція) у готовому законсервованому вигляді між двома випеченими борошняними коржами і залитий жиром, смальцем. Так продукт зберігався тривалий час (*нетленный*). У традиційній народній українській кухні такий спосіб збереження м'ясних виробів був відомий давно. *Котлеты* також були блюдом французької кухні, завезеним в Російську імперію французькими кухарями у XIX столітті. Названі страви були популярними у Санкт-Петербурзі серед представників вищої аристократії. О. Пушкін іронічно зауважує у

зв'язку з цим: *А вижу я, винюсь пред вами, Что уж и так мой бедный слог Пестреть гораздо б меньше мог Иноплеменными словами, Хоть и заглядывал я встарь В Академический словарь.*

Жаркое (смажена картопля з м'ясом) було стравою російською і переважно подавалося до ситних, але невибагливих обідів дворян у сільській місцевості (наприклад, у домі Ларіних). **Сало** було харчовою сировиною на експорт із Російської імперії в Європу. В основному експортувався цей продукт із території сучасної України до Австро-Угорщини та Чорним морем в решту країн Західної Європи. Натомість із закордонних держав завозилася продукція легкої промисловості, предмети розкоші. У кабінеті головного героя знаходяться товари, придбані на гроші від торгівлі салом: **Янтарь на трубках Цареграда, Фарфор и бронза на столе, И, чувств изнеженных отрада, Духи в граненом хрустале; Гребенки, пилочки стальные, Прямые ножницы, кривые И щетки тридцати родов И для ногтей и для зубов.**

ЛСГ 2 «**Молочні страви**» представлена такими лексемами: **сливки, Лимбургский сыр: Разлитый Ольгиной рукою, По чашкам темною струею Уже душистый чай бежал, И сливки мальчик подавал.**

Лимбургский сыр живой імпортувався до Росії із Бельгії (м. Лімбург) і вважався делікатесом із різким, яскраво вираженим запахом. Є кілька пояснень, чому він називався живим: 1) речовина була м'якої консистенції і легко розтікалася; 2) сир був покритий харчовою білою пліснявою, тобто живими бактеріями. **Сливки** традиційний молочний продукт натуральних сільських господарств. Лімбурзький сир це складова меню столичних гурманів. Вершки подавалися до чаю хлопчиком-служкою у дрібнопомісних дворян.

ЛСГ 3 «**Рослинні страви**» представлена такими лексемами: **трюфли, ананас, грибы, ягоды, вишенья, малина, красная смородина: Она езжала по работам, Солила на зиму грибы, Вела расходы, брила лбы..; В саду служанки, на грядках, Сбирали ягоды в кустах И хором по наказу пели (Наказ основанный на том, Чтоб барской ягоды тайком уста лукавые не ели, И пеньем были заняты:**

Затея сельской остроты!); Как заманим молодца, Как завидим издали, Разбежимтесь, милые, Закидаем вишеньем, Вишеньем, малиною, Красною смородиной.

Справжні столичні гурмани на початку ХІХ століття відкрили для себе нову насолоду гриби-трюфелі, що збиралися спеціально навченими собаками та свинями. Невисокі врожаї та труднощі збору в лісах спричинили до політики надзвичайно високого ціноутворення. На початку ХІХ століття трюфелі постачалися в Росію обмеженими партіями з Італії та Франції, були в меню столичних ресторанів. У селах менш заможні господарі задовольнялися традиційними грибами (Ларіна солила місцеві гриби на зиму). *Ананас золотий* у цей історичний період припинили сприймати як овоч і додавати до перших страв. Поміщики вирощували ананаси в теплицях, а основним промисловим виробником та експортером в Європу із Російської імперії такого, здавалося б, екзотичного фрукта була Україна. У тексті трапляються згадки про традиційні ягоди (*вишеньє, малина, красная смородина*), з яких потім виготовляли *варенье* та *наливки*. Цікавим є факт співу дівчат-кріпачок, до якого їх примушували наглядачі під час збору врожаю, щоб ті не поїдали господарське добро.

ЛСГ 4 «**Випічка**» представлена такими лексемами: *пирог, блины, хлеб: Но целью взоров и суждений В то время жирный был пирог...; Они хранили в жизни мирной Привычки милой старины; У них на масленице жирной Водились русские блины.*

Пирogi и *блины* традиційно національні страви, споживалися в провінції. *Пирogi* виготовлялися переважно несолодкі із м'ясним або рибним начинням. *Блины* вважалися ритуальною стравою і переважно випікалися на масляну перед Великим постом. Обидві страви були більш демократичними, споживалися серед небагатих верств населення та вважалися народними. *Хлеб* випікався в домашніх умовах. Та у Санкт-Петербурзі випічкою хлібних виробів повністю, монопольно займалися німці, які удосконалили технологію тістовимішування, хлібовипікання, запропонували городянам новий асортимент хлібних виробів. Пор.:

*Проснулся утра шум приятный. Открыты ставни; трубный дым
Столбом восходит голубым, И хлебник, немец аккуратный, В
бумажном колпаке, не раз Уж отворял свой васисдас.*

ЛСГ 5 «Солодкі страви» представлена такими лексемами: *бланж-манже, варенье*: *Простая, русская семья, К гостям усердие
большое, Варенье, вечный разговор Про дождь, про лен, про
скотный двор...*

Бланж-манже належить до солодких молочних десертів із м'ясом домашньої птиці або риби та рисової муки. За походженням, це арабська страва, яка стала популярною в Данії, потім в Англії, звідки й потрапила до Росії, де її подавали на святкових обідах або на поминках. У романі О. Пушкіна *бланж-манже* подають на урочистому обіді з нагоди Дня народження Тетяни Ларіної, для якої свято було не в радість через відмову Євгенія Онегіна. *Варенье* готувалося в Ларіних, очевидно, із тих ягід, що збирала дівчата (*вишеньє, малина, красная смородина*).

ЛСГ 6 «Напої» представлена такими лексемами: *вино, ром, наливки, чай, квас, яблочная вода, брусничная вода, кофе (кофей), шампанское*: *Сосед наш неуч; сумасбродит; Он фармазон; он пьет одно
Стаканом красное вино; Их разговор благоразумный О сенокосе, о вине, О псарне, о своей родне, Конечно, не блистал ни
чувством, Ни поэтическим огнем, Ни остроютою, ни умом...; Обед
довольно прихотливый, Бутылка светлого вина, Уединенье, тишина;
Вдовы Клико или Мозта Благословенное вино В бутылке мерзлой для
поэта На стол тотчас принесено; К **Аи** я больше не способен; **Аи**
любовнице подобен Блестящий, ветреной, живой, И своенравной, и
пустой... Но ты, **Бордо**, подобен другу, который, в горе и в беде,
Товарищ всегда, везде, Готов нам оказать услугу...; Люблю я
дружеские враки И дружеский бокал вина Порою той, что названа
Пора меж волка и собаки, А почему, не вижу я; Освободясь от
пробки влажной, Бутылка хлопнула; вино шипит...*

Цимлянське вино виготовлялося на Дону в козачих станицях і зберігалося в затемнених пляшках (*в бутылке засмоленной*). Назва

утворилася від топоніма Цимла, однієї із козачих станиць, а лозу завезли ще за часів Петра I з Німеччини. Алкоголь цієї марки споживали дворяни в селах, у своїх маєтках. У Петербурзі та Москві перевагу надавали закордонним маркам. Наприклад, вино «Вдова Кліко» походило із Франції (виноробні заводи, що належали дійсно вдові першого господаря Барбі-Ніколь Кліко-Понсарден), і в Російській імперії називалося «вино комети», яку спостерігали над Європою в 1811 році напередодні війни 1812 року з Наполеоном. Дріжджова заправка дозволяла з шумом відкорковувати пляшки і створювати бурхливу струю (*волшебная*) та піну (*шумная*). Вино від виробника Клода Моета (вино «Моет» (*благословенное*)) також постачалося із Франції (провінція Шампань) і належало до одного з різновидів шампанських ігристих вин. І «Вдова Кліко», і «Моет» подавалися охолодженими (*в бутылке мерзлой*). О. Пушкіну ці вина нагадували джерело Іпокрена, що, за давньогрецьким міфом утворилося від удару копита коня Пегаса. Уважалося, що вода з цього джерела може перетворити звичайну людину на обдаровану поетичним талантом. Вино «Аї» було одним із найулюбленіших чоловіками, зокрема військовими, видів шампанських вин (Франція, провінція Аї). Виникає питання, чому шампанські вина вподобали саме чоловіки на початку XIX століття, хоч зараз, за традицією, вони є більш «жіночими». Пояснення криється в технології приготування із додаванням дріжджів у кілька етапів, що підвищувало «градус» алкоголю. Вино «Аї» нагадувало поету коханку (*блестящий, ветреной, живой, И своенравной, и пустой...*). Вино «Бордо» походить із Франції (м. Жиронда) і охоплює широкий спектр сортів алкоголю (це й білий, рожевий, і червоний напої). Здебільшого споживали світлі та червоні сорти «Бордо» (*светлый кубок, стакан красного вина*). Червоне вино, яке пив Онегін стаканами, спричинило до створення громадської думки серед сільської еліти про вільнодумність героя. О. Пушкін, навпаки, вважав, що від вина людина стає *благоразумной*.

Пор. також: *Обрадован музыки громом, оставя чашку с ромом, Парис окружных городков Подходит к Ольге Петушков...; Онегин шкафы отворил; В одном нашел тетрадь расхода, В другом наливкок целый строй, Кувшины с яблочной водой И календарь осьмого года...; Обряд известный угощенья: Несут на блюдечках варенья, На столик ставят воцаной Кувшин с брусничною водой...; Боюсь: брусничная вода Мне не наделала б вреда.* У провінції традиційно виготовляли наливки із вишень, малини, смородини, залитих сумішшю цукру й горілки. Тому дівчата, співаючи, збирали ягоди не тільки для солодких страв, але й для алкоголю домашнього приготування. *Яблочная* і *брусничная води* були також різновидами настояних на горілці напоїв (для приготування додавали дріжджі, які сильно бродили, звідси головний герой переймається роботою свого шлунку). Побутувала так звана «алфавітна горілка» в будинках багатих поміщиків: до тридцяти різновидів фруктових і ягідних вод за їх назвами в алфавітному порядку.

Пор. також: *Зовут соседа к самовару, А Дуня разливает чай...; Проходит время; между тем Прикажут Ольге чай готовить; Но, дверь тихонько отпирая, Уж ей Филипьевна седая Приносит на подносе чай; И чай несут. Люблю я час Определять обедом, чаем И ужином; Но чай несут: девицы чинно Едва за блюдечки взялись, Вдруг из-за двери в зале длинной Фагот и флейта раздались; В седьмом часу вставал он летом И отправлялся налегке К бегущей под горой реке; Певцу Гюльнары подражая, Сей Геллеспонт переплывал, Потом свой кофе выпивал...; Вот это барский кабинет; Здесь почивал он, кофей кушал...; Им квас, как воздух, был потребен, И за столом у них гостям Носили блюда по чинам.* Чай в основному подавали в провінції, а каву пили у столицях. На початку XIX століття чай постачався із Китаю, через Монголію. Торгівля відбувалася винятково шляхом натурального обміну на сировину. Кава також завозилася із країн Заходу і не була улюбленим напоєм населення. У столицях функціонували спеціальні богемні клуби для митців (перший з'явився в Петербурзі, клуб

Печкіна), де можна було поспілкуватися на різні теми, відпочити і випити кави. Кава поступово ставала вранішньою звичкою аристократів. Квас був традиційно слов'янським напоєм і мав складну технологію приготування із додаванням дріжджів, фруктів, овочів, ягід. Подавався в селах і був потрібен *«как воздух»*.

Отже, усі страви в романі у віршах «Свгеній Онегін» О. Пушкіна можна класифікувати за походженням:

1) традиційно національні страви та харчі: *жаркое, жир, сливки, грибы, ягоды, вишенье, малина, красная смородина, пироги, блины, цимлянское вино, наливки, яблочная и брусничная води, квас;*

2) страви, що імпортувалися в Росію: *roast-beef* (Англія), *Beef-steaks* (Англія), *Страсбургский пирог* (Франція), *котлеты* (Франція), *Лимбургский сыр* (Бельгія), *трюфли* (Італія, Франція), *бланж-манже* (арабська страв, запозичена в Данію та Англію, а потім у Росію), *вина «Бордо»* (Франція), *«Моег»* (Франція), *«Аи»* (Франція), *«Вдова Клико»* (Франція), *«Шампанское»* (Франція), *ром* (Центральна Америка), *чай* (Китай), *кофе* (Західна Європа);

3) страви та харчі, що виготовлялися в Україні та відправлялися на експорт: *сало, ананасы.*

Усі запозичені з інших країн кулінарні рецепти були у складі меню ресторанів та багатих сімей Санкт-Петербурга, а традиційні страви були більш демократичними й звичними, тому споживалися дрібнопомісними дворянами та народом. Деякі згадувані найменування харчів, напоїв актуальні й для сучасної кулінарії. Більше того, екзотичні для початку XIX століття блюда увійшли до звичних меню не тільки ресторанної, а й домашньої їжі. Такі напої, як *квас, «Бордо», «Вдова Клико», «Шампанское»* змінили технології приготування. Інші відійшли в історію кулінарного мистецтва, наприклад, *Страсбургский пирог, Лимбургский сыр.*

Отже, мовні картини світу двох великих поетів яскраво, глибоко й енциклопедично змальовують кулінарне життя обох народів, їх самодостатність і неабияку власну фантазію у приготуванні їжі (як у

разі з українським народом) та готовність до запозичень з європейської культури, зокрема з української, різке станове розшарування в питанні їжі, можливо, пов'язане і зі звичками, і з матеріальними статками, і з гнучкістю мислення різних соціальних прошарків населення (на прикладі пушкінської поетичної панорами життя росіян).

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – [2-е изд. испр.]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упорядн. та гол. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт ; [пер. с нем. Г. В. Ранишвили]. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
4. Котляревський І. П. Енеїда. Поема [Електронний ресурс] / І. Котляревський. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1052>
5. Лотман Ю. М. Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин». Комментарий / Ю. М. Лотман. – Л. : Просвещение, 1983. – 416 с.
6. Поліщук Я. О. Література як геокультурний проект : [монографія] / Я. О. Поліщук. – К. : Академвидав, 2008. – 304 с.
7. Потебня О. О. Думка й мова (фрагменти) : Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / О. О. Потебня ; [за ред. М. Зубрицької]. – Львів, 1996. – 238 с.
8. Пушкин А. С. Евгений Онегин : роман в стихах [Электронный ресурс] / А. С. Пушкин. – Режим доступа : <http://www.ilibrary.ru/text/436/index.html>

Стаття надійшла до редакції 23.08.2016 р.

УДК 821.161.2.09:78

С. С. Журба

«ВЕРТЕП» АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА: МУЗИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Журба С. С. «Вертеп» Аркадія Любченка: музичний контекст

У статті досліджується музичний контекст «Вертепу» А. Любченка, характерними особливостями якого є симфонічність, багатоголосся, синтез мажорного та мінорного настрою. Музична структура розділів твору має поліфонічний характер і прочитується у контексті української пісні, музики світових композиторів. Арабесковість твору виражена через орнаментований мелодичний малюнок. Кожен з розділів-новел має свій настрій, музичний тон, асоціюється з

музичною фугою завдяки оркестровці, багатоплановості картини світу. Музична оркестровка синтезує й обрамлює настроєвість твору, визначає музичність структури та акцентує увагу на «внутрішньому звуці» слова.

Ключові слова: музичність, поліфонія тексту, контекст, мажор, мінор, пісня, акорд.

Журба С. С. «Вертеп» Аркадія Любченко: музикальний контекст

В статті досліджується музикальний контекст «Вертепа» А. Любченко, характерними особливостями якого являються симфонічність, многоголосіє, синтез мажорного і мінорного настроєння. Музикальна структура розділів твору має поліфонічний характер і прочитується в контексті української пісні, музики світових композиторів. Кожен із розділів-новел має своє звучання, музикальний тон, асоціюється з музикальною фугою завдяки оркестровці, багатоплановості зображення світу. Музикальна оркестровка синтезує й обрамлює настрої твору, окремлює музикальність структури й акцентує увагу на «внутрішньому звуку» слова.

Ключевые слова: музикальність, поліфонія тексту, контекст, мажор, мінор, пісня, акорд.

Zhurba S. S. “Vertep” Arcadia Liubchenko: musical context

The article examines the musical context “Vertep” A. Liubchenko, theme of which is symphonic, polyphony, major, and minor synthesis mood. A kind of avant-garde art became an art laboratory that has accumulated in a figurative and associative thinking and logical model, synthesized painting, sculpture, architecture, literature, music and cinema. «Vertep» Arcadia Liubchenko as one of the works of avant-garde literature demonstrated polyphony, the synthesis of the arts. These are the kinds of genre sections novella expressed titles: lyrical solo, romance, mystery, the session of the Indian tour, dance, puppet show, athletics. The musical structure is polyphonic sections of the work nature and read in the context of Ukrainian songs, the music world composers. Melody works by famous musicians – Vivaldi, Chopin, Mozart, Schubert and songs (rhythm and repeat phrases) organically intertwined into the fabric of the text “Vertep” shows world picture and the mood sections Novella. Music arabeskovist in works of A. Liubchenko expressed by decorated melodic pattern. Motive movement, life, winter, spring, fall, even numbers transmitted through music. The writer uses a variety of musical colors to transfer the world, the inner world of man and the glorification of industrialization, its new economic achievements. Each of the stories has its own mood, the musical tone associated with the musical fugue through orchestration enigma of the art world. The musical orchestration and synthesizes frames mood work defines the structure and musicality focuses on the “inner sound” words.

Key words: musicality, polyphonic text, context, major, minor, song, chord.

Для української літератури першої третини ХХ століття характерний синкретизм мистецтва: музики, поезії, театрального дійства, танцю, живопису. Модернізм та авангардизм широко використовували синтез різних видів мистецтв з музикою, унаслідок

чого продовжують розвиватися ідеї світломузики, а театральні елементи стали основою для розвитку нових видів мистецтв. Поєднання виражальних властивостей словесно-образного, зорового, слухового видів творчості сприяє взаємодії та взаємоперехідності синтаксичних, лексико-семантичних тропів та дозволяє митцеві створити власне авторську картину світу. Музичність поетичного слова Павла Тичини окреслена як «барвозвук» (В. Стус), що дало підстави В. Барці визначити стиль його поезій «кларнетичним». «Патетична соната» Людвіга Бетховена була тією основою, що уможливила поєднання всіх видів мистецтв у трагікомедії «Патетична соната» М. Куліша і стала втіленням синкретичності у п'єсі. Прагнув синтезувати музику і живопис у своїх поезіях В. Сосюра, мелодійність творів якого сповнена народнопісенною ритмомелодикою й модерним баченням світу.

Художній авангард являє собою своєрідну художню лабораторію, що акумулювала в собі образно-асоціативну та логічну моделі мислення, синтезувала живопис, скульптуру, архітектуру, літературу, музику та кіно. «Вертеп» Аркадія Любченка як один із творів авангардної літератури демонстрував «лаконічне багатоголосся», поліфонію, синтез мистецтв. Про це свідчать жанрові різновиди розділів-новел, виражені в заголовках: ліричне соло, мелодрама, містерія, сеанс індійського гастролера, танок, лялькове дійство, атлетика.

Творчий доробок Аркадія Любченка в останнє десятиліття став предметом досліджень сучасних українських літературознавців, зокрема Лесі Пізнюк «Еволюція художнього мислення Аркадія Любченка: від «романтики вітаїзму» до соцреалізму» [7] та Наталії Кудрі «Поетика прози А. Любченка: структурно-семантичний аспект» [3], які в кандидатських дисертаціях акцентують увагу на стильовій домінанті творчості прозаїка, визначають структурно-семантичний аспект поетики прозового доробку митця. Дослідники Т. Белімова, Ю. Гаморак, Н. Кудря, Л. Пізнюк, Я. Полфьоров, Ю. Шерех вказують на музичний фон у творах А. Любченка. Композиційна тональність «Вертепу» поєднана з «мовою відтінків, тонких мазків, у яких

сутність ліричного образу маніфестується з музичністю його словесного, звукового й синтаксичного вираження» [6, с. 58]. У статті ми спробуємо окреслити питання ролі й місця звукових та музичних елементів у тексті А. Любченка, музичного контексту «Вертепу».

«Лірична повість у новелах» (Л. Пізнюк) «Вертеп» засвідчила про філософське осмислення прозаїком соціальних процесів в Україні в добу зміни політичного устрою та визвольних змагань. А. Любченко зумів у невеликому творі передати дух епохи, розкрити екзистенцію людини того часу у взаємодії боротьби й радості через музику. Ю. Гаморак зазначав, що «Вертеп» побудований цілком «музично» і дає враження симфонії» [1, с. 5]. З цим не погоджувався Ю. Шерех, вважаючи, що Аркадій Любченко «першим заперечує це», адже «міг він назвати свій твір симфонією або чимось подібним. Але ні, він дав йому назву «Вертеп» [9, с. 457]. Проте літературознавець усе ж вказує, що «варіаційна кількочисленність виправдана музичною структурою розділів. Як тема в музичному творі нормально переходить кілька варіацій, так тут кожний образ словесно варіюється відповідно до вимог ритму даного місця даного розділу» [9, с. 457].

«Вертеп» складається із розділів-новел, об'єднаних спільним задумом, у яких відтворені життєві події епохи нових перетворень у суспільстві: 1. Слово перед завісою. 2. Соло неприкаяної лірики. 3. Мелодрама. 4. *Mystère profane*. 5. Сеанс індійського гастролера. 6. Танок міського вечора. 7. Пантоміма. 8. Лялькове дійство, або повстання крові. 9. Атлетика. 10. Найменням – Жінка. 11. Наказ. Безперечно, для твору характерна орнаментальність, що має арабесковий характер: розділи-новели як фрагменти візерунку, химерно поєднуючись, повторюються певний елемент й утворюють одну фігуру, протікають в певному заданому ритмі, де один візерунок вписується в інший. Цей рух безкінечний і може бути зупинений або продовжений у будь-якій точці без порушення цілості орнаменту. Музична арабесковість у творі Аркадія Любченка виражена через орнаментований мелодичний малюнок. Крім того, кожна з новел має

свій настрій, музичний тон, який, на думку Лесі Пізнюк, виражений через «поліфонічне звучання мотивів, продовження чи орнаментальне повторення їх у кожній новелі справляють враження вміло оркестрованої фуґи. Так, із новели в новелу переходить мотив життя і смерті, набираючи щораз нового звучання, нової інтерпретації, філософського тлумачення, хоча подеколи він поступається місцем другорядному і сам слугує тлом конкретного соціально-психологічного спостереження» [6, с. 58]. Фуґа характеризується поліфонічністю звучання, що «спирається на імітаційне проведення однієї, двох та більше тем послідовно в усіх голосах відповідно до певного тонально-гармонічного плану» [8]. «Вертеп» А. Любченка може асоціюватися з музичною фуґою завдяки оркестровці, симбіозу мажорних і мінорних тонів, багатоплановості картини світу.

Починає оркестрову фуґу перший розділ «Соло неприкаяної лірики», який налаштовує читачів на сприйняття музичного твору: музичні акорди виливаються у словесно-образному зображенні дійсності. Музичний термін «соло», винесений у заголовок, вказує, що в багатоголосому творі першу партію виконує один соліст або один інструмент, проте у старовинній концертній музиці часто було кілька сольних партій, одночасне звучання сольних епізодів, про що говорить А. Любченко у творі: *Поки що хвилюється скрипка. Але незабаром почне тріскотіти маленький барабан, потім до нього прилучиться ще кілька, тоді гримне великий бубон, ляснуть пронизливі металеві полумиски, застогне валторна, задрібцюють цимбали, засвищуть флейти, залунають фанфари, зареве шалений тромбон, – здійметься, як це часто буває, ціла гуртовина негавучих, оскаженілих звуків, що різко пройматимуть ваші істоти й нарешті розірвуть оцю завісу* [4, с. 19]. Цілий оркестр звучить у гармонійному злагодженому акорді, кожен інструмент підсилює звук іншого: мелодія наростає, але звучить в унісон і в ній відчутна перемога й поразка, тріумф і розчарування, утіха й страждання – саме життя, нескінченний перелив «фарб і відтінків, звуків і півтонів, що мінливо

зринають і гаснуть на нашому панно, де над усе панує тільки один найістотніший колір – удару і ласки, болю і радості» [4, с. 21].

Музику твору автор увиразнює кольоровою семантикою. Звукова домінанта передана рухом, виражена кольором та зливою розмаїтих тонів і напівтонів, що створюють калейдоскоп відтінків, звуків, «смарагдових акордів», що зворушують та зачаровують «принадною плинністю аквамарину» і постають поемою «тихих вечорів на далеких лагунах»; фіалково-білими звуками, «як блискавки, скерцо», від яких «раз по раз стискається серце й скрикує ваша кров» і приводить «до цих небезпечних звивів сріблястої фуги», що «вабить борвій у згубну височінь»: До цієї рапсодії липневих гобеленів, цих зграйних хвиль, що жене їх вітрець, – хіба не вражає величний потік золота й поту? До цих голубих, придимлених злегка безмеж, – хіба не кличе у просинь, не мучить жагою пізнань? Втішайте й болійте всі, хто прийшов і хто може! [4, с. 21]. Музика у творі виступає акомпанементом дії, адже «звукові та музичні інструменти певним чином обрамлюють кожен предмет, образ, мотив чи явище» [2, с. 97]. Музична оркестровка синтезує й обрамлює настроєвість твору А. Любченка, визначає музичність структури та акцентує увагу на «внутрішньому звуці» слова. Твір насичений музичними термінами – акорд, рапсодія, марш, пісня, симфонія, фуга; звуковими синонімічними епітетами (шум вулиць, чіткі акорди, яскраві акорди цифр, лунають сигнали), яскравими метафорами (зазугали голоси, забриніли в повітрі злотаві шуми, сміється маленьке пустотливе сонце, глухі удари у вічність, блискітки вечірнього танку, гуде акордами метал). Діапазон музичного спектру досить широкий: музика, голос, джаз, акорд, спів, дзвін, приспів, ноти, скрипка, рояль, фанфари, мелодія.

Мотив руху, життя, зими, весни, осені, навіть цифр переданий через музику. Письменник використовує різноманітні музичні фарби для передачі навколишнього світу, внутрішнього світу людини та оспівування індустріалізації країни, її нових економічних звершень: Руда й чавун! – гуде акордами метал. Чавун і сталь! – гуде акордами

*метал. Руда й вугілля! – віддає луна. Звучить повтор як приспів [4, с. 69]. Чіткість рухів, точність, виваженість, «суворість рухів», вправність, витривалість характеризують атлетику в однойменній новелі. Мистецьким твором нової доби є чіткі «форми і лінії», власне тому весь розділ «Атлетика» наповнений музикою цифр, «інтригуючим» використанням чисел, які сповіщають про досягнення вугільної промисловості: *Шістдесят мільярдів тон кам'яного вугілля! Чіткі, яскраві акорди цифр [4, с. 67]. Видобування руди, вугілля, важка праця шахтарів звучить у творі як музика: *То тут, то там, в супроводі чітких акордів, в томливих усмішках, в чеканні або в дійстві чергуються хутчій, зринають і зникають: тут – живе срібло, там – вапняк, тут – фосфорити й крейда, там – каолін і вогнетривка глина, тут – пісковик, там – самосадна, кам'яна, виварна сіль ... Гудуть акорди. Дзвонить сонце. Яриться соками потужна далечінь. Снагою кличе доно. Співає плід і те, що хоче плоду. Співає ген по Україні, по всіх ті родючих берегах ... І в урочистому звучанні найурочистіші слова: – Руда й вугілля! [4, с. 68–69].***

Настроєва двоплановість прочитується через вертепну структуру твору, мажорні та мінорні тони, множинне «Ми – Ви», бінарні опозиції: степ – місто, минуле – майбутнє. Мажорно-мінорний настрій підсилює екзистенційний мотив твору. А. Любченко колообіг життя репрезентує через пори року, розмикаючи «цикл життя і смерті у буттєву спіраль: весна як відродження всього завмерлого або народження нового, літо – розквіт, осінь – поступове зів'янення, але разом з тим і вперта боротьба за своє тривання, та зима – як образ вічного сну, смерті» [6, с. 60]. Проте зима у розділі «Пантоміма» чарує іскристими сніжинками, пустотливими різнокольоровими іскорками, що перестрибують *«вітами дерев, густо обдарованих снігом, дерев, що стоять такі непорушні та гордовиті й геть скидаються на майстерний витвір із тонкого скла. Здається-бо: підійдеш до котрого, штовхнеш – воно тобі із мелодійним дзвоном враз розсиплеться на дрібні шматочки» [4, с. 42–43]. У новелі «Лялькове дійство, або повстання крові» музика*

весняної ночі, сяйва ліхтарів, дощової зливи, шурхоту піску, кроків на асфальті, відчутна у звуках роялю і мелодії хвилюючих пісень, а також в епізоді про двох закоханих. «Кришталеві» звуки ночі розливаються дзвінкими голосами, «блискітками сміху» та «джазовим зойком». Навіть звук звичайної палиці лине *«серед весняної ночі»* і від цього *«довго пливе, коливається луна, аж поки десь у далеких завулках, закутках тане»* [4, с. 52]. «Багатющі сіножаті», «злива сонця», «мрійні, вишивані, пшеничні простори», «дзвін сонця», «ясність горизонту» в «Атлетиці» створюють літній колорит. Осіннім настроєм пронизаний розділ «Найменням – Жінка». Смутний, журливий, мінорний тон навіює пейзажна замальовка: *Була пізня осінь, коли раз у раз набігали із ступу ватаги вітрів, гнали, як тих розкошланих бранок, натовпи хмар», «була осінь, коли зайнялися пожежі над кленами й боязко тремтіли березки, боязко стрілюючи свої легітні прикраси, аж поки в синьому дзеркалі небес не відбилась їхня одверта нагота. Була осінь, коли ночами несподівано й глухо падали останні яблука під вікнами* [4, с. 71]. Розділ «Найменням – Жінка» є синтезом мажорних та мінорних тонів, що відтворюють весь спектр річного циклу й коловороту людського життя. Зміна пір року розглядається у творі в аспекті зміни періодів життя людини: дитинства, молодості, зрілості й несе філософське навантаження.

Музична настроєвість твору Аркадія Любченка прочитується в контексті відомого циклу із чотирьох скрипкових оркестрів «Чотири пори року» Антоніо Вівальді (кожен концерт присвячено певній порі року) або «Пори року» Андрія Чайковського (п'єси для фортепіано, 12 п'єс відповідно до місяців року). Кожній частині концерту італійського композитора передують поетичні рядки (дослідники вказують, що написані ним самим), з якими перегукуються епізоди «Вертепу». Міжтекстові зв'язки «Вертепу» А. Любченка та концерту «Чотири пори року» Антоніо Вівальді виражені в музичній архітектоніці. Партитура оркестру музиканта включає сольну партію скрипки, групи перших і других скрипок, альтів і віолончелей, що

дублюються basso continuo (виконавець цієї партії лівою рукою грає написану партію, а правою – творить нову мелодію «з голови»). Такий принцип гри характерний і для «Вертепу»: ігровий спосіб осмислення реальності – життєва трагедія та лялькова гра. Письменник показує нам історію людського життя і грає долями героїв, не дарма один із розділів має назву «Лялькове дійство, або повстання крові». Basso continuo – басовий голос багатоголосого музичного твору з цифрами, на основі яких виконавець будує свій акомпанемент. Розділи-новели є самостійними закінченими оповідями, «пов'язані між собою лініями формального сюжету» [9, с. 448], що дає підстави говорити про нелінійність твору, вказує на дисперсність його структури. Гра з текстом та читачем дозволяє реципієнту створити свій текст і, як у музичному творі, будувати свою партію голосу, свою сюжетну лінію.

Благовзвучне поєднання тонів, співзвучність характерна для симфонії, що складається з чотирьох частин (проте є симфонії з більшою кількістю частин). Кожен концерт Антоніо Вівальді має певну тональність: перший – мі мажор, другий – соль мінор, третій – фа мажор, четвертий – фа мінор. Семантика цих акордів відображена в тексті новел. Перший розділ «Слово перед завісою» налаштовує читача на сприйняття і є своєрідною увертюрою до оркестрового твору. Темі швидкоплинного часу і цінування кожної миті життя у другому розділі «Соло неприкаяної скрипки» суголосна протяжна, але радісна мелодія, яка звучить у першому концерті Вівальді. Мажорний тон звучить у фіналі розділу шостого – «Танок міського вечора»: *Вас охоплюють нові сміливі пориви. Вас п'янить жадоба чинності. Вас сповняє така заохоченість і сила, що завтрашній день праці здається дорогим подарунком* [4, с. 42]. Спокійно-тиха мелодія (мелодія безтурботного дитинства в «Пантомімі»), що переростає в бурхливо-голосну зближує другий концерт композитора і третій розділ «Мелодрами», провідним у якій є мінорний мотив: смерті, цвинтаря, плачу. Рухливим, радісним мажорним настроєм пройнята третя частина концерту та новела «Mystère profane»: *вам хочеться звуків і руху. Вам хочеться тільки*

одного: швидше вставали б вітри у степах, швидше виходило б сонце! [4, с. 29] та розділ «Лялькове дійство, або повстання крові», провідним мотивом якого є мотив молодості, весни. Протяжні мінорні тони характерні для «Сеансу індійського гастролера» та четвертого концерту Вівальді: підтвердженням цього є образ печальної постаті жінки в темному вбранні. Розділ «Найменням – Жінка» увібрав усю оркестрову інструментовку, насичений радісними і тривожними нотами. Останній «Наказ» є своєрідним маршем, що завершує симфонію твору.

Художня цілісність другого розділу «Соло неприкаяної лірики» досягається за допомогою прийомів, що були типологічно схожі на прийоми побудови музичного твору – пісні. Новела скомпонована в пісенному жанрі, для якого характерні заспів та приспів (рефрен), музичність звучання, синтаксичний паралелізм. Останній виражений через філософську тему часу, вічності, життя людини: *Шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногриві місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки* [4, с. 22] та є авторською рефлексією: *Чи не можна справді, як у тій українській пісні, осідлати вороних і чимдуж полетіти навздогін? – Не вернемось! Так! Мов гордовито задумані кораблі, вони пропливають у безвість, щоб не вернутись ніколи ...* [4, с. 24]. Згадка про «вороних» алюзійно відсилає до відомої української пісні «Ой з-за гори кам'яної голуби літають»:

Ой з-за гори кам'яної голуби літають.

Не зазнала розкошньки – вже літа минають.

Запрягайте воли сірі, коні воронії,

Доганяйте літа мої, літа молодії!

Ой догнали літа мої на калиновім мості:

«Гей, вернітись, літа мої, до мене хоч в гості!»

«Не вернемось, не вернемось – не маєм до кого:

То було б нас шанувати, як здоров'я свого!» [5, с. 115].

Виразним у цьому розділі є ритмізованість та повтор фрази, що нагадує приспів пісні, завдяки чому автор акцентує увагу на

філософській проблемі плину часу і людського буття: *шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногриві місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, пропливають у безвість, щоб не вернутись ...* [4, с. 23–24]. Піднесений, хвилюючий, бадьорий «злет» пісні подано у творі в неоромантичному ключі: *Пісня раз у раз більше й більше розправляє крила, але пісня раз у раз більше й більше віддаляється, – та віддалена пісня серед весняної ночі, що кличе й тікає, нагадує щось і щось не доказує, манить на весла й ховає береги, сповняє радістю й легеньким сумом, обертається врешті в якусь одну далеку-далекую погордливу ноту, щоб от-от, забринівши востаннє, розвіятись ... та пісня, що за нею завжди так хочеться летіти* [4, с. 24].

Музичний контекст твору не обмежується українськими мотивами: мелодією весняної ночі, осіннім сумом та паданням яблук у саду. У «Вертепі» звучить музика австрійського композитора-романтика Франца Шуберта: *З вікна, що розчинене впрост на місяць, незважаючи на пізню годину, спочатку сум'ятно, а потім, як чуєте, сміливіше, чіткіше хтось радісно схвилюваний починає розмову з вічно свіжим та відвертим Шубертом* [4, с. 56]. Ліричний мотив мелодії передає весь спектр почуттів: внутрішні переживання, любов, радість, самотність. У розділі «Мелодрама» на кладовищі оркестр грає «Похоронний марш» Шопена: *Оркестра скінчила. Це – Шопенів «Marche funebre». Здається, обіч, здається, там, куди пошкунтильгав паркан, знявся останній натхненний звук, поплив над верховіттям і в прозорій високості розтанув...*[4, с. 26]. Як для сонати Фредеріка Шопена, так і для розділу-новели А. Любченка характерна напруженість, постійна зміна, імітація дзвону. Ритмічна напруга в «Мелодрамі», поєднуючись з гармонійним, досягається завдяки застосуванню дисонуючих інтервалів і різких модуляційних зрушень, передає драматичність ситуації, адже мова йде про цвинтар і смерть чоловіка, тужливий настрій жінки. Красу природи передано у творі А. Любченка через, фарбу, пластику, музику, «внутрішній звук»

слова: *Десь ніби з-під ваших же ніг раз у раз вистрибують потривожені трав'яні коники, вибігають і випурхують якісь шелестливі жучки, дзвінкасті злотаві хрущики, спритні різнобарвні метелики, і навкруги, що більше пригріває сонце, то більше зростає їхнє своєрідне шурхітне сюрчання. Чи не здається вам зрештою, що ця метушлива комашня хоче скласти до сонця якусь свою особливу, нечувано-снажну, радісно-упивну хвалу? Невловимо тонка, многострунна гармонія! – занепокоївся б сам суворий Моцарт [4, с. 32].* Музика австрійського композитора зачаровувала чистотою мелодії і форми: у ній переплелися сила, пристрасть, трагічне відчуття і в той же час ніжність і глибина почуттів.

Аркадій Любченко, пишучи «многобарвний твір», шукає *«чогось єдиного, непорушно-суцільного»* [4, с. 24], що об'єднує новели. Таким мотивом є мотив молодості, адже «музичним рефреном звучить фраза – «молодь напоєна яскравим сонцем» [1, с. 5].

Музичні принципи побудови твору свідчать про поліфонічність звучання тексту на різних рівнях (структурному, лексико-семантичному, стилістичному), його ритмомелодіку, про використання широкого спектру музичних термінів, поєднання слова і звукових образів, що передають музику весняної ночі, степу, людських почуттів, природи та навіть досягнень промисловості доби. Музичний контекст «Вертепу» А. Любченка дає підстави стверджувати про звернення до структури й мотивів української народної пісні, також наявні перегуки із творами композиторів світового рівня – Антоніо Вівальді, Франца Шуберта, Фредеріка Шопена, Вольфганга Амадея Моцарта. Мелодія творів відомих музикантів органічно вплетена в текстову канву «Вертепу», увиразнює картину світу й передає настрій кожного розділу.

Література

1. Гаморак Ю. Аркадій Любченко / Ю. Гаморак ; упоряд., авт. передмови Ю. Гаморак // Любченко А. Вертеп. – Краків : Українське вид-во, 1943. – С. 3–10.

2. Кудря Н. Б. Новела А. Любченка «Via dolorosa» : семантика назви та музичний контекст / Н. Б. Кудря // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Серія : Філологія. – 2006. – № 745. – Вип. 49. – С. 97–100.

© С. С. Журба, 2016.

3. Кудря Н. Б. Поетика прози А. Любченка : структурно-семантичний аспект : автореф. дис... канд. філол. наук / Н. Б. Кудря. – Харків, 2008. – 19 с.
4. Любченко А. Вертеп / А. Любченко ; упоряд., авт. передмови Ю. Гаморак. – Краків : Українське вид-во, 1943. – 165 с.
5. Перлини української народної пісні / упоряд. М. Гордійчук. – К. : Музична Україна, 1991. – 383 с.
6. Пізнюк Л. «Вертеп» Аркадія Любченка як множинна структура / Л. Пізнюк // Наукові записки НаУКМА. Філологія. – 1999. – Том. 17. – С. 58–60.
7. Пізнюк Л. В. Еволюція художнього мислення Аркадія Любченка: від «романтики вітаїзму» до соцреалізму : автореф. дис... канд. філол. наук / Л. В. Пізнюк. – К., 2002. – 17 с.
8. Словник-довідник музичних термінів [Електронний ресурс] / Ю. Є. Юцевич. – Режим доступу : <http://sigils.ru/symbols>
9. Шерех Ю. Колір нестримних палахтінь («Вертеп» Аркадія Любченка) / Ю. Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеологія : у 3 т. – Харків : Фоліо, 1998. – Т. 1. – С. 443–477.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2016 р.

УДК 811.161.2'37

Ж. В. Колоїз

МОВНА ГРА ЯК ВИЯВ КРЕАТИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ АФОРИСТИЦІ

Колоїз Ж. В. Мовна гра як вияв креативності в сучасній афористиці.

У статті досліджено лінгвокреативність одного з яскравих представників української публіцистики й афористики – Олександра Перлюка, який, майстерно маніпулюючи тими чи тими мовними засобами, демонструє не лише свої творчі здібності, а й власний індивідуальний стиль. Акцентовано на тому, що проблема лінгвокреативності має безпосередній стосунок до мовної гри, яка лежить в основі великої кількості афористичних висловлень. Афоризми розглянуто як такі, що в ігровій формі репрезентують актуальні для сучасного соціуму реалії, передовсім проблеми корумпованості влади і чиновників, бідності основної маси населення й соціальної нерівності, економічної нестабільності й безробіття, особистого вибору, розподілу трудових ресурсів, тоталітарної спадщини, демократії, формування громадянського суспільства, міжособистісних стосунків тощо. Виявлено прецедентні висловлення, що засвідчують найрізноманітніші авторські експериментування з мовним матеріалом. Досліджено один із найколіоритніших прийомів створення комічного ефекту – каламбур. З'ясовано, що більшість із запропонованих афоризмів-перлюкізмів ґрунтовані на парадоксі, що забезпечується різними засобами. Окрему

увагу зосереджено на повторі, антитезі, енантісемії, оксимороні, перефразуванні, парцеляції.

Ключові слова: лінгвокреативність, мовна гра, афоризм, афористичне висловлення, прийом, прагматичний ефект.

Колоіз Ж. В. Языковая игра как проявление креативности в современной афористике.

В статье исследуется лингвокреативность одного из ярких представителей украинской публицистики и афористики – Александра Перлюка, который, мастерски манипулируя теми или иными языковыми средствами, демонстрирует не только свои творческие способности, но и собственный индивидуальный стиль. Акцентируется внимание на том, что проблема лингвокреативности имеет непосредственное отношение к языковой игре, которая лежит в основе большого количества афористических высказываний. Афоризмы рассматриваются как таковые, что в игровой форме представляют актуальные для современного социума реалии, прежде всего проблемы коррумпированности власти и чиновников, бедности основной массы населения и социального неравенства, экономической нестабильности и безработицы, личного выбора, распределения трудовых ресурсов, тоталитарного наследия, демократии, формирования гражданского общества, межличностных отношений и т. п. Выявляются прецедентные высказывания, которые иллюстрируют самые разнообразные авторские эксперименты с языковым материалом. Исследуется один из самых колоритных приемов создания комичного эффекта – каламбур. Выясняется, что большинство из предложенных афоризмов-перлюкизмов основанные на парадоксе, который обеспечивается разными средствами. Отдельное внимание сосредотачивается на повторе, антитезе, энантисемии, оксимороне, перефразировании, парцеляции.

Ключевые слова: лингвокреативность, языковая игра, афоризм, афористическое высказывание, прием, прагматичный эффект.

Koloiz Zh. V. Language game as a manifestation of creativity in modern aphorism.

The article investigates linguistic creativity of one of the brightest representatives of Ukrainian journalism and aphoristic - Alexander Perlyuk who masterfully manipulated by various linguistic means, it demonstrates not only their creativity, but also its own individual style. Attention is drawn to the fact that the problem linguistic creativity is directly related to the language game, which is the basis of a large number of aphoristic phrasing.

Aphorisms are treated as such, in the form of games are relevant to modern society realities, especially the problem of corruption in the government and officials, the poverty of the general population and social inequality, economic instability and unemployment, personal choice, allocation of labor resources, the totalitarian legacy of democracy, formation civil society, interpersonal relationships, and so on. The precedent statements are identified that illustrate the wide variety of authors' experiment with language material. We investigate one of the most popular methods of creating comic effect - pun. It turns out that most of the proposed aphorism-perlyukizms are based on paradox, which is provided by various means. Special attention focuses on repetition, antithesis, enantiosemy, oxymoron, paraphrasing, parceling.

Key words: linguistic creativity, language game, aphorism, saw, device, pragmatic effect.

Сучасне так зване демократичне суспільство сформувало новий тип мовної особистості, яку наділило значною свободою і яка вирізняється відкритістю, розкутістю, незаангажованістю і, безумовно, творчими здібностями, що, своєю чергою, скерувало зусилля науковців на дослідження категорії креативності як лінгвістичного феномена, або лінгвокреативності. Обґрунтовуючи актуальність відповідної проблеми, Т. Космеда зауважує: «Сучасне вишукане мовлення проектується на вишукану мовну особистість, яку номінують «мовним гурманом»: така мовна особистість прагне до вияву лінгвокреативності, репрезентації не лише актуальної інформації, але й до вираження своїх почуттів і емоцій, моделювання й сприйняття мовної гри, карнавалізації мовлення; вона здатна конструювати й інтерпретувати, дешифрувати приховані глибинні смисли. Сучасний мовець прагне сприймати гумор, сатиру, іронію й сарказм, його приваблюють тексти, густо насичені образними засобами, системою тропів і фігур, що аплікуються, накладаються один на одного, виражаючи різні аксіологічні параметри, емоційність і експресивність, відповідні оригінальні асоціації, непередбачувані мовні загадки, оказіональні форми, мотивоване порушення норми, розмаїття інтертекстуальних породжень і под. У сучасному мовленні культивується мисленнево-мовленнєве розкріпачення адресата, розвиток його мовної творчості» [4, с. 5]. Сучасна вербальна поведінка відображає соціальну свободу мовної свідомості, що, власне, спричинило збільшення кількості ігрових компонентів у нинішній масовій культурі [8].

Попри посилений інтерес до лінгвокреативності нині ще зарано говорити про те, що такий феномен є всебічно дослідженим, а відповідна теорія – викінченою. Адже, як відомо, на сьогодні поки що відсутнє енциклопедичне (академічне) витлумачення поняття «лінгвокреативність» (пор.: лінгвокреативність – це спроможність мовних одиниць породжувати чи актуалізувати нові інтерпретативні можливості, здатність мовних особистостей створювати тло, аби

породжувати нові ідеї через відхилення від традиційних схем, передбачуваних мовною системою [5, с. 14]). Наразі виникає «потреба виявлення й характеристики засобів і прийомів таких інтерпретацій, маніпулювання мовними засобами, що забезпечує успіх мовленнєвої діяльності» [4, с. 11], а тому – очевидною є актуальність дослідження окресленої проблеми.

Не викликає жодних спростувань твердження про те, що проблема лінгвокреативності має безпосередній стосунок до явища, кваліфікованого в лінгвістичній науці як мовна гра, яке так само неодноразово ставало об'єктом зацікавлення як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, а саме: Н. Арутюнова, М. Бахтін, Н. Вольська, Т. Гридїна, О. Земська, В. Зірка, С. Льясова, Н. Кондратенко, О. Коновалова, Т. Космеда, Т. Крутько, Б. Норман, В. Санніков, І. Сніховська, О. Тимчук, О. Халіман, Л. Щерба, Н. Ярошенко та ін. Лише протягом останнього десятиліття написано сотні наукових статей і захищено десятки дисертаційних праць (А. Амірі, К. Баранов, Т. Біленко, Т. Дедушкіна, К. Дорошенко, А. Ілтубаєва, Н. Карпенко, Н. Ковиляєва, Т. Колокольцева, А. Мартакова, Г. Монастирецька, О. Порпуліт, І. Сахарук, Т. Сопова, О. Туровська, О. Щирова та ін.). Мовна гра розглядається в різних парадигмах, інтерпретується під різним кутом зору, на матеріалі різних дискурсивних практик [1; 2; 3; 4; 7; 8; 10]. А відтак – цей феномен має неоднотайне потрактування. Окрім того, науковці постійно прагнуть внести ті чи ті корективи у витлумачення самого поняття «мовна гра», співвідносячи його не просто з виявом лінгвокреативності за «правилами порушення правил», відмовою від догм, стереотипів, а з вираженням свободи творчості, пошуком власного ідіостилю, репрезентацією власного Я і т. ін.

Не претендуючи на заповнення відповідної лакуни, на системне розв'язання тих чи тих питань як теорії лінгвокреативності, так і теорії мовної гри, ставимо собі за мету з'ясувати прийоми реалізації творчого потенціалу мовця в сучасній афористиці, репрезентувати

лінгвокреативну діяльність одного з яскравих представників української публіцистики й афористики – Олександра Перлюка, який, майстерно маніпулюючи тими чи тими мовними засобами задля досягнення певного прагматичного ефекту, демонструє не лише свої лінгвокреативні здібності, а й свій індивідуальний стиль.

Афоризм, безперечно, є оригінальним засобом позначення позамовної дійсності, що вражає філософським її осмисленням, влучно, лаконічно увиразнено передає узагальнену авторитетну для реципієнта думку однієї мовної особистості, характеризується повчальним або пізнавальним змістом. Саме такі стислі й водночас вичерпні висловлення Олександра Перлюка, маніфестуючи в ігровій формі реалії нашого суспільно-політичного (і не тільки!) життя, актуалізують увагу адресата. Наприклад: *Беззаконня – основний закон нашого життя; Божий дар – це кара Господня; Братан по фракції; Ветеран безробіття; Вирішити можна будь-яке питання, якщо вирішити, у якій валюті; Відповідати нема кому: всі відповідальні посади займають свої люди; Всі ми пливемо на одному човні: керівництво – на Канари, народ – до Мозамбіку; Головне для захисника народних інтересів – відгородитися від народу; Демократія в особливо великих розмірах; Дехто коли й залишає слід на землі, то хіба для слідчих; Дозволено все, що дозволяють гроші; Є поети від Бога, а є – від Івана Івановича; Є така професія – гребти гроші лопатою!; Є у нас незалежні журналісти – на біржі праці!; Якщо Конституція порушується – значить, вона вже діє!* тощо. У такий спосіб митець звільняється від правил, шаблонів, авторитетів, традиційних підходів і т. ін., репрезентує широкий діапазон можливих варіацій і відхилень від еталонів, розвінчує певні ілюзії про ті чи ті реалії об'єктивної дійсності, демонструє своє ставлення до об'єктів аналізу, що набуває різноманітних форм, зокрема й ігрових.

Відповідні одиниці, їх ще називають *перлюкізмами*, є комунікативно зорієнтованими, характеризуються інформативно-смісловою та прагматичною значущістю, вирізняються не тільки оригінальністю авторських ідей, несподіваністю оцінок, дотепністю,

але й своєрідністю форми і семантики їх словесного вираження, імпліцитно містять значно більше інформації, аніж вона експліцитно закладена в них. Прийоми мовної гри допомагають глибше розкрити тему й ідею, продемонструвати ідіостиль митця. Задля успішної комунікації афорист свідомо відмовляється від певних канонів, правил, порушуючи їх, вдається до найрізноманітніших експериментів, актуалізує новий інтерпретативний потенціал, засвідчує свою лінгвокреативну діяльність, яка «відображає прагнення (інтенцію) мовця до виявлення власної компетентності в реалізації мовних можливостей» [1, с. 26].

У такому плані заслуговують на увагу так звані прецедентні висловлення, коли автор, апелюючи до реалій сьогодення, вдається до різних модифікацій уже наявних у системі мови паремій. Загальновідомі прислів'я, приказки, крилаті вислови, що мають повчальний зміст, скеровані на закріплення в соціумі тієї чи тієї цінності, зазвичай, трансформуючись, нівелюють її, ілюструють розвиток подій абсолютно за іншим, несподіваним сценарієм. Наприклад: *Автомобіль – не розкіш, розкіш – залити в нього пальне; Бережімо природу, а то не буде що нищити; Всі люди, як люди, а в нього, бачте, – людська гідність; Все добре, за що добре заплачено; Все купується. Це вам підтвердить кожен невідкупний; Все, що відкладається на завтра, розкрадається сьогодні; Все, що погано лежало, вже лежить у швейцарському банку; Депутати торгуються, процес іде; Дехто, деінде, подеколи ще звучить гордо!; Диво не станеться, поки його не профінансувати; Диктатуру не обирають!; Добре знання законів дозволяє їх не дотримуватися; Думав одне, а говорив – гарно, розумно, сміливо!; Звільнився від відповідальності за власним бажанням; Коли король – чоботар, народ – босий; Коли низи не хочуть жити по-старому, верхи починають вішати їм локшину по-новому* тощо. Афорист дискредитує зображуване, передовсім владу і владні структури, інтерпретуючи їхні дії і вчинки через суперечливі уявлення про них, модифікуючи таку звичну для всіх парадигму.

Удаючись до так званого публічного висміювання, він нібито сигналізує про недопустимість відповідної поведінки й спонукає до її виправлення. Здебільшого публіцист демонструє своє негативне ставлення до того, про що говорить, однак подекуди спостерігається, так би мовити, «дружня» іронія, яка загалом не викликає почуття образи, засвідчує високий ступінь узаєморозуміння та прив'язаності. Наприклад: *Була б шия, а жінка знайдеться!*; *За подружню невірність чужих чоловіків жінка відповідальності не несе*; *Жінка, поки не влаштує скандалу, – не заспокоїться*; *Ніколи не вгадаєш, куди заведе стежина, якою прогулюється жінка*; *Якщо не зберегти жінок – чоловіки загинуть!*

Лінгвокреативне мислення уможливило створення дечого нового на основі вже пізнаного, кодифікованого, прийнятого системою (пор.: 1) узуальну паремію *Апетит приходить під час їди*, що використовується в ситуації, коли хочуть акцентувати: «потреба в чомусь, цікавість, прагнення до чогось, захоплення чим-небудь з'являються і збільшуються в міру того, як робиш, випробовуєш це», й індивідуально-авторські утворення *Апетит особливо швидко приходить тоді, коли вже нема за що купити хліба*; *Апетит приходить під час приватизації*; 2) узуальну паремію *Великому кораблю – велике плавання*, яка говориться звичайно як напутнє слово, побажання тому, хто одержує можливість проявити свої великі здібності, та результат авторської мовотворчості *Великому народові – великі випробування*; 3) узуальну конструкцію *Будеш багато знати – скоро постарієш* і її трансформовані відповідники на зразок *Будеш багато знати – влаштують допит*; *Будеш багато знати – забудеш, як тебе звати* і т. ін.; 4) крилатий вислів Аристотеля *Платон мені друг, але істина дорожча* набуває такого модифікованого вигляду, як-от: *Дорога істина, але ковбаса смачніша!* тощо). Подібні модифікації пов'язуються передовсім із явищем субституції, або заміною тих чи тих лексичних елементів загальновідомого висловлення. Щоправда, подекуди необхідний стилістичний ефект досягається шляхом поширення додатковими компонентами, унаслідок чого відбувається

актуалізація відповідної життєвої реалії. Наприклад: *Далеко піде, якщо й далі не ходитиме, а плазуватиме; Закон – один для всіх, проте обходить його кожен по-своєму; Кожному – своє, тобто простим людям – нічого; Від долі не втечеш, тим більше, що вона в спідниці* і т. ін. Проілюстровані трансформації розширюють інтерпретаційний простір, дають змогу виявити асоціативний потенціал, що «утворюється всією сукупністю асоціативних реакцій, здатною виникати у свідомості носія мови у процесі використання, сприйняття й породження вербальних одиниць, тобто відображає весь спектр функціонально-динамічних репрезентацій знака, пов'язаний із присвоєнням мовних значень і форм конкретним мовцям (із урахуванням гендерних, вікових, етнічних, соціальних, культурних і т. ін. факторів, які впливають на асоціативний тезаурус мовної особистості» [2, с. 47]. Автор здійснює такі «мовленнєві ходи», у результаті яких адресат зазвичай легко впізнає узуальне тло, мовний стереотип, розгадуючи ігровий код, сприймає запропоновану йому інформацію й відповідним чином реагує на неї, оцінює її. І відправник такої інформації, і її одержувач отримують естетичне задоволення від гри: перший від свого гострослів'я, інший – від здатності оцінювати гру, від уміння відгадати нерозв'язану на перший погляд загадку [6].

При продукуванні афоризмів, які, варто сказати, охоплюють досить широкий спектр актуальних для сучасного соціуму реалій, Олександр Перлюк послуговується загальними принципами (прийомами) перетворення того чи того мовного знака, що сприяє появі одиниць, незвичних за формою і змістом.

Цілком закономірно, що найбільш затребуваною тематичною сферою залишається система суспільного устрою, ґрунтована на взаємодії людини й суспільства, у межах якої актуалізуються проблеми корумпованості влади і чиновників, бідності основної маси населення й соціальної нерівності, економічної нестабільності й безробіття, особистого вибору, розподілу трудових ресурсів, тоталітарної спадщини, демократії, формування громадянського суспільства тощо.

Афоризми-перлюкізми відтворюють не тільки фактичний статус громадянина в суспільстві, а й суть псевдодемократії, що існує у країні, соціальні можливості (чи то неможливості!), закладені безпосередньо в суспільному ладі. Наприклад: *Серійні демократи; Приватизований народ; Президент та Уряд – з народом, депутати – з народом, міліція – з народом, бізнесова еліта – з народом. Усі – присмоктались!; Вийшов із народу і приєднався до вовчої зграї; Вовкам і при демократії непогано живеться; Головне – проголосити демократію, а задушити її – не проблема; Скільки вже було демократій, а демократії ще так і не було; Наша демократія не розрахована на таку кількість народу; Тонкість демократії визначається товщиною гаманця; Брудні гроші, тим паче, якщо їх багато, будь-кого можуть зробити чистеньким; В країні зараз практично лише одна форма власності – нагробована; Головне у боротьбі за владу – братися з олігархами; За все треба платити, а тим паче за те, щоб не платити; Право на життя виживання не гарантує; Правосуддя на ринковій основі тощо. Проілюстровані зразки засвідчують маскувальну функцію мови, коли авторові вдається відшукати оптимальний спосіб обійти заборони, накладені політикою, ідеологією, менталітетом, культурою, а десь-не-десь і певною цензурою, викрити ілюзії, у нетривіальний, незаяложений, оригінальний спосіб сказати про те, про що зазвичай говорити не прийнято, про що всі знають, але або мовчать, або роблять вигляд, що їх це не стосується. Адресант у такий спосіб кидає виклик владі, протестує проти буденності і звичності, здійснює психологічну розрядку, його афоризми, ґрунтовані на мовній грі, є конструктивним засобом боротьби з негативними суспільними явищами. Правова система, як і державна загалом, працює в режимі «нічого не можна, але все можна обійти, якщо «вміло використовувати інструменти державної влади».*

Чимало авторських висловлень пов'язані з міжособистісними аспектами людських взаємин, зокрема репрезентують стосунки між чоловіком і жінкою, як-от: *Без мільйона у кишені жінку не зрозуміти; Без належного фінансування кохання гине; Коли чоловік у відраджєнні,*

жінці втрачати нічого; У справжнього чоловіка на першому плані жінка і лише потім – жінки; Це в країні – демократія, а вдома – дружина; Жінка не поспішає, поки її чекають; З жінкою можна не погоджуватися, але з нею не можна не погодитися; Якщо жінка мовчить, це перша ознака того, що зараз вона щось скаже; Якщо чоловік не йде до жінки – жінка йде до...іншого чоловіка і т. ін. Такі конструкції позбавлені помпезності й офіційності, маніфестують норми поведінки й моральні цінності, виконують здебільшого компенсаторну функцію, слугують своєрідним способом релаксації, відпочинку від буденних проблем, підтримують позитивний настрій, розряджають атмосферу, знімають напругу, що стабілізує психологічний стан комунікантів.

Одним із найкolorитніших прийомів створення комічного ефекту, забезпечення «ігрової напруги» в перлюкізмах є каламбур (від фр. calembaуг – гра слів), ґрунтований як на формальній, звуковій, так і на смисловій подібності слів. Наприклад: перша структурна частина афористичного висловлення *Господь прощає грішних, гірше – безгрішним* актуалізує передусім значення узуального субстантивованого прикметника *грішний* – «той, хто має гріхи», її доповнення розрахована на те, що реципієнт має розгадати нестандартний мовний код, співвідносячи відповідні похідні (грішний / безгрішний) із дериваційною базою – *гроші* (пор.: *Господь прощає тих, хто має гроші, гірше тим, хто їх не має*). Незвичне використання мовних засобів ілюструє й афоризм *Щоб жити приспівуючи, треба знати, кому підспівувати*, у якому обіграно значення (узуальне й оказіональне) дієслівних форм *приспівуючи / підспівувати*, де останнє витлумачується як «підтримувати кого-небудь із певними намірами, схвалювати чиї-небудь дії, учинки і т. ін., звичайно негативні» (пор.: *Щоб жити гарно, треба знати кого підтримувати*). Іноді формальним прийомом створення каламбурів виступає й багатозначність, як-от в афоризмі *Ринок треба завойовувати, тому навкруги й стріляють*, де актуалізуються переносне й пряме значення лексеми *завойовувати* –

«перен. У боротьбі, праці, переборюючи труднощі і т. ін., добиватися, досягати чого-небудь, здобувати щось» / «силою війська підкорювати, загарбовувати, поневолювати і т. ін.».

Упадає в око те, що афорист задля досягнення прагматичної мети послуговується не лише лексичним ресурсом як «невичерпним арсеналом мовного жарту» [7, с. 181] а й уміло використовує, модифікує, уплітає в афористичний текст зразки інших узуальних одиниць, створюючи нові асоціативні зв'язки й образи. Наприклад: *Від рідного уряду ніякий соціальний захист не захистить; Від свободи слова залишились одні слова; Всі ми відповідальні за наших відповідальних працівників; Некримінальні авторитети ні для кого не авторитет; Що радникам кажуть, те вони й радять; Якщо міряти за світовими мірками, то нас виміряти неможливо!; Судячи з того, що народ постійно лишається в дурнях, правила гри пишуть не дурні; Людина людині не людина; Опозиціонер опозиціонеру опозиціонер* тощо. Декодування спродукованих ситуацій великою мірою залежить від здібностей, знань, якостей, уподобань і т. ін. адресата. Необхідний ефект при використанні каламбурів досягається за умови, якщо адресат розуміє невідповідність смислів подібних за звучанням елементів. У такому разі основним для каламбурів є не зовнішня подібність, а смислова неподібність зіштовхуваних у межах однієї ситуації мовних одиниць чи їх компонентів.

Олександр Перлюк зазвичай продукує такі висловлення, кожне з яких репрезентує якусь незвичну, неймовірну, подекуди навіть дивну думку, що разуче розходиться з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глуздові, хоч насправді не є хибною. У науковій літературі такі висловлення називають парадоксами (пор.: парадокс – «твердження, висловлення, що містять у собі, на перший погляд, внутрішню суперечність, логічну несполучність, тобто одна частина речення ніби заперечує іншу» [9, с. 423]). Наприклад: *Гроші – це ніщо, без якого ти ніхто; Дехто починає розуміти, чого йому бракує, лише тоді, коли у нього вже все є; Доки*

час покаже, що ми йдемо не туди, ми вже будемо не там; Звідки ж нам знати, що ми робимо, якщо ми ще не закінчили; Кожний крок до Європи чомусь наближає нас до Африки; Коли все зрозуміло – не знаєш, що й робити; Мінняючи шило на мило, можна створити в країні видимість кардинальних змін; Маємо те, що вкрали; Не біда, що все погіршується, адже – все на краще; Оптимісти сподіваються, що багато до чого вони просто не доживуть; Особливо гарно приймають там, куди не пускає охорона; Правда – одна, інша справа – по якому телеканалу її слухати; Якщо не думати, то обов'язково щось придумаєш тощо. Афоризми, ґрунтовані на парадоксах, здатні не лише актуалізувати увагу, але й тривалий час утримувати її. Нестандартність ситуації дає змогу побачити прихований смисл, характеристики, про які раніше ніхто й не задумувався через наявність уже звичних. Адресант немовбито стимулює, підштовхує до роздумів, ініціює певну думку, підказує, але не вказує напрям її руху, у якому варто просуватися адресатові задля розв'язання суперечності. Останній, ототожнюючи протилежні явища, починає розуміти їх подвійну сутність, відмовляється від стереотипів, від логіки здорового глузду, доходить до заперечення непохитно абсолютних істин.

Парадоксальні вислови вступають у суперечність з традиційним, наявним у життєвому досвіді реципієнта, розумінням тих чи тих реалій, змушують поглянути на звичні речі, так би мовити, під іншим кутом зору. У свідомості адресата виникає суперечність між тим, до чого він звик, і тим новим, запропонованим адресантом, підходом до потрактування дійсності, що заперечує традицію. Власне, в усвідомленні істинності і першого, і другого й пролягає суть парадоксу. Нестандартна форма таких одиниць спонукає до так званого «переключення» смислу, стереотипів сприйняття, декодування, зображення того чи того асоціативного тла і як результат – отримання естетичного задоволення й усвідомлення своєї «лінгвістичної спроможності». Зауважимо: доволі часто автор продукує свої афористичні висловлення, послуговуючись

структурним паралелізмом, суть якого полягає в тому, що запропоновані конструкції вибудовуються на паралельному використанні (повторі) однієї і тієї ж синтаксичної структури з тотожною модальністю. Наприклад: *Розумного одразу видно, дурного одразу чутно; Чим важче зітхнеш, тим легше стає; Щоб усі зрозуміли, який ти дурень, досить розповісти всім, який ти розумний!*; *Експропріація – це коли все забирають у багатих, приватизація – коли все забирають у народу; Щоб нікому не було погано, треба, щоб нікому не було добре; Не можна двічі увійти в одну річку, але можна не один раз увійти в одне й те ж болото; Як таланти у нас пропадають,зате які нездари у нас процвітають!*; *Як довго тягнуться хвилини, і як швидко летять роки!* тощо. Опозиції, засвідчені в парадоксах, є чи то експліцитними, чи то імпліцитними. У першому разі спостерігається суперечність між двома частинами однієї конструкції (*Хотіли свободи слова? Затуляйте вуха!*; *Ми б так багато не говорили, якби нас не чекало стільки справ; Не намагайтеся жити добре: вам же гірше буде!*). У другому – між логічною нормою висловлення і його структурними елементами. Загальноприйняті думки, проти яких скерований парадокс і з якими читач завжди співвідносить парадоксальне твердження, виражається імпліцитно: *Через каяття – до нових перемог!*; *Найкраща сатира – це ода; Всі ми у цьому житті смертники; У житті – наша погибель; Рай там, де грішниці; Гарний настрій – запорука того, що тобі його зіпсують; Дискусія між фізиками й ліриками закінчилася перемогою комерсантів; Якщо посадили, значить – не мафіозі!*; *Якщо нас не запитують, значить, ми – «за»!* тощо.

Потужним засобом забезпечення мовної гри слугує не лише граматичний, але й інші різновиди повторів – повторення якогонебудь компонента (елемента) висловлення. Причому вирізняються кілька видів повторів, які можна диференціювати за характером структурної організації як повні (*Людині для **щастя** треба стільки грошей, щоб їх вистачило на пошуки **щастя**; Той, хто добре **думає***

про наше керівництво, погано думає; Найважче примусити себе **зробити** те, що можуть **зробити** й інші) / часкові (Багатьом вдається зробити **неможливе** лише тому, що вони вважали це **неможливим**; **Всі** наші **нещастя** від бажання бути **щасливими**; Ситуація **стабілізувалася**, тепер життя погіршується **стабільно**; Так, **корупція** є, зате нема **корупціонерів**); елементарні (Завдяки зусиллям, з якими **долаємо** кризу, вона вже стала **нездоланною**; Ніхто на свободу слова не **наступає**, позаяк не можна **наступати** на те, чого нема; **Порушиши** щонайменшу **проблему** – будуть великі **проблеми**; У нас із вами одна **дорога**, але нам з вами не по **дорозі**) / неелементарні (**Кожна** людина – коваль свого **щастя**, просто не в **кожній** людині **батько** – **банкір**; **Корупції** в нас нема, бо наші **корупціонери** **корупціонерами** бути не можуть; Якщо **політики** не хочуть іти на **смітник історії**, значить, треба **смітник історії** **перемістити** на **політичний олімп**); контактні (Якщо нас приймуть до **Європи**, **Європі** доведеться **проситися** в Азію; Наші політики не **клоуни**: **клоуни** мільйонні дивіденди не **отримують**; **Виборці** нікому не **потрібні**, **потрібні** їхні **голоси**) / дистантні (Для того кишені населення постійно **полегшуються**, щоб йому було **легше** крокувати до Європи; Якщо не **карають** **винних** – **карають** **винні**; **Закони** також **потрібні**, хоча б для того, щоб усі мали можливість **реально оцінити** – яке **навколо** коїться **беззаконня**; Якщо **вперто** не **помічають** – значить, **помітили!**) і т. ін. Крім того, чимало афористичних висловлень демонструють і зразки повторів різних типів. У цьому плані заслуговує на увагу так званий кільцевий повтор, або обрамлення, як-от: **Африка**, вона і в Європі – **Африка**; **Грамотним** бути добре, погано бути дуже **грамотним**; **Добре** жити чесно, але ж **хочеться** жити **добре**; **Нещасний** той, хто не **переконав** себе в тому, що він **щасливий**. Особливістю таких конструкцій є те, що вони маніфестують як стверджувальну, так і заперечну модальність. Пор.: **Пити** треба **вміти**, але **краще** **вміти** не **пити**; **Чужі** жінки нам не **чужі!**; **Зайва** гривня ніколи не **буває** **зайвою**;

Зрозуміти жінку – це значить нічого не *зрозуміти* тощо. Перлюкізми ілюструють і зразки так званого перехресного повтору: *Не можеш чекати – чекай, поки зможеш!*; *Якщо хочеться, але не можна, значить, можна, але не треба*; *Дурням закон не писаний, але дурні можуть писати закони*.

Моделювання мовної гри, як свідчить фактичний матеріал, забезпечується засобами різних рівнів: повторюються не лише слова й словоформи (*Хто не став власником, той став власністю*; *Вчитися ніколи не пізно, але як пізно людина починає це розуміти!*), а навіть і звуки: *У світі ніщо не вічне, навіть тимчасові труднощі*; *Ніхто так не потребує підтримки, як сильні світу цього*; *Такими грандіозними труднощами могла б пишатися будь-яка нація!*; *Скільки народ обіцянками не годуй – йому все мало*; *Народ не може вирішувати свою долю, він – сторона зацікавлена*. Акустичні властивості звуків забезпечують особливе естетичне враження. Нагромадження одних і тих же голосних чи приголосних у межах конкретного тексту створює наочно чуттєві образи, впливає на перцептивні канали читача, посилюючи загальний естетичний ефект висловлення. Повторення, скажімо, сонорного [р] чи то шиплячих (*Права людини на народ не поширюються*) [ш], [ж] (*З життя ще ніхто не пішов живий*) супроводжує гумористичний ефект додатковими емоціями, викликає неспокій, насторожує, налаштовує на протестний лад.

Унаслідок різних переосмислень увиразнюються не лише так звані однорідні ряди, але й розширюються опозиційні: *Того, що не витримує жодної критики, у нас і не критикують!*; *Все, що сходить тобі з рук, обов'язково коли-небудь звалиться на твою голову*; *Цей світ такий чудовий, що дехто навіть не бажає йти у краций*; *Не має значення, що саме людина бачить, головне – як вона на це дивиться*; *Першими від політичних імпотентів відвертаються політичні хвойди*; *Злодії закони не обходять, вони їх об'їжджають на своїх лімузінах*; *Критики теж пишуть вірші, просто бояться, що їх прочитають поети*; *Перемагає не найсильніший, а той, кому*

присуджено перемогу; Нехай ми йшли не туди, зате в якому темпі просувалися!; Деякі люди якщо й роблять добро, то лише комусь на зло; Якби ще ті, хто працює, не заважали тим, хто їсть!; Це раніше всі мовчали, а сьогодні вже ніхто й говорити нічого не хоче; Якщо жінка каже «ні», то це ще не означає, що вона не сказала «так»; Чим довше життя, тим більше журишся, що життя таке коротке тощо. І ті, і ті афористичні висловлення побудовані здебільшого так, що демонструють як синонімічні (бачити – дивитися; критики – поети; перемагти – присудити перемогу; іти – просуватися і т. ін.), так і антонімічні парадигматичні відношення (сходити з рук – звалитися на голову; політичні імпотенти – політичні фойди; жити – вмерти; багатіший – бідніший; мовчати – говорити і т. ін.). Наразі, очевидно, варто говорити про парадокси, ґрунтовані на протиставленні, яке в науковій літературі співвідносять із антитезою – стилістичною фігурою, суть якої полягає в зіставленні контрастних чи протилежних образів (пор.: у широкому потрактуванні під антитезою розуміють будь яке зіставлення протилежних понять, ситуацій чи інших елементів у тексті).

Цілком закономірно, що афористичні тексти Олександра Перлюка досить яскраво ілюструють розгорнену антитезу, побудовану на основі протиставлення понять *влада – народ*, репрезентованих різними мовними одиницями. Наприклад: *Політики живуть від виборів до виборів, народ – від одних передвиборних обіцянок до наступних; Народ економить на всьому, мільйонери наживаються на всіх; Олігархи все працюють та працюють, а народові все мало та мало!; Одним – мільйони, іншим – розуміння того, що щастя не в грошах; Слугують – народові, прислужують – олігархам; Для того істеблїшмент й відгороджується триметровими парканами, щоб народ не побачив, що ж воно таке – європейські цінності; Компромісне рішення – це рішення, котре влаштовує політиків, але не влаштовує народ; Передвиборні гонки кандидатів на виживання народу тощо. Автор вкотре спонукає до осмислення ситуації, що*

в нашій державі створено нібито два суспільства, які живуть у різних вимірах: з одного боку, представники найвищих ешелонів влади, яка не є відповідальною перед своїми виборцями і не залежить від їх оцінок, тому й почувається розкішно, з іншого, – зuboжілий народ, приречений на виживання й постійну боротьбу.

Проста антитеза ілюструється власне лексичним, лексико-синтаксичним та синтаксичним протиставленням. Власне лексичне протиставлення забезпечується здебільшого використанням різних типів антонімів, що репрезентують однорідні сурядні ряди. Згідно з сучасними науковими уявленнями типологія семантичних протилежностей в досліджуваних афоризмах представлена такими парадигмами: а) контрарна протилежність, що виражає крайні симетричні члени упорядкованої множини, між якими існує середній, проміжний складник, що називається мезоніном: *Ніщо так не наближає старість, як молодість; Дрібний злодюжка – велика політика – великий злодій; З маленької брехні починається велика політика; Там, де не знайдеш крайнього, – потрібно розбиратися з першим* (пор.: юність – молодість – старість; малий (дрібний) – середній – великий); б) комплементарна протилежність, що маніфестує відношення між протиставними видовими поняттями, які доповнюють одне одного до родового поняття і за своєю природою є максимальними, граничними: *Всяке покращення життя веде до його погіршення; Дурні займаються роботою, розумні – політикою; Це дурні не вірять своїм очам, а розумні – нічого не помічають; Чим багатіший внутрішній світ людини, тим вона бідніша; Чому б не відмовитися від старих догм, якщо з'явилися нові!; Талант повинен бути голодним, а свиня – ситою!; Наша безнадійна справа в надійних руках!; Гарно лежить те, що лежить погано і т. ін.); в) векторна протилежність, що характеризує протиставлення різних за своєю спрямованістю дій, рухів, координат: *Покращення вашого життя вже сьогодні переноситься на потім; Як низько впав, зате як високо піднявся!; Добре бути центристом – можна роздавати**

обицянки **направо і наліво**; **До** весілля для жінки головне – **вибити** зізнання у коханні, **після** – **довести**, що він її не кохає ані на крапельку; **Що** у жінки **на язиці**, **те** у чоловіка **в печінках**; г) конверсивна протилежність, що описує певні семантичні відношення з позицій різних учасників ситуацій: **Права** у нас **є**, **нема** грошей, щоб ними користуватися; **Свобода слова є**, слів **нема**; **Ринкова економіка у нас є**, а от **нормальної економіки**, **вважай**, **уже нема**; **Скажіть мені** – що маєте **ви**, і я скажу – що мають **вони**; **Ні на що** не годні здатні **на все**; **Жінка завжди знайде**, що **сказати**, навіть коли треба **помовчати** тощо. Варто, очевидно, зауважити, що в межах одного контексту протиставляються не лише загальномовні, але й контекстуальні антоніми: **Як олігархи скажуть**, так **політики й вирішать**; **Коли злодії ділять мільярди**, **прокурори мовчать**; **Наші реальні ціни вищі за фантастичні**; **Хто завгодно підтвердить**, що у нас **свобода слова**, якщо йому **рота заткнути ковбасою**; **Купується все**, навіть **те**, що не **продається**; **Чхати**, що люди **подумують!** **Важливо** – що вони **скажуть** тощо.

При лексико-синтаксичному протиставленні, крім власне лексичних антонімів, використовуються й специфічні синтаксичні засоби, як-от, скажімо, наявність відповідного типу відношень, що забезпечуються протиставними сполучниками, які поєднують чи то однорідні члени речення, чи то частини складносурядного речення: **Депутати – не раби: рабів купують за копійки**, а депутатів – за **мільйони**; **Не портфель** прикрашає людину, а його **наповнення**; **Голодомор був тоді**, а **сьогодні** просто **нема грошей на продукти**; **Землю ще не продавали**, а вже **розкупили**; **Як я його кохала**, а він виявився не **бізнесменом!**; **Головне**, що ми на **правильному шляху**, а куди він веде – **не так важливо**; **Всі смертні**, та не всі **безсмертні** тощо. Такі зразки не є поодинокими, а антитезу репрезентують не лише лексичні антоніми, і не тільки антоніми. Так, скажімо, у першому разі протиставлення посилюється заперечною модальністю однієї з предикативних частин (**депутати – не раби**). Доволі часто

антитеза увиразнюється протиставленням заперечувальної – стверджувальної модальності: *Не біда, що вас засудили, важливо, що ви ні в чому не винні; Не все у нас купується, адже практично все вже куплено; Ніщо так не заважає гарно жити, як бажання покращити життя; Ніщо так не кидає на людину тінь, як її німб; Жінку не так дратує те, що її чоловік помиляється, як те, що він має рацію; Не всі жінки святі, деякі ще тільки вчаться і т. ін.* Щоправда, найчастіше в афористичних висловленнях протиставлення забезпечуються недиференційованим синтаксичним зв'язком, що ілюструє зіставно-протиставні смислові відношення: *Люди у нас мало кого цікавлять, всіх цікавить електорат; Щоб жити – мало крутитися, треба знати – навколо кого; Владі не потрібні поети – їй потрібні поетичні оди; Риба псується з голови, суспільство – від безголів'я; Рух – це життя, сидіння у парламенті – це гарне життя тощо.*

У поодиноких ситуаціях протиставлення пов'язується з явищем енантіосемії, коли антонімічні значення розвиваються, поляризуються в межах одного й того ж лексичного компонента, уведеного у структуру афоризму, як-от: *Народ терплячий, він витерпить будь-які покращання* (пор.: покращання = погіршення); *Ми ще дізнаємось правду про сьогоднішню правду!* (пор.: правда = неправда / брехня / кривда); *Радій життю, поки воно не стало ще кращим!* (пор.: кращий = гірший); *Як плазує! Оце людина!* (пор.: людина = тварина / плазун). Узуальні семи нейтралізуються, замінюються антонімічними мовленнєвими. Десь-не десь встановлюються доволі складні асоціативні зв'язки: *Більш за все людоджері люблять людей* (пор.: людоджер=владець, народний обранець, який нібито любить людей, бо насправді, м'яко кажучи, їх не любить, часто ненавидить). Інший приклад: *Сам ти демократ!*, де позитивно оцінне узуальне значення лексеми *демократ* – «прихильник демократії; людина демократичного способу життя, поглядів, поведінки» модифікується в негативно оцінне, а саме слово сприймається як щось образливе. Або: *Панове, будьте пильні, серед вас є товариші!*, де узуальна

лексема *товариш* – «спільник, соратник, одностудець і т. ін.» водночас актуалізує мовленнєві семи «той, хто за радянських часів належав до певного партійного середовища, а відтак зазвичай висловлює неоднозначні, суперечливі погляди, які досить часто є ворожими для сучасної незалежної України», тобто сприймається як *ворог*. До того ж, як свідчить фактичний матеріал, у перлюкізмах досить активно експлуатуються, обігруються реалії радянського минулого, зокрема найрізноманітніші девізи, лозунги і т. ін. Наприклад: *Слава народу – активному будівничому невідомо чого!*; *Слава посередникам – активним учасникам побудови корупційних схем!*; *Слава героїчному безробітному робітничому класу!* тощо.

Остання ілюстрація засвідчує ще один яскравий літературно-поетичний прийом, кваліфікований як оксиморон (пор.: *безробітний робітничий клас*). Особливістю відповідних афоризмів є те, що в їхній структурі навмисно поєднуються протилежні за змістом компоненти, які, контрастуючи, сприяють появі нової смислової якості, забезпечують несподіваний експресивний ефект: *Добровільне страхування обов'язкове*; *Нема у нас нічого нижче від верховенства закону*; *Того, хто мовчить, не перекичати*; *Того, хто тупцює на місці, жодні перешкоди не зупинять*; *Чоловік має бути мовчазним, щоб жінці було про що з ним поговорити*; *Коли жінці нема чого сказати – від неї можна почути все*; *Ви можете говорити правду мовчки?*; *Далекоглядні люди дивляться собі під ноги*; *Будь-кого можна змусити бути добровольцем*; *Тільки нещасний може знати, що таке щастя*; *Раніше хоч у божевільні можна було зустріти нормальну людину*; *Безвихідь – найкращий стимул для пошуку нових шляхів!*; *Знизимо ціни до захмарних висот!* тощо. Спродуковані в такий спосіб афористичні висловлення вирізняються оригінальною формою, яка репрезентує дотепно-безглузді комбінації компонентів із взаємовиключними значеннями задля вираження нового цілісного поняття або окремого значення. Пор. також: *Довести можна будь-яку дурницю, вистачило б розуму*; *Ніщо не обходиться народові так*

дорого, як безплатний цирк в органах влади; Ніщо так не завжаєс нашим політикам ухвалювати відповідальні рішення, як здоровий глузд; Ніхто не працює, всі виводять країну з кризи; Куди скажуть іти за покликом серця – туди і підемо!

Заслуговують на увагу афоризми, у яких та чи та реалія об'єктивної дійсності перефразовується, отримує індивідуально-авторське потрактування через не однослівну вторинну номінацію, яка репрезентує відмінні від звичних для носія мови ознаки того чи того об'єкта, явища, процесу і т. ін. Наприклад: *Найкращий напад – соціальний захист; Народний депутат – це захисник народних інтересів від своїх власних; Верховна Рада – це Гаваї в державі; День Конституції – це свято всіх безправних; Закони – це свого роду правила гри, найчастіше – у дурня; Найкраща годівничка – трибуна; Політика – це комерція в особливо великих розмірах; Політика – це мистецтво рахувати гроші; Політика – це мистецтво торгуватися; Ми зараз у такому місці, що нас посилати вже нікуди!* тощо. Такий спосіб продукування афоризмів скеровує процес виникнення асоціативних зв'язків у нетрадиційне русло, спонукає до тих чи тих мисленневих операцій, фокусує сприйняття не на моральних засадах, прийнятих у соціумі, а на тому, що суперечить державним, національним пріоритетам і загальнолюдським цінностям. Реципієнт, абстрагуючись від вихідного смислу, уявляє собі зовсім інші реалії, відображає їх у зовсім іншому світі.

Задля досягнення відповідного стилістичного ефекту Олександр Перлюк при продукуванні афористичних висловлень вдається й до такого способу мовленнєвого оформлення синтаксичної конструкції, як парцеляція: *Перш ніж щось сказати, наші політики завжди думають. Про себе; У нас усі завжди думали про народ. Інше питання – що?!; Бандити, як і було обіцяно, – за ґратами. За литими золотими ґратами на своїх віллах; Однією ногою ми вже в Європі! В їхньому клозеті.* Парцельовані компоненти, відокремлені у відносно самостійну комунікативну одиницю, підкреслюють її змістову

значущість, актуалізують і посилюють інформативну місткість висловлення загалом. Відповідний прийом слугує тим інструментом, який де автоматизує сприйняття тієї чи тієї ситуації мовцем.

Подекуди актуалізовані компоненти, відокремлюючись інтонаційно і графічно, не отримують так званої відносної самостійності, зазвичай слугують індивідуально-авторськими оцінними коментарями загальновідомих, стандартних ситуацій, як-от: *Влада – з народом! – що хоче, те й робить; Дали вам свободу слова – от і мовчіть!; Є і хліб, і видовище – ціни на хліб; Є у вас право на життя, от і мучтеся!; За пакет крупи я більше не продамся, інша річ – за два; У бізнесі – жодної політики – суцільний кримінал!; У нас все для людей – для тих, хто при посадах та мільйонах тощо.* Здебільшого такі афористичні висловлення ґрунтуються на алогізмах, суперечностях, одночасній реалізації контрасту й тотожності, несподіваності, незвичності потрактування відомого й звичного. У їх основі лежить ефект обманутого очікування, що може супроводжуватися багатьма стилістичними прийомами. Подібна мозаїка уможливило появу додаткових смислів у межах нових ситуацій, демонструє відхід від традиції, стандарту. Адресат зазвичай успішно декодує інформацію, що відображає той чи той фрагмент мовної картини світу, репрезентований адресантом, дешифрує його емоційно-психологічні інтенції.

Чітко усвідомлюючи гострі соціальні проблеми й те, що саме вони є підґрунтям політичної нестабільності та негараздів у державі, що, своєю чергою унеможливило зміцнення демократичного врядування й інститутів громадянського суспільства, Олександр Перлюк прагне покращити «емоційну екологію соціуму» (В. Шаховський) через здоровий сміх, посмішку, що виникають у результаті сприйняття спродукованих у той чи той спосіб індивідуально-авторських текстів, емоційна домінанта яких спроектована на створення позитивної тональності.

Афористичні висловлення, ґрунтовані на мовній грі, акумулюють прямі й переносні значення тих чи тих компонентів,

актуалізують роботу емоційної й асоціативної сфер свідомості реципієнта, основне завдання якого усвідомити й адекватно сприйняти запропоновану йому інформацію.

Проаналізовані одиниці переконливо демонструють лінгвокреативні здібності Олександра Перлюка як мовної особистості, його вміння маніпулювати мовними знаками, експериментувати з мовним матеріалом, створювати, безумовно, унікальні зразки, що слугують своєрідним маркуванням індивідуально-авторського стилю.

Література

1. Гридина Т. А. Языковая игра как лингвокреативная деятельность / Т. А. Гридина // Язык. Система. Личность. Языковая игра как лингвокреативная деятельность. Формирование языковой личности в онтогенезе. – Екатеринбург, 2002. – С. 26–27.
2. Гридина Т. А. Языковая игра : стереотип и творчество / Т. А. Гридина. – Екатеринбург : Изд-во Уральского гос. педагог. ун-та, 1996. – 225 с.
3. Коновалова О. Ю. Языковая игра в современной русской разговорной речи : [монография] / О. Ю. Коновалова. – Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2008. – 196 с.
4. Космеда Т. А. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична ігра (теоретичне осмислення дискурсивної практики) / Т. А. Космеда, О. В. Халіман. – Дрогобич : Коло, 2013. – 228 с.
5. Монастирецька Г. В. Лінгвокреативний потенціал ірреально-модальних форм : автореф. дис ... канд. філол. наук / Г. В. Монастирецька. – Донецьк, 2011. – 20 с.
6. Нухов С. Ж. Языковая игра в словообразовании : на материале лексики английского языка : дис. ... д-ра філол. наук / С. Ж. Нухов. – М., 1997. – 372 с.
7. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры / В. З. Санников. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Школа «Языки славянской культуры», 2002. – 552 с.
8. Сопова Т. Г. Языковая игра в контексте демократизации художественной речи в последние десятилетия XX века : дис. ... канд. філол. наук / Т. Г. Сопова. – СПб, 2007. – 177 с.
9. Українська мова : Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 423.
10. Щирова Е. С. Языковые средства создания комического эффекта в произведениях Карла Валентина : дис. ... канд. філол. наук / Е. С. Щирова. – М., 2015. – 255 с.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2016 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ГЕНЕТИЧНОЇ СЛОВОВІРНОЇ СТРУКТУРИ ЛІТЕРАТУРНО-ХОУДОЖНЬОГО ІМЕНІ (НА МАТЕРІАЛІ САТИРИЧНОГО РОМАНУ ОЛЕГА ЧОРНОГУЗА «ПРЕТЕНДЕНТИ НА ПАПАХУ»)

Малюга Н. М. Актуалізація генетичної слововірної структури літературно-художнього імені (на матеріалі сатиричного роману Олега Черногуза «Претенденти на папаху»).

У статті йдеться про створення сатиричного ефекту слововірними стилістичними засобами. Досліджено процес інтелектуалізації прози, пов'язаний з особливостями реалізації іронії та сарказму. Поручено проблему мотивації літературно-художніх антропонімів, використання ониматів у ролі експресем сатиричного тексту, з'ясовано екстралінгвальні фактори, що зумовлюють вибір оніма автором. Вивчено слововірну специфіку поетонімів, які мають тенденцію до актуалізації всіх елементів своєї генетичної слововірної структури; доведено, що працювати в контексті може як внутрішня форма основи загалом, так і будь-який сегмент афіксального типу. До аналізу номінаційної системи художнього тексту залучено дані літературознавства та історії.

Ключові слова: онім, поетонім, літературно-художнє ім'я, мотивація, слововірні засоби створення комічного.

Малюга Н. Н. Актуализация генетической словообразовательной структуры литературно-художественного имени (на материале сатирического романа Олега Черногуза «Претенденты на папаху»).

В статье идет речь о создании сатирического эффекта словообразовательными стилистическими средствами. Исследован процесс интеллектуализации прозы, связанный с особенностями реализации иронии и сарказма. Рассматривается проблема мотивации литературно-художественных антропонимов, использования ониматов в роли экспресем сатирического текста, определены экстралингвальные факторы, обуславливающие выбор онима автором. Исследована словообразовательная специфика поетонимов, которые имеют тенденцию к актуализации всех элементов своей генетической словообразовательной структуры; доказано, что работать в контексте может как внутренняя форма основы в целом, так и какой-либо сегмент аффиксального типа. В процессе анализа системы номинации используются данные литературоведения и истории.

Ключевые слова: оним, поетоним, литературно-художественное имя, мотивация, словообразовательные средства создания комического.

Maliuga N. M. Actualization of genetic word structure in literary name (on the material of the satiric novel by Oleg Chornoguz «Papakha Applicants»).

The article is focused on creating satirical effect by means of word-formative stylistic devices. This paper also investigates the process of prose intellectualization and related

peculiarities of irony and sarcasm implementation. The author also studies the problem of motivating literary anthroponyms, using onomastic units as expressive means in the satirical text and searching non-verbal factors that determine the onomastic unit choice. Moreover peculiar attention is given to the specific word structure in poetic units that tend to foreground all the elements of their genetic word structure. This research proves that these features can be implemented both by using internal form in the context and any affix type segment.

One of the main devices to produce stylistically marked units in the language of Oleg Chornoguz is a lexical semantic method of word formation, which actively manifests itself in the category system of proper names. All derivatives are interrelated in form and content. Their verbal performance in linguistic context depends on the author's intention. This paper reveals uneven aesthetic significance of various anthroponyms in analyzed literary work. Among them onomastic units can be singled out as the most active expressive means. Disclosure of stylistic meaning of a proper name is provided by co-creativity of the writer, aimed to actualize a certain element according to the author's intention and the reader's skill to use available subtext based on his/her own experience, as well as background knowledge. Profound analysis is made on the basis of the nominative language system involving literature and history data.

Key words: onomastic unit, poetic unit, literary name, motivation, word formation devices aimed to create comic effect.

Вивчення літературних онімів, спрямоване на виявлення специфіки їх функціонування в художньому тексті, має відлік від 60–80 рр. ХХ ст. Засадничими в цій ділянці ономастики стали праці Ю. Карпенка, В. Михайлова, Є. Отіна. Становлення і розвиток літературної ономастики пов'язаний із роботами Л. Беляя, В. Галич, В. Калінкіна, М. Карпенко, Г. Лукаш, О. Немировської, Т. Немировської та ін. Виникли нові перспективні напрями: ономастика сатиричного роману (Л. Кричун), драматичних творів (Т. Крупеньова), поезії (М. Мельник), фольклору (Н. Колесник, О. Порпуліт) [1, с. 1]. Порушено питання передачі найменувань у художньому перекладі та збереження тих функцій, які ці найменування виконують у художньому творі (Н. Бияк). У дослідження власних назв як стилістичної категорії, вивчення видів мотивації поетичних власних назв, соціальних та естетичних оцінок власних назв, способів і прийомів створення й представлення літературних антропонімів, узаємодії власних імен та апелювативів у художньому тексті свій внесок зробили Л. Андреева, Ю. Карпенко, Т. Кондратьєва, С. Котков, Е. Магазаник, В. Михайлов, І. Муромцев,

Є. Некрасова, В. Никонов, А. Пузирьов, Г. Силаєва, А. Суперанська, М. Черемисіна, П. Черних, В. Чернишев, Б. Шварцкопф, Л. Щетинін.

Нині увага дослідників обернена до вивчення процесу оновлення відомих функцій ономатів, виявлення специфіки їхнього конотативного фону, притаманного певним жанрам, з'ясування системності / несистемності їхнього функційного навантаження з точки зору розвитку мовних засобів художньої літератури. Об'єктом зацікавлень учених стають умовні поетичні імена, імена-маски, імена-символи, «промовистість» нейтральних імен, імена-натяки на антропоніми прототипів, їхня роль у побудові художнього образу, роль власного імені в типізованому відтворенні дійсності, власне ім'я як засіб сатири і гумору [2, с. 63].

Незважаючи на численні праці в царині літературно-художньої ономастики загалом та антропоніміки зокрема, актуальним і досі залишається дослідження ономастичного простору творів українських письменників [8, с. 355], увага дослідників звернена до виявлення специфіки конотаційного «ореолу» ономатів, притаманного певним жанрам. Свого часу ми порушували проблему мотивації літературно-художніх антропонімів, використання ономатів у ролі експресем художнього тексту, зокрема сатиричного (див. Малюга Н. М. «Використання власних назв: суб'єктивний погляд на об'єктивну дійсність», «Мотивація літературно-художніх антропонімів», «Об использовании ирреальных ономагов в роли экспресем художественного текста, или Герострат Иудович, Афедрон Клозетович и другие»).

У сучасному художньому дискурсі відбуваються активні процеси інтелектуалізації, зростає частотність використання іронії та сарказму, спостерігається розширення засобів і механізмів їх реалізації. У доробку вітчизняних літературознавців все ще немає фундаментального дослідження про українську сатиру новітнього часу, попри те здобутком українського літературознавства є численні публікації, присвячені осмисленню творчості прозаїка-сатирика Олега Черногуза (В. Абліцов,

В. Булавко, О. Васильківський, Г. Гайовий, В. Гарвасюк, Р. Дідула, М. Дорош, М. Жулинський, Г. Клочек, С. Козак, П. Кононенко, В. Косяченко, В. Лисенко, І. Малюта, М. Наєнко, А. Наумов, В. Пепа, В. Руденко, І. Сіверко, В. Соболев, М. Слабошпицький, П. Стороженко, Л. Тома, В. Трипачук, Ю. Цеков, В. Чемерис та ін.). Проза О. Черногуза соціально змістовна, виклад суспільно важливих проблем далекий від бундючної серйозності, алогізми часто поєднуються зі стилістичною й змістовою гіперболізацією, гротескним перебільшенням [7].

Метою нашої розвідки є вивчення актуалізації генетичної словотвірної структури літературно-художнього імені на матеріалі сатиричного роману Олега Черногуза «Претенденти на папаху», а також з'ясування екстралінгвальних факторів, що зумовлюють вибір оніма автором.

У художньому тексті вибір власного імені є надзвичайно важливим інструментом структурування дійсності. За твердженням В. Калінкіна, «поетонім – це ім'я в літературному творі (у художньому мовленні, а не в мові), що виконує, крім номінативної, характеризуючу, ідеологічну і стилістичну функції, вторинне щодо реальної онімії, яке володіє динамічною семантикою» [5, с. 1]. Ім'я в художній літературі, як відомо, створює й демонструє портрет персонажа. Антропонім не лише позначає і відбиває задум автора, його ставлення до носіїв, а й формує сприйняття образу, мотивує ставлення до нього читача. Як підкреслює В. Михайлов, «входячи в той чи той структурно-змістовний, мовленнєво-композиційний, тематичний контекст, власні імена різнобічно сприяють формуванню образної структури твору, реалізації конкретно-художнього завдання: характеристиці персонажів, створенню образу автора, вираженню ідейної позиції письменника» [6, с. 82].

Усі особи, що прагнуть обійняти місце директора (претенденти на папаху – <...> *усі з верхньою освітою! Усі навчилися ручки тримати – і пишуть, пишуть...* [10, с. 312]), представляють «прогресивний заклад» «Фіндіпош», розшифрування абрєвіатури читачеві люб'язно надає автор у посторінковій виносі¹:

¹Філіал науково-дослідного інституту по вивченню попиту на шапки [10, с. 5].

Про діяльність інституту автор говорить з неприхованим сарказмом: <...> перспективний учений «Фіндіпошу» Ховрашкевич з нетерпінням чекав повернення Ковбика з Парижа, **аби внести ще одну ідею про створення відділу по вивченню методики знімання шапок з голови клієнта** [10, с. 40–41].

Персонажі (Доктора наук, кандидати, професора, доценти... [10, с. 32]) отримують промовисті прізвиська з прозорою внутрішньою формою, наприклад: **Ковбик** ← **ковбик** (1. Шлунок. 2. Сальтисон [3, с. 437]), **Хлівнюк** ← **хлів** (Будівля для свійської худоби та птиці. * У порівн. // *перен.*, *розм.* Брудне неприбране, занедбане приміщення. // *рідко.* Те саме, що **сарай** [3, с. 1346]), **Ховрашкевич** ← **ховрашок**, демінутивна форма від **ховрах** (Невеличка тварина з роду гризунів родини білячих, поширена в Європі, Азії та Північній Америці [3, с. 1348]), **Понюхно** ← **понюхати** (1. Втягнути носом повітря з метою відчутти запах. 2. *перен.*, *розм.* Розвідати що-небудь. // Придивитися до кого-небудь; навчити когось. // Обшукати що-небудь. 3. *розм.* Випробувати на собі, пережити, пізнати що-небудь. * Образно [3, с. 863]), **Панчішка** ← **панчішка**, демінутивна форма від **панчоха** (-и) (Виріб машинного або ручного в'язання, що одягається на ноги за коліна. // Такий виріб, зшитий з сукна, хутра та іншого матеріалу [3, с. 703]), **Кнюх** ← **кнюх** (**кньох**) (*зах.* Вайло, тюхтій [3, с. 436]), **Жерех** ← **жерех** (Те саме, що **білизна**² (*Aspius aspius*). Хижа прісноводна промислова риба [3, с. 274; 51]), **Грак** ← **грак** (Те саме, що **гайворон**. Перелітний птах родини воронових з блискучим чорним пір'ям [3, 195; 170]), **Нещадим** ← **заперечна форма від щадити** (1. Не занапащати кого-небудь, не завдавати шкоди комусь; милувати. // *перев. із запереч. част.* не, *перен.* Виявляти непримиренність до яких-небудь хиб, учинків, вад кого-небудь. 2. Ставитися дбайливо до чого-небудь, берегти щось. // *із запереч. част.* не. Не скупитися на щось, не

шкодувати чого-небудь. Не шадити своїх сил. 3. Діал. Економити, заощаджувати [3, с. 1412]).

О. Черногуз через репліку одного з персонажів дає оцінку іншим: *Ну й колективчик у нас зібрався! Одного ледь за хабарництво не посадили, другого – за багатожонство, третє фрукти-овочі продає... Четверте язиком патякає...* [10, с. 353]. Більшість прізвищ представників цього «колективчика» утворена лексико-семантичним способом. У такому разі немає потреби вдаватися до процедури етимологічного аналізу, внутрішня форма не затьмарена, вона підказує домінуючі риси персонажа: усе перетравить, усіх перемеле в масу, вичавлюючи життєві соки, має вагу, «жирний козир» (Ковбик); хижак, «риба шукає, де глибше, а людина – де краше» (Жерех); перелітний птах, не тримається місця, чинить шкоду сільському господарству, «чорний ворон кричє» (Грак) тощо.

Наведемо приклад авторської мотивації поведінки персонажа внутрішньою формою прізвища: *Понюхно* (не витримував цієї «пахучої кулінарії» [10, с. 20]), *Нещадим* (...від поглядів якого колись у «Фіндіпоші» у багатьох серце з ритму збивалося [10, с. 197]).

Поєднання таких колоритних прізвищ створює бажаний стильовий ефект, що надає тексту зниженої тональності, у якій виражається ставлення автора до предмета опису. Антропоніми виступають знаками соціальної оцінки, що йде в унісон з авторською характеристикою: *Набрав кар'єристів на свою голову... Усім папаху подавай. І Понюхну, і Хлівнюку, і Ховрашикевичу* [10, с. 317]; *На місце, яке тимчасово займав Клавдій Миколайович, мітило одразу аж три претенденти – і всі три улюбленці Стратона Стратоновича: Ховрашикевич, Панчішка і Грак* [10, с. 332]. Суб'єктивне відбиття об'єктивного виявляється насамперед у примусовому, а не довільному найменуванні персонажів і конструюванні ономастичної моделі світу загалом. Вибір онімів визначається не в останню чергу екстралінгвальними факторами, зрозуміло, що автор не може уникнути потреби врахування оцінок соціального й естетичного характеру.

Олег Черногуз акцентує на взаємозв'язку внутрішньої форми «вульгарних» прізвищ і поведінки, світосприйняття персонажів, наприклад: <...> *Михайло Танасович Ховрашкевич доводив, ніби Хлівнюк французького походження, на що вказує його довгий ніс* <...> [10, с. 179]; *Одне слово, дискусія у «Фіндіпоші» визначила, що Клавдій Миколайович Хлівнюк – француз ефіопського походження, котрий випадково народився на Україні* [10, с. 18]; *У Клавдія Миколайовича все було продумано до деталей: хода, помах руки, ледь помітна посмішка привітності на устах, поставлений керівний голос (особливо по телефону) і, звичайно, поважність у поведінці* [10, с. 35]). Носій «брудного» і «неароматного» прізвища **Хлівнюк** (онім, утворений від незапозиченої твірної основи за допомогою питомого форманта відповідно до усталеної моделі української мови), який є заступником директора інституту, в очах колег і підлеглих набуває вигаданих ознак шляхетності (він буцімто *французького походження*).

Простежуємо цілеспрямовану семантизацію прізвищевих назв вигаданих персонажів. Так, «незмінний головбух» **Карл(о) Іванович Бубон**, що має лису голову, тобто голу (пор. фразеологізм *голий як бубон* із значенням «дуже бідний») відповідно до посадових інструкцій головного бухгалтера підприємства має брати участь в оформленні матеріалів, пов'язаних із нестачею та відшкодуванням втрат від нестачі, крадіжки і псування активів підприємства і т. ін., натомість він постійно завдає матеріальних збитків своєму інституту: <...> *натякнув Сідалковський на Бубонові кишені, в яких Карло Іванович завжди щось виносив із «Фіндіпошу»: то папір, то клей, то кнопки, то чорнило, то навіть електролампочки* [10, с. 72], обдурює державу в кращих традиціях соціалістичної економіки: *По якій же графі Бубон те погруддя провів? Культмасова робота, спортінвентар? Чи, може, списав кошти на мітли й віники?..* [10, с. 286].

Єдиний жіночий персонаж, який так би мовити, при посаді – «перша секретарка» «Фіндіпошу» **Маргарита Ізотівна Дульченко** [10, с. 398]. Тричленне іменування говорить про претензію на

шанованість, а прізвище *Дульченко*, мотивоване вульгаризмом «дуля» (знак зневажливого ставлення до особи, презирливої відмови, незгоди [3, с. 251]), дозволяє читачеві засумніватися в «цінності» працівника. Письменник відкриває в слові його найближче етимологічне значення задля реалізації можливості образного застосування.

Олег Черногуз любовно бавиться з іменами і прізвищами своїх персонажів. Так, молодий спеціаліст, «наймолодший мозок «Фіндіпошу» [10, с. 356] *Октавіан Мамуня (Октавіан-Август)* отримує лаконічну характеристику: *маленький Мамуня з великим ім'ям Октавіан* [10, с. 10] (*Милий, добрий і такий в усьому маленький, що навіть Карло Іванович Бубон у відомості за зарплатню прізвище Мамуні постійно писав з маленької літери. Зате ім'я Октавіан, дане Мамуні на честь його розумного діда, писав якось по-особливому і завжди з великої літери* [10, с. 8]). Використання оказіональних ономатів служить засобом формування відповідного конотаційного фону іронії, гротеску, сатири.

Інший молодий спеціаліст *Масік (Георг) Панчішка* виглядає так, що може бути обличчям *паризької фірми дитячого харчування (Чудову рекламу мали б французи. А якщо ще написати: «Дітки! Якщо хочете бути такими, як цей дядя, завжди їжте кашку і пийте соки тільки нашої фірми»* [10, с. 7]); він водночас і маленький, і брудненький (діти не вміють охайно їсти кашку; дитячі панчішки зазвичай брудні). За В. Михайловим, «етимологізацію у фактах такого виду називають поетичною або – ширше – художньою етимологією, розуміючи під цим не лише «оживлення» справжньої генетичної структури імені, але й різні асоціативні осмислення, звукові зближення» [6, с. 79].

У прізвищах вигаданих персонажів проявляється словотвірна специфіка літературно-художнього імені: «Ці прізвища, створені або відтворені (в останньому випадку розуміємо фонетико-графічну оболонку) письменником, мають тенденцію до актуалізації всіх елементів своєї генетичної словотвірної структури, до того ж

«воскресати» і працювати в контексті може як внутрішня форма основи загалом, так і будь-який сегмент афіксального типу» [6, с. 78].

О. Чорногуз порушує гостру проблему «покращення прізвищ», підґрунтям якої і рушійною силою є комплекс меншовартості українців. Шляхом додавання «благородного» суфікса -ськ- наші співвітчизники намагалися прокласти собі шлях у нове життя, не обтяжуючи себе роздумами про пам'ять роду, про справжні цінності: *«Який же це Сідалковський? У нас, у Вапнярці, начебто таких нема».* – *«А, це той, Мотрі Сідалкової синок. Це ж воно десь у Києві доточило собі прізвище. Батько в нього був Сідалко, дід – Сідалко, прадід – Сідалко... Мабуть, і прапрадід... Хто й зна...»* [10, с. 256]. Автор дає свою оцінку такому явищу, послуговуючись займенником середнього роду «воно». Інший персонаж (Ковбик) стосовно цього «аристократа з Вапнярки», «народженого позувати» [10, с. 353], резюмує: *Присобачило суфікса до прізвища – і вже з себе поляка корчить...* [10, с. 318].

Євграф Сідалковський – також молодий спеціаліст, тому його не називають на ім'я по-батькові (*Маркович*). Він пнеться з Івана в пана, тому й відрекомендовується: – *Єв-граф!* (*– Пишеться разом, вимовляється окремо: Єв-граф. Ім'я трохи застаріле, але дуже добре скорочується. Особливо спереду. Спробуйте скоротити дві перші літери <...>*[10, с. 191]).

В інтерв'ю Олександрові Стусенку Олег Чорногуз дає відповідь на закиди критиків щодо типажу Сідалковського: *«<...> це суто український тип, що йде ще від Борулі, який не знав, Боруля він чи Боруля, від Голохвостова... Я казав, що Сідалковський – це внук Мартина Борулі й син Голохвостого [9]. Тому не дивно, що з жіночої точки зору він «паразит, негідник і вообщє все в цьому роді!»* [10, с. 394], *«покидьок, зараза і вообщє негодяй», «паразит, негодяй і вообщє проходимець!»* [10, с. 401].

Простежується зв'язок антропонімічної системи роману із системою його образів. *Клавдій Миколайович Хлівнюк* (Клавдій – лат., значення «кульгавий»), прикметник був одним з епітетів кульгавого

бога Вулкана – Гефеста; ім'я в історії цивілізації – римський імператор Клавдій I з династії Юліїв-Клавдіїв), **Євмен** *Миколайович Грак* (Євмен – гр., значення «потреба домінувати»; ім'я в історії цивілізації – Євмен I, Євмен II, Євмен III пергамські правителі (царі) з династії Атталідів; секретар Філіппа II Македонського та Олександра Великого), **Іраклій** *Йосипович Понюхно* (Іраклій – гр., походить від Нега – Гера (богиня шлюбу й подружньої любові в античній міфології) та kleos – слава; у латинському варіанті – «присвячений богу Геркулесу»; ім'я в історії цивілізації – візантійський імператор, засновник династії Іраклія), **Веніамін** *Олександрович Жерех* (Ваніамін – івр., значення «син правої руки», тобто «син улюбленої дружини», перекладають як «улюблений син» або «щасливий син», у сучасній англійській та французькій мові набуло форми Venjāmin; ім'я в історії цивілізації – біблейське ім'я, так звали наймолодшого улюбленого сина патріарха Іакова і Рахіль; Бенджамін Франклін – один із засновників США), **Карл** *Іванович Бубон* (Карл – д.-сканд. karl мало значення «вільна людина», пізніше в німецькій мові набуло значення «чоловік» (пор. гр. – «сміливий»)), ім'я в історії цивілізації – королі, імператори династії Каролінгів, Габсбургів, Валуа; ім'я першого германського імператора Карла Великого стало твірною базою для слова «король»), **Арій** *Федорович Нецадим* (Арій – гр., значення «войовничий»; арії – самоназва народів індоєвропейської мовної сім'ї; у тибетських, індійських, перських джерелах арій (ар'я, ар'ян, дарій) – спрямована душа, кожний, хто прагне шляхетних справ, хто робить велику роботу, просуває людей до блаженства; той, хто пізнає просвітлення, прагне до Бога й звеличує його; борець, воїн світла, що йде до істини; людина, чия мета в житті – духовна досконалість). Як свідчить ілюстративний матеріал, до аналізу номінаційної системи художнього твору варто залучати й дані літературознавства та історії: письменник часто обирає номени вже тоді, коли визначені сюжет твору, ідейно-тематичне спрямування, окреслені характер та поведінка персонажів [8, с. 356].

У порівнянні з особовими іменами наведені вище патроніми здебільшого мають досить звичну для українців форму (*Миколайович, Йосипович, Олександрович, Федорович, Гаврилович*). Застосовуючи двочленну «шанобливу» формулу іменування, автор-оповідач створює ілюзію давно знайомого середовища, у яке веде за собою читача. Одночасно ці антропоніми постають як знаки «голосів», соціальної самооцінки самих носіїв (яка, щоправда, різко контрастує з авторською характеристикою) [6, с. 82].

Персонажів, які не працюють у «прогресивному закладі» «Філіал науково-дослідного інституту по вивченню попиту на шапки», автор наділяє продуктивними в українському мовному середовищі іменами та іменами по батькові: **Валентин Григорович** (*Валентин Григорович викликає підлеглих до себе тільки двічі: перший раз, коли призначає на посаду, другий – коли звільняє з цієї посади* [10, с. 380]), **Микола Юхимович** («проміжна інстанція з відділу кадрів» управління: <...> *ніщо так не вкорочує життя, як виклики до Валентина Григоровича через проміжну інстанцію Миколу Юхимовича* <...> [10, с. 381]), **Іван Іванович**, учитель німецької мови на прізвище Фройндшафт (з нім. *Freundschaft* – «дружба»), його дружина **Валентина Іванівна**. Традиційність обраних антропонімів свідчить про належність їхніх носіїв до іншого / чужого середовища, зокрема, двох перших – до кола «старших за посадою», двох останніх – до кола оточення з минулого, коли «аристократ з Вапнярки» ще не був ним.

«Неяскраві» за внутрішньою формою оніми тим не менше художньо значущі: «нейтральна етимологія» визначає їхнє місце в ряду загальномовних антропонімічних знаків, де вони набувають особливої рельєфності. Розглядувані антропоніми, узяті в їх сукупності, слугують у контексті додатковими штрихами характеристики життя українського соціуму, простого (у соціальному плані) походження, типовості, масовості їх носіїв.

Називання неофіційною зменшеною формою імені свідчить про незавидне місце в службовій ієрархії: *Позаду Стратона*

Стратоновича, так метрів за сто, їхав на другій швидкості білою «Волгою» **Антон Петрович**, Ковбиків водій, якого у «Фіндіпоші» любовно називали **Антошею** [10, с. 45]. «Дитячими» іменами зверхньо кличуть обслуговуючий персонал. З репліки Ковбика читач довідується, що **Антошка** «лише кілька фраз знає» [10, с. 289], відтак можна зробити висновок про розумові здібності персонажа. Крім того, по тексту **Антоша – Ковбиків водій** (тобто *чийх будете?*), лише побіжно автор називає його власне прізвище – **Климко** (твірною до якого є зменшена форма імені **Клим**; так дорослі ласкаво називають дітей). «Опозиція словотвірних варіантів особового імені, по батьковій і спектр формул називання загалом дають можливість художньо типізувати людські стосунки <...>, особливо рельєфно передають соціальні градації і точки зору на об'єкт іменування» [6, с. 81], і Олег Черногуз майстерно користується цим прийомом.

Цілком погоджуємося з твердженням О. Калити: «У гуморі критична сторона підпорядкована стверджувальній, у сатири стверджувальна сторона – критичній» [4, с. 68]. Олег Черногуз свій сарказм поглиблює, уводячи в канву тексту конструкції прикладкового типу: на адресу **Панчішки – онук Шопена і Огінського** [10, с. 7] (Фридерик Франсуа Шопен, Міхал Клеофас Огінський – польські композитори); на адресу **Мамуні – онук Кампанелли і Монтеск'є** [10, с. 299] (Томмазо Кампанелла – італійський філософ, теолог і поет, Шарль Луї де Монтеск'є – французький правник, письменник і політичний мислитель); на адресу **Ховрашкевича – син Ламарті і Монтеск'є** [10, с. 6] (Альфонс де Ламартін – французький письменник і політичний діяч); а **Сідалковський і Грак – два Аякси** [10, с. 14] (Аякс Малий та Аякс Великий – імена двох грецьких героїв, що брали участь в осаді Трої). Пряма вказівка на «духовну спорідненість» із великими світу цього не робить шляхетнішими носіїв прізвищ із прозорою внутрішньою формою. Контекст використання онімів структурно-змістовний.

Ховрашкевич, крім того, що син Ламарті і Монтеск'є, він же «фіндіпошівський геній... **Цицерон!**» [10, с. 316] (Цицерон –

давньоримський політичний діяч, оратор, філософ та літератор), «*фіндіпошівський герострат*» [10, с. 381] (Герострат – носій ганебної слави, відомий тим, що спалив храм Артеміди в рідному місті Ефесі). Як бачимо, форми комічного ґрунтуються «на певному уявленні про ідеал і вищу гармонію» [4, с. 69].

Лише один персонаж, а саме керівник Фіндіпошу, має особове ім'я і патронім того самого кореня – *Стратон Стратонович* (з грецької – «військо»). Його підлеглі фамільярно кличуть *Страт Стратич* (*Стратити, страчувати* – 1. Караючи, позбавляти когонебудь життя. 2. Залишатися без кого-, чого-небудь, губити когось, щось (внаслідок різних причин). // Переставати бачити кого-, щонебудь. *Стратити стежку. Стратити слід.* // Частково або повністю втрачати які-небудь свої якості, особливості, ознаки і т. ін. * *Стратити життя* – загинути. *Стратити очі* – втратити зір, осліпнути. 3. Тратити, витрачати в певній кількості на щонебудь (перев. гроші). // Використовувати щонебудь для чогось. 4. Перев. зі сл. *марно, даремно* і т. ін. Витрачати без мети, користі (про час). 5. Нищачи, припиняти існування чого-небудь, призводити до загибелі щось [3, с. 1203]). Семантична гра, що підкріплюється звуковим повтором, оригінальність і сміливість вираження сприяють яскравості народжуваного образу, запам'ятовуваності [6, с. 79]. Паронімічна атракція (*Стратон* – *стратити*) підказує розшифровку авторського вибору імені: Стратон Стратонович (спираючись на етимологічне значення, читасмо – *Військо Військович*) нищить, як військо у квадраті, призводить до руйнації все живе і неживе. Множинність інтерпретацій є свідченням ефективності актуалізованого імені.

Попри те, на честь Стратона Стратоновича, «людини досвідченої», «*яка вмє в будь-якій ситуації тримати ніс по вітру, а якщо треба – то й вийти сухим із води, не замочивши навіть ніг*» [10, с. 308], підлеглі-лакизи (*Ви ж для мене більше, ніж рідний тато; Мені аби ви задоволені були – більшого щастя для мене не треба!* [10, с. 98]) називають немовлят:

– Сказали, застаріле ім'я, Стратоне Стратоновичу, – поскаржився Грак. Та ще й мораль нам із Зосею почали читати: «А ви про дитину подумали? З таким ім'ям у світ хлопчика пускати! Хто тепер Стратоном дітей називає?»

– А як же називати? – перепитав Ковбик. – Жоржиком-Коржиком?!

– Єгорчиком, Альбертиком, Валеркою порадили...

– А Боніфацієм вони вам не могли порадити? – розгнівався Стратон Стратонович. – Теж мені задрипанка асфальтна знайшлась. Тепер кинь каменем у kota, а в Жоржика попадеш... [10, с. 312].

На пам'ять одразу спадає інший твір Олега Черногуза «Як вибирати ім'я», уміщений у збірці «Книга веселих порад», у якому автор у властивій йому манері дає рекомендацію батькам щодо імен нащадків: «Останнє, що я вам пораджу, це не забудьте за гармонію імені й прізвища. Це дуже важливо. Подаю приклади: Нінель Кукурудза, Травіата Пацюк, Жульєна Миска, Анжела Кендюх, Вольдемар Копистка, Гонората Пузир, Геракл Гарбуз, Жузї Коза, Неда Баран, Аттіла Шкапченко й Аполлон Козолуп.

Якщо ця гармонія є, вважайте, що ім'я ви вибрали правильно. Діти вам дякуватимуть. Особливо, як підростуть».

Крім того, О. Черногуз наводить мотиваційну базу прізвиськ своїх персонажів: *Понюхно почав пити. Легко спорожнив десять кухлів. Взяв одинадцятий, дванадцятий. Уже й кобилятинці почали аплодувати. Та на п'ятнадцятому пішла, як він казав, відрижка. Понюхно вливав пиво в горлянку, а воно назад. Фіндіпошівці й кобилятинці дружно почали скандувати: «Пий п'ятнадцятий! Пий п'ятнадцятий!» Саме тоді й народилося прізвисько «Пій XV» [10, с. 231]; Про **Капітона** Івановича (саме так звався за паспортом старпом, а в камбузі на нього усі казали «**Капітан**») – і цим викликали деяке незадоволення у справжнього капітана, який писався з маленької літери) говорили, що після кожного плавання він хоче мати від Еліани дитину [10, с. 327]. Бажаний ефект досягається завдяки*

вмілому, розрахованому на співтворчість читача використанні підтексту.

Показово інший принцип номінації жіночих персонажів, який ілюструє гендерну нерівність жінок і чоловіків у загалом чоловічому науковому світі: їх автор наділяє лише іменем: *Ія, Айстра, Ядвіга (Ядзя), Віоріка, Еліана, Тамара, Зося, Тася-Раї*. Байдуже, зверхне ставлення чоловіка до жінки Олег Черногуз передає через подвійне ім'я, тобто «яка різниця, як її звати?» (*Я люблю дівчаток, але трохи не таких, як ви. Мені здебільшого подобаються ідеальні жінки. Я, до речі, мрію про таку ж дружину* [10, с. 193]), хоч у уста самої Тасі-Раї вкладає репліка-пояснення: *Мене й справді звати Тасею. За паспортом. Раєю мене звать тільки дуже близькі знайомі і рідні. Мама хотіла, щоб я називалась Раєю. А батько записав Тасею. Ось і весь секрет. Я вас не обдурила* [10, с. 195]. «За паспортом», як «батько записав» Тасю мали б звати Таїсією, що наштовхує на іншу думку.

Загальнономовна специфіка імен, з одного боку, і намагання дати емоційно-суб'єкту їх інтерпретацію в художньому мовленні, – з іншого, зумовлюють обігрування їхнього звучання.

На прикладі жіночих персонажів Олег Черногуз показує, що ім'я може бути машкарою, інструментом досягнення мети, ним зручно прикриватися. За претензійним незвичним іменем ховається ординарна, пересічна людина. Так, дівчина, на ім'я *Оксана* (поширене в антропоніміконі українського народу; у перекладі з грецької – «іноземка», «гостя», «чужа»), легко знайомлячись із чоловіком, пропонує йому називати себе запозиченим (отже, також чужим) іменем *Сусанна* (з іврити – «біла лілія»), яке їй видається таким, що може «зачепити»: *Оксана* *оте його довге, екскурсійне мовчання у дитинство розцінила по-своєму і, потягнувшись до його вуха, позмовницьки прошепотіла: «Для вас Сусанна!»* [10, с. 130]. Порівняймо також *Ія / Надія*.

Письменник вдається до використання алюзії, наприклад на грузинську царицю Тамару: *Перед його очима пропливла Тамара,*

його перша офіційна дружина [10, с. 51], де «пропливла» означає не «промайнула у спогадах», а «велично, з почуттям гідності, по-царськи неспішно пройшла» (Тамара – колишня дружина Сідалковського).

Імена і прізвиська «діють» синхронно, простежимо це на прикладі персонажа *Айстра* на прізвисько *Школярочка*. Айстра (з грецької – «зірка»; випромінює холодне сяйво, у переносному значенні – доля, щастя, успіх [3, с. 367]); школярочка – як юнка, приваблива, викликає бажання, але стосунки з нею, з огляду на її вік, є недозволеними, неприйнятними, не можуть скластися: <...> *Айстра як продавщиця квітів на цвинтарі – байдужа і холодна: ви чекаєте від неї співчуття, а вона дивиться на вас і думає про власний виторг* [10, с. 104]; «*Школярочка*» залишалася недосяжною, як дефіцитний товар, а тому особливо бажаною [10, с. 105].

У поодиноких випадках жіноче ім'я супроводжується прізвиськом, наприклад, коли цей персонаж має правові стосунки з персонажем-чоловіком (*Надія Карапетян*, позивачка, яка намагається встановити батьківство Сідалковського через суд) або офіційні стосунки з якою бажані (*Ядвіга Капітульська*, наречена, потенційна дружина, «*вікно в Європу*», «*перепустка у вищий світ*» [10, с. 396] для Сідалковського).

Жінок родини *Карапетян*, які позиваються до Сідалковського, аби той визнав свою дитину, у романі названо *Карапетти*: *Карапет-старша* (парадигматичний ономастичний ряд: *мадам Карапет, матуся Карапет, Євдокія Капітонівна, Мері*), *Карапет-молодша* (парадигматичний ономастичний ряд: *Надія Карапетян, Ія*). Карапет – з вірм. «попередник», «предтеча», «провісник», персонаж вірменської міфології, після прийняття вірменами християнства ідентифікований з Іоаном Хрестителем; хранитель вірмен. У жаргонному словнику за цією назвою закріпилося значення «вірменин». Ія (Надія Карапетян), яка «*зі своїм вірменсько-українським темпераментом, формами й змістом*» може «*зачарувати будь-кого*» [10, с. 51], була однією з «попередниць» Ядвіги Капітульської в житті Євграфа Сідалковського. Крім того,

«карапет» тлумачиться як «малий», «низькорослий». З огляду на те, що жінок із вірменським прізвиськом Карапетян звати Євдокія Капітонівна і Надія (*Надія* була *при надії* й народила сина), уважаємо, що акцент не на національній належності, а на черговості появи жінки в житті чоловіка, народженні «малого», доведенні батьківства.

Непривабливій дівчині автор дає прізвисько *Кукарача* (з ісп. *La Cucaracha* – тарган): – *Кукарача*, – *відрекомендувалася*. – *Це мене так за невродливість оці красуні прозвали*, – *кинула на Тасю-Раю* [10, с. 194]. Письменник не є оригінальним у своєму виборі, він відсилає читачів до популярної в СРСР сатиричної народної мексиканської пісні «*La Cucaracha*», де прізвиськом «тарган» названо представників керівної еліти, канонем краси яких були довгі вуса, що стирчали врізнобіч. Крім того, «влучним прізвиськом» Кукарача у відомій одноіменній повісті Нодара Думбадзе кличуть дільничного міліціонера.

Власна назва в художньому тексті, узаємодіючи з найближчим, мінімальним контекстом та макроконтекстом, що утворює дискурс твору, набирає багатьох змістових зв'язків, складних асоціацій і конотацій [8, с. 357]. Не менш цікава мотивація використаних інших розрядів власних імен: *Трудящі ж насправді називали ресторан не інакше, як «Веселий відвідувач»*, і ця фольклорна назва ввійшла у побут *Кобилятина-Турбінного поруч з такими, як кафе «Під мухою», лазня «Несподівані дрижаки», хімчистка «Без плям – ні кроку» та витверезника «Алло, ми шукаємо талантів»* [13, с. 42]. Системність ономастичного матеріалу, «який утворює в рамках цілого естетичного об'єкта певний замкнений комплекс, узаємодія з усіма мовленнєвими ресурсами твору та його художньою структурою забезпечують націленість на актуалізацію будь-якого його елемента відповідно до авторського задуму, що зумовлює стилістичну заданість власних імен» [6, с. 78].

Отже, експресивна ефективність, стилістична дієвість імені в художньому тексті можуть бути різними за силою, що залежить від майстерності письменника, його уваги до ономастичного потенціалу,

від різновиду імені та інших факторів. Мовні експерименти, гра в порушення семантичних і прагматичних канонів, маніпулювання з семантикою і правилами комунікації, оригінальність у доборі засобів додають яскравості народженим образам, покращують процес запам'ятовування тексту, сприяють процесу реалізації авторського задуму загалом.

Ми визнаємо нерівномірну естетичну вагомість різних компонентів системи антропонімів аналізованого твору, серед яких можна виокремити найбільш активні ономаелементи як одиниці експресії.

Суворій історичній детермінованості реальної онімії протистоїть воля автора, однак не сваволя, а саме свобода, що усвідомлюється як необхідність у художньому творі об'єктивно відображати суб'єктивне.

Конструюючи літературно-художні антропоніми, автор обирає найбільш характерну ознаку персонажа, щоб досягти бажаного ефекту у сприйнятті образу. Розкриття стилістичного навантаження імені забезпечується співтворчістю письменника, націленого на актуалізацію певного елемента відповідно до авторського задуму, та читача, що вміє використовувати доступний йому підтекст, спираючись на власний досвід, а також на фонові знання. Крім того, як свідчить ілюстративний матеріал, до аналізу номінаційної системи художнього твору варто залучати й дані літературознавства та історії.

Подальше дослідження онімного простору творів української літератури загалом, сатиричних зокрема, вивчення літературно-художніх антропонімів як знаків соціальної оцінки, що співпадає з характеристикою, наданою автором, а також усебічне висвітлення функцій поетонімів видається нам перспективним.

Література

1. Бияк Н. Я. Особливості найменування осіб в українській художній прозі та збереження їх функцій у німецькомовних перекладах / автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. Я. Бияк. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.

2. Бондалетов В. Д. Русская ономастика : [учебное пособие] / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1983. – 224 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
4. Калита О. Лінгвістична сутність іронії та семантичні механізми формування іронічного смислу / О. Калита // Українська мова. – 2006. – №2. – С. 67–74.
5. Калінкін В. О. Карпенко як джерело слов'янської поетонімології / В. О. Калінкін // Чорноморські новини. – 2010. – №005 (21046), четвер 14 січня. – С. 1.
6. Михайлов В. Специфика собственных имен в художественном тексте / В. Михайлов // Филологические науки. – 1987. – №6. – С. 78–82.
7. Романишина Н. Жанр літературного фейлетону в творчості Олега Чорногуза (за «Книгою веселих порад») / Н. Романишина // Українська література. – 2011. – №9. – С. 8–12.
8. Сколоздра О. Літературно-художня ономастика як предмет дослідження у вищій школі / О. Сколоздра // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2010. – Вип. 50. – С. 355–360.
9. Чорногуз О. Граф Сідалковський – це троє осіб [Електронний ресурс] / О. Чорногуз // Літакцент Від 17 березня 2009. – Режим доступу : // <http://www.litakcent.com.html> 11.
10. Чорногуз О. Ф. Претенденти на папаху : Сатиричний роман / О. Ф. Чорногуз ; іл. художника Р. Багаутдінова. – К. : Рад. письменник, 1983. – 406 с.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2016 р.

УДК 39:316.6 (477)

Н. Г. Мельник

ТРАДИЦІЙНИЙ ФОЛЬКЛОРНИЙ ОБРАЗ МОСКАЛЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ

Мельник Н. Г. Традиційний фольклорний образ москаля: соціально-психологічні параметри.

У статті досліджується традиційний фольклорний образ москаля. Його трактування продиктоване історичними, політичними, психологічними чинниками української історії. Здебільшого цей образ постає у фольклорі у двох соціально-психологічних варіантах. Це москаль-солдат (воjak російської армії, можливо, українець за походженням) та москаль – росіянин за походженням. У народних оцінках цих фольклорних типів є певні відмінності.

Ключові слова: фольклор, москаль, солдат, морально-етичні принципи.

Мельник Н. Г. Традиционный фольклорный образ москаля: социально-психологические параметры.

В статье исследуется традиционный образ москаля. Его трактовка продиктована историческими, политическими, психологическими особенностями украинской истории. Как правило, этот образ представлен в фольклоре двумя социально-психологическими вариантами. Это москаль-солдат (воин русской армии, возможно, украинец по происхождению) и москаль – русский. В народных оценках этих фольклорных типов есть некоторые различия.

Ключевые слова: фольклор, москаль, солдат, морально-этические принципы.

Melnyk N. G. Traditional folklore image of Moskal: social and psychological characteristics.

The article investigates a traditional folk image of Moskal as a social and psychological type. Its interpretation is determined by various historical, political, psychological factors in terms of the history of Ukraine. As a rule, this image is represented in the folklore in two social and psychological ways. This Moscovite soldier (Russian soldier, sometimes Ukrainian by origin forced to serve foreign political interests) and Moskal, who is Russian by birth, but penetrating in the Ukrainian society after the well known events. There are certain differences in folk's assessments of these two types.

Thus, the attitude to the first type is connected and mostly influenced by national understanding of human dependence on unfair circumstances and considering historical background. This refers to the phenomenon of compulsory recruitment and military service, which was performed after Zaporizhian Sich destruction. Moscovite soldier of the first type, according to the folk understanding is an unhappy faithless, doomed to constant hardships person. Often Moscovite (former countryman) is perceived as immoral man, that is why it is better to handle carefully with such people. The second type (Moskal, who is Russian by birth) is usually interpreted by folk consciousness in the categories “another”, “alien”. This Moskal is an enemy against whom Cossacks are constantly fighting (mean, treacherous and cunning). This Moskal is a commander of the royal army or a Moscovite soldier, who stays at a peasant family. Usually they are negatively labeled in the folk consciousness.

This paper emphasizes that the interpretation of the Moskal image in folklore is not the evidence of Ukrainian national intolerance but the result of deep person's behavior analyzing, his acting as a representative of a particular social stratum, which is caused by social and psychological factors. Our people have always been open to a dialogue, creative collaboration and sharing traditions. However, Ukrainians rightly demand respect in return to their culture, abhor violence, arrogance, deception, trimming. These national concepts should be looked as the sources of national treating to Moskal soldier and vividly represented in folklore.

Key words: folklore, Moscovite soldier, moral and ethical principles.

Проблема дослідження національного менталітету – одна з найактуальніших у сучасному глобалізаційному просторі. Осмислення народом своєї оригінальності, специфічності, усвідомлення відмінностей між власними життєвими орієнтирами та принципами

життя представників інших націй надзвичайно важливі, адже дають змогу визначити провідну національну ідею, історичну місію, шлях до майбутнього прогресивного розвитку.

Як справедливо зазначає Х. Кук у дослідженні «Національний менталітет в умовах трансформації сучасного українського суспільства», «національний менталітет – це сукупність історично сформованих установок і рис характеру народу, цінностей, стереотипів і архетипів, які мають специфіку поведінкового прояву <...>. Національний менталітет проявляється як сукупність внутрішніх настанов, нахилів народу щодо характеру їх діяльності, мислення, відчуття та сприйняття світу саме тільки йому притаманним чином. Національний менталітет має конкретно-історичний характер, відповідає певним періодам розвитку суспільства, визначає стереотипні уявлення до навколишнього світу та забезпечує можливість адаптації до нього людини» [6, с. 8–9].

На думку Г. Гачева, автора книги «Національні образи світу», «особливо гостро проблема національного розуміння постала у ХХ столітті. Тут парадокс: з одного боку народи світу максимально наближаються один до одного за способом життя, побутом, виробництвом, культурою, а з іншого, – загострюється національна чутливість. Дивно? Але вже з історії розвитку національних почуттів видно, що справа не різкості відмінностей, а в частоті контактів: <...> якщо вони жодного разу не зустрічалися, то й не знають про інших і про свої особливості. Але навіть близнюки в родині – як різко різні індивідуальності відчуваються. Так що єдиний діалектичний процес асиміляції-дисиміляції народів та національних культур відбувається і в наш час» [3].

Стосунки Україна / Росія – особлива сторінка нашої історії, що на тлі сьогодення зазнає гострих дискусій. В. Брехуненко так діагностує сучасний стан проблеми: «Спільне минуле», «тісне переплетення історичних доль», «глибоке усвідомлення нерозривної єдності» – подібні пафосні епітети не втомлюються прикладати до історії українсько-

російських стосунків московські політики та й більшість інтелектуалів. Не відстає й частина української верхівки, вражена хронічним вірусом меншовартості. Насправді ж подібні голосні заяви не витримують навіть елементарної перевірки на історичному матеріалі» [1, с. 9]. На думку історика, «московська експансія, яка розпочалася з кінця XV ст., до сьогодні визначає ество українсько-російських узаємин. Її похідними є заперечення самобутності українського етносу, подання його як частини «руського мира» та прагнення стерти з лица землі все українське шляхом цілковитого зросійщення українців» [1, с. 9]. Протягом розвитку історії стосунків Україна / Росія наш народ уважно стежить за подіями, глибоко аналізує внутрішні та зовнішні вияви цих зв'язків, виявляючи своє ставлення до них. Результати такого народного аналізу можна побачити, звернувшись до фольклорного образу москаля.

Найяскравіше народні оцінки виявляються в таких жанрах фольклору, як прислів'я та приказки, соціально-побутові пісні й соціально-побутові казки. Слід зазначити, що в запропонованій студії ми звертаємося до фольклорних зразків, що виникають протягом XVII–XIX ст. Фольклор XX століття – окрема сторінка в осмисленні народом образу москаля. Перебування українців у складі радянської тоталітарної держави зумовило появу нових художніх модифікацій образу москаля. Тому, на нашу думку, ця тема заслуговує окремого дослідження.

Образ москаля в українській народній творчості названого періоду – складний і неоднозначний. Його трактування продиктоване історичними, політичними, психологічними чинниками української історії. Здебільшого цей образ постає у фольклорі в двох соціально-психологічних варіантах. Це москаль-солдат (українець – вояк російської армії) та москаль-росіянин, представник українського суспільства після відомих подій. У народних оцінках цих фольклорних типів є певні відмінності.

Так, ставлення до першого типу продиктоване народним розумінням залежності людини від обставин, усвідомленням

об'єктивності ситуації, що склалася історично. Ідеться про явища рекрутчини та солдатчини, запроваджені після зруйнування Запорізької Січі. Вони репрезентовані в народній пам'яті багатоманітністю мотивів, образів, сюжетів, що й зумовило виникнення цілого пласту народної творчості – творів солдатської та рекрутської тематики. Москаль-солдат першого типу, за народним розумінням, – нещасна, бездольна, приречена на вічні злигодні людина. Мотиви соціально-побутової лірики солдатської тематики – переважно трагічні. Військове середовище царської армії для чоловіка – чуже і неприродне:

*Ой зірву я три листочки
З зеленого барвіночку, зеленого барвіночку.*

Один зірву та й заграю:

Щастя-долі я не маю.

Другий зірву та й заграю:

До прийому іти маю...

Третій зірву та й заграю:

З москалями жити маю...

Ой як тяжко камінь гризти,

Так тяженько в війську жити (7, с. 165).

Ідучи до російського війська, парубок розуміє, що, можливо, навіки прощається з родиною:

Государське плаття взявши, навіки загину.

Ой загину, моя мати, загину,

Вже свою родиначку навіки покину (7, с. 196);

«В тебе роду вже нема,

Батько й мати померла <...>

Сестра заміж пішла.

Та остався один брат,

Та й той ходиш не жонат».

«Ой тоді я оженюсь,

Як на лавці положуся<...>» (7, с. 171).

Зовнішній вигляд солдата – естетично неприйнятний для носія традиційної культури, адже символізує втрату людиною особистої свободи, її примус до неприродної діяльності:

*Оббреїли чорні кудрі
На золотім гребінці.
Оббреїли чорні кудрі
У суботу вранці,
Наділи на того сироту
Ще й московські ранці (7, с. 180).*

Народ тонко відчуває психологічні зміни, що відбуваються з людиною, яка змушена виживати в чужому неприродному оточенні. Тому образ москаля-солдата осмислюється як уособлення людини, яка згрубіла у війську, утратила зв'язки з національним, родинним оточенням, отже, і з морально-етичними орієнтирами свого етнічного середовища. Часто москаль (колишній земляк) сприймається як аморальна людина. Тому з ним слід поводитися обережно.

Крім того, навіть якщо він повернувся зі служби відносно здоровим фізично і морально, він зазвичай уже не має трудових навичок, притаманних селянинові, і не зможе пристосуватися до нормального життя:

*Дурна дівка, нерозумна,
На солдата уповала,
На солдатську худобу!
А в солдата ні худоби,
Тільки в його три торби:
Перва торба – із шином , із сіллю,
А другая – з сухарями,
Манірка – з водою!
Живе дівка із бідною
За солдатською головою!(7, с. 222).*

Другий тип (москаль, що є росіянином за походженням) осмислюється здебільшого фольклорною свідомістю через категорії

«інший», «чужий». При всій толерантності, притаманній нашому народові, терпимості щодо інших націй, українці постійно відчували цю «іншість». В. Брехуненко зазначає: «Увесь час українці демонстрували, що сприймають московитів / росіян як цілковито «інших», а Московію / Росію як чужу незвідану планету. Особливо це стало помітно після Переяславської ради 1654 р., коли доти епізодичні контакти переросли в тісніші стосунки і вже не тільки вище православне духівництво та частина козаків, а й ширший загал українського суспільства отримав змогу роздивитися московитів зблизька. Принесло це мало втіхи. Переяслав 1654 р., який з погляду Б. Хмельницького був суто тактичним кроком, призначеним використати Москву для остаточної перемоги над Річчю Посполитою, а також для міжнародного визнання відновленої Української держави та її правителя-гетьмана, став не відправним пунктом зближення, а каталізатором взаємного несприйняття, війн і трагедій [1, с. 9–10].

Цей фольклорний образ москаля представлено багатоманітністю варіантів. Це москаль-ворог, з яким воюють козаки (хитрий, зрадливий і підступний); це москаль-командир у царській армії та москаль-солдат, що квартирує в селянській родині. Вони марковані підкреслено негативно. Народне ставлення до москаля яскраво репрезентоване у прислів'ях та приказках: 1) москаль-ворог, «чужий»: *Москаль казенна річ* (9, с. 76); *Від москаля поли вріж та тікай* (9, с. 76); *З салдатом – не своїм братом, не стягайся* (9, с. 76); *Москаль не свій брат, не пожалує* (9, с. 76); *З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи* (9, с. 76); *Старість не радість, а Москаль не брат* (9, с. 708); *Москаль і Лях – один шеляг* (9, с. 697); 2) москаль як людина, що може вкрати, збрехати, любить пожити за рахунок інших: *Москалики, соколики, позїдали ви наші волики, а як вернетесь здорови, то поїсте и корови* (9, с. 76); *Для того і вуланчики, щоб заїрала чуланчики* (9, с. 76); *Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молиться Богу стане* (9, с. 77); *На вовка помовка, а москаль кобилу вкрав* (9, с. 77); *Коли москаль каже сухо, то піднімайся по вухо* (9, с. 77); *Москаль тоді*

правду скаже, як чорт молицьця стане ((9, с. 77); *Казав москаль право, та й збрехав браво* (9, с. 77); *У йому стільки віри, як в москалеві правди* (9, с. 708); 3) москаль, який зверхньо ставиться до інших: *На грош амуниції, на десять амбиції* (9, с. 77); *Москаль ликом чваниця й кожному під ніс з ним пхаєця* (9, с. 8).

Цікаво, що прислів'я та приказки як жанр, що вирізняється лаконічністю та місткістю, репрезентує категоричність народних оцінок щодо морально-етичних рис москаля. Інші ж жанри ілюструють більш обережне ставлення до цього соціально-психологічного типу. Так, аналізуючи зміст «народної» частини вертепу, О. Воропай зазначає: «Як відомо, у XVIII-му столітті, а особливо після поразки під Полтавою року 1709, на Україні були «постої» російських військ, що дуже допікали нашому населенню. Хоч населення москалями було незадоволене, усе ж у Сокиренському вертепі ми не зустрічаємо такого гостро негативного ставлення персонажів до москаля, як до поляка. Це, очевидно, тому, що москалі, як окупанти України, могли контролювати публічні виступи. Крім того, відігравали тут певну роль і віросповідні мотиви» [2, с. 85].

Таку ж обережність демонструє соціально-побутова казка, що містить великий масив творів про хитрого й винахідливого солдата. Так, у казці «Як солдат із зуба борони юшку варив» розповідається про те, як москаль-солдат виманює в баби необхідні продукти для того, аби зготувати юшку. Пообіцявши, що зварить її з зуба борони, солдат поступово додає до страви бабину сіль, пшоно, картоплю та цибулю. Народ пояснює таку поведінку досить просто: «Солдатики хитрі на всякі видумки, бо голод не тітка» [10, с. 598]. У казці «Солдат борщ солить», крім хитрості, народ наділяє солдата такими рисами, як вередливість та непорядність:

Прийшов солдат на квартиру, дає йому баба борщ, він і почав вередувати.

–Що у тебе, бабко, борщ несолоний!

–Та ось, служивий, зараз пошукаю солі.

– Тільки одвернулась, він дістав з кишені солі та й посолив, аж ось і баба приносе.

– Не треба, – каже, я уже посолив.

– Чим? – пита.

– Та це у мене така ложка.

– Продай-бо, мені її.

– Давай сто рублів... (4, с. 292).

Казка «Солдат та сповіді» репрезентує образ москаля-солдата як аморальної людини, яка не має в душу нічого святого: *Сповідается солдат і чує, що у батьюшки часи дзеленькають. Він взяв та й украв їх* (4, с. 291).

Таке трактування образу москаля у фольклорі не є свідченням національної нетерпимості українців, це результат глибокого аналізу поведінки людини-представника певного суспільного прошарку, що зумовлена соціально-психологічними чинниками. Ми погоджуємося з думкою Г. Гачева: «Багатовіріантність народів та їх культур – це скарб людства. Подібно до того, як у симфонічному оркестрі кожний інструмент має свій тембр, так і кожний народ наділений особливим талантом бачити світ і творити речі таким чином, який не притаманний народові-сусідові. <...> народи на планеті доповнюють один одного і нам необхідно не просто мати терпимість, толерантність до відмінностей між народами та їх культурами, але відчувати до них любов так само, як ми поважаємо розподіл праці у виробництві [3].

Наш народ завжди був і є відкритим для спілкування, обміну традиціями, творчої співпраці. Водночас він справедливо вимагає поваги до себе, своєї культури, не терпить насильства, зверхності, хитрості, пристосуванства. Саме в цій національній концепції слід шукати витоки народного ставлення до москаля-солдата, що яскраво репрезентовані в фольклорі.

Література

1. Брехуненко В. «Братня» навала. Війна Росії проти України ХІІ–ХХІ ст. / В. Брехуненко, В. Ковальчук, М. Ковальчук, В. Корнієнко. – К., 2016. – 248 с.

2. Воропай О. Звичаї нашого народу [Етнографічний нарис] / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 600 с.
3. Гачев Г. Лебединая песня национальных культур. У них впереди не жизнь, а смерть : [стенограмма лекции] [Электронный ресурс] / Г. Гачев. – Режим доступа : <http://polit.ru/article/2007/05/24/kulturosob>.
4. Калинова сопілка. Антологія української народної творчості. Казки, анекдоти, легенди, перекази, оповідання [упорядкув., пер., ст. та прим. О. Ю. Бріциної, Г. В. Довженок, С. В. Мишанича]. – К. : Веселка, 1989. – 615 с.
5. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К.–Х. : Майдан, 1991. – 72 с.
6. Кук. Х. Т. Національний менталітет в умовах трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Х. Т. Кук. – Одеса, 2012 – 19 с.
7. Соціально-побутові пісні [упорядкув. і пер. О. М. Хмільевської]. – К. : Дніпро, 1985. – 331 с.
8. Поплавська Т. М. Генезис менталітету особистості в національній культурі : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Т. М. Поплавська. – Одеса, 1996. – 22 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис [упорядкув., прим. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
10. Українські народні казки. – К. : Ірпінь, 1996. – 656 с.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2016 р.

УДК 821.111-21.09 Шекспір

Т. В. Михальченко

ОЗНАКИ БАРОКО В ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ ТА СТИЛІСТИЧНІЙ ПЛОЩИНІ П'ЄСИ В. ШЕКСПІРА «БУРЯ»

Михальченко Т. В. Ознаки бароко у художньому просторі та стилістичній площині п'єси В. Шекспіра «Буря».

У статті досліджено вплив барокової естетики на драматургію В. Шекспіра. У п'єсі «Буря» застосовано бароковий інструментарій на рівні вибору сюжету, драматичних емоцій і концепції героїв. Використання прийомів бароко розглядається як засіб вільного віддзеркалення мінливості та динамічності життя, суперечностей та антиномій епохи. Бароко зароджується в надрах пізнього Відродження і відображає світ в усій своїй складності, багатогранності виявів, безмежності й мінливості. П'єса «Буря» маніфестує різні засоби відтворення й перетворення дійсності, у якій поєдналися ілюзія і реальність, прекрасне і жахливе, жага щасливого життя і трагізм. Художній простір та стилістика п'єси відтворюють суперечливість світу і самого буття, що в уявленні автора є суцільним лабіринтом, де особистість зіштовхується з різними силами й постійно випробовується на духовну стійкість.

Ключові слова: ілюзорність, видовище, барокова сценічність, «бути – здаватися», «театр у театрі», «ефект дзеркала».

Михальченко Т. В. Признаки барокко в художественном пространстве и стилистической плоскости пьесы В. Шекспира «Буря».

В статье осуществлена попытка исследовать влияние барочной эстетики на драматургию В. Шекспира. В пьесе «Буря» применен барочный инструментарий на уровне сюжета, драматических эмоций и концепции героев. Использование приемов барокко рассматривается как средство свободного отражения динамичности жизни, противоречий и антиномий эпохи. Барокко рождается в недрах позднего Возрождения и отражает мир во всей его сложности, многогранности проявлений, безграничности и переменчивости. Пьеса «Буря» сочетает в себе разные средства воссоздания и превращения действительности, в ней объединены иллюзия и реальность, прекрасное и ужасное, жажда счастливой жизни и трагизм. Художественное пространство и стилистика пьесы воссоздают противоречивость мира, который в представлении автора является сплошным лабиринтом, где личность сталкивается с разными силами и постоянно испытывается на духовную стойкость.

Ключевые слова: иллюзорность, зрелище, барочная сценичность, «быть – казаться», «театр в театре», «эффект зеркала».

Mikhailchenko T. V. Signs of the Baroque the art space and stylistic plane of William Shakespeare's "the Tempest"

The article presents an attempt to explore the influence of Baroque aesthetics in the drama of Shakespeare. In the play "the Tempest" is applied to the Baroque instrumentation at the level of plot, drama and emotion of the concept of heroes. Using the techniques of the Baroque is seen as a means of free reflection of the dynamism of life, of contradictions and antinomies of the era. Shakespeare was acutely perceived the contradictions of his time. Hence the dynamics and drama of his works, the richness of struggle, clashes, conflicts. A deep comprehension of the trends of the time and led to the dynamic attitude of Shakespeare to the present, along with the growth of the skill determines the evolution of his work. Baroque is born in the depths of the late Renaissance and reflects the world in all its complexity, the multiplicity of the manifestations of infinity and change. Play "the Tempest" combines different means of creating and transforming reality, it combines illusion and reality, beauty and horror, the thirst for a happy life and tragedy. Art space and style pieces recreate the inconsistency of the world, which in the view of the author is a solid maze, where the individual is faced with different powers and is constantly being tested for spiritual vitality

Key words: illusiveness, spectacle, baroque performance, "to be – to seem", "play within a play", "mirror effect".

Протягом багатьох століть особистість і творчість В. Шекспіра привертають увагу багатьох учених, передовсім літературознавців, у результаті чого з'явилося безліч міфів і припущень, іноді діаметрально протилежних. Однак причетність драматурга до

© Т. В. Михальченко, 2016. -214-

гуманістичної культури Англії є незаперечною: його творчість виражає єдину ментальність елизаветинської епохи. Вивченням творчості В. Шекспіра займалися зарубіжні й вітчизняні науковці (К. Дж. Арган, М. Барг, Е. Берджес, О. Анікст, Ю. Кагарлицький, О. Смирнов, Л. Пінський, Ю. Шведов та ін.). Проте особливості творів «романтичного періоду» не стали предметом ґрунтовного аналізу, що, власне, зумовлює актуальність запропонованої статті, метою якої є дослідження художнього світу та стилю п'єси В. Шекспіра «Буря», що суттєво відрізняється від інших творів драматурга.

Розглядаючи творчий доробок В. Шекспіра, учені дійшли висновку, що жанрові преференції драматурга точно віддзеркалюють гуманістичні настрої англійського Відродження. Так, для першого етапу творчості (1590–1600 рр.) характерне оптимістичне світовідчуття, віра в перемогу доброго й вічного. У ці роки написані найбільш життєрадісні комедії Шекспіра і хроніки, у яких проявився інтерес драматурга до національної історії та перипетій англійського державотворення. Другий, трагічний, період (1601–1608 рр.) відзначився кризою гуманістичних ідей та загальною картиною злиденності народу, що послужило основою для створення чудових трагедій і комедій, які мають глибоко драматичний характер і межують з трагедіями. У третій період (1609–1613 рр.) відбувається послаблення трагізму, яке дослідники його творчості пояснюють примиренням з дійсністю і навіть втомою драматурга [4, с. 94]. П'єсам цього періоду Шекспір надав філософського характеру і відтінку повчальної притчі («Перікл», «Цимбелін», «Зимова казка», «Буря»).

На сучасному етапі розвитку науки саме пізні твори В. Шекспіра викликають зацікавлення науковців, що подекуди висловлюють думку про неналежність їх до жодного естетичного коду, ідентифікованого в Англії. «Шекспір належить до художників, які не вкладаються в межі звичних понять. У нього свої універсальні мірки, але і він, підносячись над стилями своєї епохи, проте, використовував їх у своїй творчості, перетворюючи їх, як тільки він один умів це зробити» [3, с. 15].

Романтичні драми, написані в період із 1608 по 1612 роки, можуть бути розглянуті як казкові післямови до трагічних шекспірівських сюжетів, де в основу покладена трагічна ситуація, однак у розв'язці реальність перетворюється утопічним зором, що обіцяє щастя.

Звернення драматурга до нового для себе жанру, на думку А. Анікста, пояснюється модою придворного театру на п'єси-маски. Розвиток відповідного жанру в англійській драмі був підготовлений, з одного боку, напругою в суспільстві, викликаною наступом пуританської реакції, що потребувало певної розрядки. З іншого, – правляча верхівка віддавала перевагу театру багатобарвному та розважальному, який викликав би яскраві враження, але не спонукав би до серйозних роздумів. «При дворі Джеймза полюбили п'єси-маски – пишні вистави без драматичної фабули, що радували слух поезією і музикою, а погляд – барвистими костюмами і живописними декораціями» [1, с. 292].

П'єса «Буря» належить до жанру романтичної драми, де використовуються деякі елементи жанру маски, збережений драматизм дії, а сюжет наповнений неймовірними пригодами, надмірним злодійством і дивним позбавленням від біди. Тут переплетені всі трагічні мотиви: підступність, злодійство, узурпація трону і свободи, але все це – до початку дії. На сцені ж лиходії – у руках мудрого мага і чарівника Просперо, який був колись герцогом Мілана, а зараз він – обиватель безлюдного острова, де, окрім нього, його доньки і чарівних істот, ніхто не живе. Його магична сила викликала бурю, що прибила до острова корабель із кривдниками. І тепер від нього залежить їхня подальша доля: страта чи помилування.

Тривалість дії в п'єсах В. Шекспіра була різною. У «Зимовій казці» сюжет охоплює 16 років життя героїв, а в «Бурі» – усі події розгортаються протягом однієї доби. Місцем дії є скелястий, дикий острів, проте картини, змальовані у п'єсі, таять чимало дивного і фантастичного. В основу твору покладено бароковий театральний принцип, який має своєрідний прихований механізм дії. Наприклад, бароковий живопис

акцентує щонайменші переливи світла і тіні, добиваючись контрастного, багатовимірнього простору. Театр бароко має свої важелі дії: «...він чарує глядача грою інколи просто розважальною, інколи драматичною, але саме ілюзія стає основним принципом мімезису» [7, с. 102].

Естетичний, політичний і релігійний світ пізніх п'єс В. Шекспіра схожий за своєю структурою з бароковою ідеєю, згідно з якою він двоїстий, оманливий, у ньому немає нічого неможливого: бачення, мрія, пророчий сон стають реальними. Надприродне в театрі Шекспіра, починаючи з бурлескних відьм у «Макбеті» і закінчуючи видіннями Гамлета, від яких холодне душа, спричиняє появу сильних емоцій, являє собою експериментальне поле для дослідження психіки. Доволі часто задля посилення емоційного тла переломи або духовна криза в долі героїв проєктуються й на природу («Король Лір»), злочини або розкаяння совісті ввергають героїв в маніакальний стан («Макбет»), занепокоєні душі з потойбіччя являються живим, передають їм свої тривоги й одкровення («Гамлет»). Так, у «Бурі» теж наявні два співвідносні пласти – світ реальний і світ сновидінь. Герої існують то там, то тут, виявляючи себе по-різному. Кордоном переходу з одного стану до іншого служить сон, як тільки-но вони засинають – потрапляють в інший світ, з ними трапляються дива, метаморфози. Сновидіння в п'єсі визначає примарність життя і світу, ілюзорність того, що відбувається. Уявлення, типові для бароко, підкреслені словами Просперо:

*Вот так, подобно призракам без плоти,
Когда-нибудь растают, словно дым,
И тучами увенчанные горы,
И горделивые дворцы и храмы,
И даже весь – о да, весь шар земной,
И, как от этих бестелесных масок,
От них не сохранится и следа.
Мы созданы из вещества того же,
Что наши сны. И сном окружена
Вся наша маленькая жизнь* [6, с. 558].

Сновидіння визначає і побудову тексту: стрімкий початок дії, різкі зміни, що породжують відчуття нереальності, а іноді й абсурдності того, що відбувається. Крім реальності та світу сновидінь, є ще один дивний, примарний світ, у якому мешкає чарівний дух Аріель, слуга і помічник Просперо. Виконуючи всі накази свого повелителя, він з'являється перед глядачами то у своїй тілесній подобі, то в подобі морської німфи або гарпії, то, будучи незримим, здійснює магічні дії над персонажами. Завдяки Аріелю глядач розуміє, що світ не одновимірний, він нестійкий, у ньому можливі будь-які перетворення. Аріель може вводити героїв в оману, увертати їх у сон, створювати в їхній уяві будь-які реальні картини. Герої приголомшені й дезорієнтовані, як-от Себастьян:

*Теперь и я поверю в чудеса:
В единорогов, в царственную птицу,
Что фениксом зовется и живет
В Аравии...* [6, с. 547].

Матеріальний і чарівний світи виявляються взаємопроникними. Художній простір п'єси вибудовано по-новому. Якщо у творах епохи Відродження простір лінійний і одновимірний, явища реальності стабільні й незмінні, то тут все нестійке, хитке, немає симетрії і пропорцій. Для розширення просторових лімітів і створення барокової картини світу драматург удається до прийому «театру в театрі», що знаходить віддзеркалення і в інших п'єсах, наприклад, «Мишоловка» в «Гамлеті». А. Вуліс називає це феноменом дзеркала, який, як дзеркальне відображення, відтворює частину історії [2, с. 130]. У «Бурі» вставна п'єса-маска, персонажами якої виступають римські богині Юнона, Ірида, Церера, відображає майбутні події, пов'язані з одруженням Фердинанда і Міранди. Проте фінал п'єси неоднозначний. Відчуття щастя, ясності і безтурботності поступається місцем сумніву. Глядач не упевнений, що всі сподівання Просперо будуть утілені в реальність. Автор залишає своїх героїв на півдорозі до щастя. Відкритість форми також є невід'ємною ознакою барокової

поетики. Часто твір являє собою фрагмент видимої реальності, випадково схоплений творцем. Деформуючи в такий спосіб простір, граючи з ним, В. Шекспір намагається відобразити динамічний принцип бароко, есенцію самого життя, його мінливість.

Морально-етична проблематика п'єси знаходить форму за допомогою вживання різних стилістичних прийомів. Ренесансна гармонія, стабільність і ясність зображення в «Бурі» відходять на задній план, поступаючись місцем бароковим дисонансам, невловимості і безладності світу. Насамперед «Буря» є єдиною п'єсою, де метафора виявляється настільки явно, що винесена навіть у назву. Метафоричність та образність заголовка створює ефект перелому в житті героїв, коли злодійство й обман викриті, за допомогою магічної сили мають бути відновлені гармонія і справедливість. Подібні порівняння почуттів, дій і явищ дійсності з несамовитими силами природи суголосні бароковій інтерпретації світу. Барокове мистецтво схильне змальовувати реалії через символи. Наприклад, *вода, хмара, вогонь* символізують швидкоплинність життя, а *буря, блискавки, затишшя, веселка* – мінливість відчуттів і явищ. У цьому сенсі Шекспір близький до тих барокових авторів, що сприймають світ у його образній оболонці. П'єса рясніє метафорами (*колесниця времени, снег целомудрия, жар страстей, ветерок так нежно вздыхает* і т. ін.). Поряд із ренесансними епітетами і порівняннями, орієнтованими на зорові враження, Шекспір використовує і консейти, які стануть однією з улюблених стилістичних фігур літератури бароко. Це складна метафора, звернена до активної уяви, «комбінація образів, не подібних один до одного, або віднайдення прихованої подібності у предметах, що здаються неподібними» [5, с. 242]. Наприклад: *Будь сдержан: и великие обеты / В огне страстей сгорают, как солома*, або «*Смотрите, он заводит часы своего остроумия, сейчас они начнут бить. У тексті п'єси натрапляємо й на антитези, якими активно послуговуються митці задля висвітлення контрастів реальності: Порою забава причиняет боль / Порою тяжкий труд дает отраду*» [6, с. 532].

Аби краще відтінити внутрішній світ героїв, драматург удається до змішування стилів, використовує знижену лексику, просторіччя:

Боцман: *Чума задави этих горлодеров! Они заглушают и бурю, и капитанский свисток! Опять вы тут? Чего вам надо?*

Себастьян: *Язва тебе в глотку, проклятый горлан! Нечестивый, злобный пес – вот ты кто!...*

Антонио: *Подлый трус! Мы меньше боимся утонуть, чем ты, грязный ублюдок, наглая ты скотина!* [6, с. 479].

Подекуди персонажі говорять піднесеним, поетичним стилем:

Миранда: *Так меня Вы любите?*

Фердинанд: *И небеса, и землю*

Зову в свидетели моей любви!

Коль правду говорю я – пусть они

Мое признание счастьем увенчают;

А если лгу – пусть в беды обратят

Все радости, что мне судьба сулила!

Бескрайне, безгранично, беспредельно

Тебя люблю, боготворю и чту! [6, с. 536].

Літературі Відродження загалом «ще чужа тема людської самоти. Тема глибокого розладу героя зі світом і наростаючого усвідомлення своєї самоти виникає під кінець епохи Відродження. У цій темі виражається криза гуманістичної думки, саме з неї починається світовідчуття бароко» [4, с. 68]. Ставлення Просперо до людей і нового світу пройняте внутрішнім сум'яттям, він самотній, не вірить людям. Випробовуючи Фердинанда, намагається зрозуміти його внутрішню суть. Просперо переконався на гіркому досвіді, що людина може прикидатися, і грань між людиною і маскою, яку вона одягає і зживається з нею, дуже тонка. Звідси, відповідно, В. Шекспір впритул підходить до барокової проблеми *бути – здаватися*. Світ, змальований у «Бурі», не такий, яким здається: відбувається спотворення всіх його форм, починаючи зі звичайного ігрового вдавання і закінчуючи найглибшим лицемірством, це світ, що приховує правду.

Завдяки чарівним силам Просперо відновлює справедливість, його кривдники усвідомлюють свою провину. Щоправда, епілог руйнує впевненість у тому, що гармонію відновлено. Визнання героя в тому, що він – слабка, грішна людина, доля якої – благаання й душевне примирення, змушують глядача в усьому сумніватися. В. Шекспір розставляє акценти по-іншому. Для людини Відродження все було можливо, для людини бароко – усе однаково сумнівно й ілюзорно. Відтак, у фіналі п'єси домінують рефлексія та песимізм – риси, притаманні бароковим творам.

Дослідивши художній простір п'єси «Буря», ми виявили в ньому цілу систему барокових засобів відображення дійсності. Насамперед у п'єсі втілена барокова ідея про ілюзорність та облудність світу і людини, яка приховує свою справжню суть, свої вади під маскою. Переплітаючи природне з дивним, автор деформує простір, засвідчуючи тим самим дисгармонію й хаос, що панують у світі. Метаморфози, які відбуваються з героями, демонструють: Шекспір сприймає особистість не як гармонійну, а як складну і суперечливу.

Залучаючи міфологічний арсенал старовини (чарівні духи, німфи, богині), драматург намагається не стільки орнаментально прикрасити п'єсу, скільки довести, що в довкіллі панують невідомі сили, дія яких непередбачувана. Ця таємнича атмосфера стає предметом видовища, спектаклю й підтверджує мінливість і нестійкість світу. Естетичними домінантами стилю «Бурі» стають метафори, гра, ілюзія, сон, мінливі форми, що є основами барокової поетики.

Отже, твір В. Шекспіра є не лише розважальною, романтичною п'єсою-маскою, але й отримує нове прочитання і нове смислове навантаження завдяки його бароковій природі.

Література

1. Аникст А. А. Шекспир / А. А. Аникст. – М. : Молодая гвардия, 1964. – 495 с.
2. Вулис А. З. Литературные зеркала / А. З. Вулис. – М. : Советский писатель, 1991. – 480 с.
3. Горбунов А. Н. Драматургия младших современников Шекспира / А. Н. Горбунов // Горбунов А. Н. Младшие современники Шекспира. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – С. 3–26.

4. Пинский Л. Е. Магистральный сюжет / Л. Е. Пинский. – М. : Советский писатель, 1989. – 416 с.
5. Шалагінов Б. Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя / Б. Б. Шалагінов. – К. : Вид-во «Києво-Могилянська академія», 2007. – 360 с.
6. Шекспир У. Комедии : Пьесы ; [пер. с англ. М. Зенкевича, М. Донского, П. Мелковой, Т. Щепкиной-Куперник] / У. Шекспир. – М. : Изд-во ЭКСМО-пресс, 1999. – 736 с.
7. Levillain H. Qu'est-ce que le Baroque? / H. Levillain. – Paris : Klincksieck, 2003. – 200 p.
Стаття надійшла до редакції 29.11.2016 р.

УДК 811.161.2'42

Т. М. Мішеніна

ЛІНГВІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ МЕТАЛОГІЧНИХ ОБРАЗІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ІДІОПИСЬМІ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ІРИНИ ЖИЛЕНКО)

Мішеніна Т. М. Лінгвістична інтерпретація темпоральних металогічних образів в українському ідіописьмі (на прикладі творчості Ірини Жиленко).

У публікації розкрито особливості мовно-стилістичних засобів, що дають змогу виявити найприкметніші характеристики ідіостилю письменника та специфіку його світосприйняття на прикладі астральної моделі світу в поезії Ірини Жиленко, мовним вираженням якої є темпоральні відповідники – металогічні образи пір року.

В українській мовній картині світу циклічне розуміння часу переважає над лінійним (це зумовлено тим, що люди почали сприймати час більш конкретно та пов'язувати його плин зі своєю трудовою діяльністю, розмежовуючи абстрактне поняття «час» на більш конкретні відрізки (цикли), пов'язані із рухом астронімів у космічному просторі і, відповідно, змінами в природі). Пори року допомагають осмислити вічний перебіг часопростору Всесвіту, віднайти смисл життєвої путі людини, досягти гармонії з навколишнім світом, оскільки перманентною ознакою всесвіту є взаєморозуміння, невинний діалог.

Ключові слова: астронімна картина світу, категорія темпоральності, пора року, автологічний образ, металогічний образ, лінгвокультурема.

Мишеніна Т. М. Лингвистическая интерпретация темпоральных металогиических образов в украинском идиописье (на примере творчества Ирины Жиленко).

В публикации раскрыты особенности культурно-стилистических средств, позволяющих выявить наиболее замечательны характеристики идиостиля писателя и специфику его мировосприятия на примере астральной модели мира в поэзии Ирины Жиленко, языковым выражением которой является темпоральные соответствия – металогиических образы времен года.

В українській мовній картині світу циклічне розуміння часу переважає над лінійним (це обумовлено тим, що люди стали сприймати час більш конкретно і зв'язувати його течію зі своєю трудовою діяльністю, розмежовуючи абстрактне поняття «час» на більш конкретні відрізки (цикли), пов'язані з рухом небесних тіл у космічному просторі і, відповідно, змінами в природі). Роки допомагають осмислити вічний рух часу і простору Всесвіту, знайти сенс життєвої дороги людини, досягти гармонії з оточуючим світом, оскільки постійною ознакою всесвіту є взаєморозуміння, неперервний діалог.

Ключові слова: астрономічна картина світу, категорія темпоральності, час, рік, автологічний образ, металогічний образ, лінгвокультура.

Mishenina T. M. Linguistic Interpretation of temporal metalogical patterns in Ukrainian idiostyle (based on the works of Iryna Zhylenko).

The publication deals with linguistically and stylistic tools to identify the most notable characteristics of the specific idiostyle of writer and his outlook on the example of the astral world model Irina Zhylenko's poetry, means of language explication, which are temporal counterparts – metalogical images of seasons.

In the Ukrainian language world cyclical understanding of time prevails over the line (this is because people began to understand it more specifically and to bind its course with their employment, distinguishing between the abstract concept of “time” at a specific intervals (cycles) associated with the movement of celestial bodies in outer space and, consequently, changes in nature). Poetry of Irina Zhylenko certifies functioning of autologous and metalogical images of seasons. Metalogical temporal correspondences were constituted on folk images simultaneously observed copyright rethinking. Poetry of Irina Zhylenko certifies functioning of autologous and metalogical images of seasons. Metalogical temporal correspondences were constituted on folk images simultaneously observed copyright rethinking.

Spring refers to the state of mind. The vitality of the human author identifies with the concept “spring”, that achieving high goals, bright dreams, beautiful wishes and sincere feelings. Thesis there is determined such associative chains: spring – light – silver gold – the morning of the fire – wind – Flowering branches – sun – the bride thunder light – people. Functional synesthesia is the image of man-spring, when lyrical heroine identifies its state on the state of nature. Summer appears as a correlate of mental state – of joy. The image of fall is compared with a time when the soul dreams. Fluidity of this world, that really is truly a living soul – the soul bloom. The opinion by the author embodies the contrast in verses: keywords: life / death; neglect / flowering; earth / divinity; soul / earth / God. The prospect of further research is to study the functionality of linguistic units to describe correlates of earth model of the world.

Key words: astronomical picture of the world, the category of temporality, time of year, autologous images, metalogical image, linguaculture.

У сучасній філологічній думці внутрішня форма художнього твору витлумачується як рівень, який убирає в себе сукупність засобів предметного зображення у творі, на відміну від рівня словесного

зображення (сукупності словесних прийомів) та структурно-організуючого рівня – композиції; у художньому творі такий рівень форми постає у вигляді динамічної картини зображуваних автологічних і металогічних художніх образів.

Дослідник Л. Тимофєєв [7, с. 60] загальноприйнятому в сучасному літературознавстві «образ – це конкретна і водночас узагальнена картина людського життя, що створена за допомогою вимислу й має естетичне значення» протиставляє широковживаному, але термінологічно не конкретизованому визначенню образу як узагальненого відображення дійсності у формі одиничного, індивідуального. Зокрема, в основі художнього образу як специфічної форми відображення дійсності лежить первинний, або так званий чуттєвий образ, позначений емоційністю (настановою на підкреслено-емоційний характер вираження думки); узагальненістю свого змісту. Оскільки суттєвою відмінною ознакою літературно-художнього образу є те, що він відтворює динамічний образ дійсності, який розгортається в системі своєрідних взаємовідображень форм зображення, що конкретизують його, на окрему увагу заслуговують художні кореляти картин природи як реалізації категорії темпоральності загалом, пір року у межах астронімної картини в межах мовної картини світу – зокрема.

Питання мовної картини світу розглядалося багатьма вітчизняними і зарубіжними науковцями: Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Л. Вайсгербер, А. Вежбицька, О. Голубовська, Ю. Караулов, В. Маслова, Н. Сукаленко, Ю. Степанов, І. Штерн; мовну реалізацію категорії темпоральності розглядали О. Задорожна, Ю. Дем'янова, З. Дударева.

Актуальність публікації зумовлена недостатнім вивченням поняття астральної моделі, яка є перспективною темою задля подальших лінгвістичних досліджень, оскільки особливості її створення, використані мовно-стилістичні засоби дозволяють виявити найприкметніші характеристики ідіостилу письменника та специфіку його світосприйняття. Чітко окресленою і змістовно важливою є

астральна модель світу в поезії Ірини Жиленко, мовним вираженням якої є темпоральні відповідники – металогічні образи пір року.

Мета публікації – розкрити структурно-семантичні особливості темпоральних металогічних образів як стилетвірних чинників ідіостилю.

Час – це всезагальна форма буття, що виражає протяжність і послідовність зміни усіх матеріальних систем і процесів у світі. Абстрактність і багатогранність часу як форми існування матерії зумовлює розбіжності в його трактуванні. До кількісних характеристик часової стихії відносять подільність, нескінченність, одномірність. До якісних – незворотність, впорядкованість, сталість / мінливість, безперервність, ритмічність, темп, наявність трьох часових сфер – минулого, теперішнього і майбутнього [3, с. 113]. Часова модальність – це категорія, яка виражає певні часові відносини на відповідному рівні організації матерії. Якщо розглядати духовний план людини, то можна говорити про художній час, історичний час, час індивідуального людського буття тощо [6, с. 178].

Мовну фіксацію часових координат лінгвісти насамперед пов'язують із граматичними, лексичними і функціонально-стилістичними засобами, що утворюють систему мовної темпоральності, яка притаманна всім рівням мовної системи [1, с. 89].

Попри відсутність єдності поглядів на тлумачення категорії часу диференціація абсолютного (який не має стосунку до подій, він існує і триває рівномірно сам по собі), лінійного (абстрактні поняття часових відношень) й емпіричного (циклічного) часів ніколи і ні в кого не викликала принципових заперечень.

Циклічна модель часу пояснює природничий аспект цієї категорії, а лінійна модель відображає історичний (суспільний) час. У повсякденному житті людина вимірює час астрономічними циклами. Час саме в цьому значенні є визначальним у нашому дослідженні, оскільки астрономічний час разом із небесними тілами, рухом яких він зумовлений, становлять астральну модель світу.

В українській мовній картині світу циклічне розуміння часу переважає над лінійним. Така перевага зумовлена тим, що люди почали сприймати час більш конкретно та пов'язувати його плин зі своєю трудовою діяльністю, розмежовуючи абстрактне поняття «час» на більш конкретні відрізки (цикли), пов'язані із рухом астронімів у космічному просторі і, відповідно, змінами в природі. Тому є апіорним твердження, що астрономічний час є невід'ємним складником астральної моделі світу, який визначає саме існування життя на землі.

Лінгвальна реалізація категорії темпоральності в поезії Ірини Жиленко відбувається через реалізацію темпоральних значень, носіями яких у контексті є окремі лексичні одиниці на позначення пори року. Диференційною ознакою ідентифікації вербалізатора концепту «час» вважаємо наявність часової семи. Оскільки узуальні темпоральні значення кодифіковані в сучасних словниках тлумачного типу, реалізація цих значень у прозовому контексті будуть зіставлені з їхнім лексикографічним описом.

Художні метологічні образи пори року є самозначущими художніми образами, виступають як засіб узагальнення, мета якого полягає в організації естетичного впливу через свого роду «ефект упізнавання». Самозначущий образ – це образ, який фіксує типові, характерні, найбільш суттєві (в естетичному відношенні) аспекти зображуваного. Типовий образ об'єднує в собі ознаки, спільні для більшої кількості однорідних предметів; вибрані для зображення такого предмета спільні риси й ознаки називаються типовими або характерними. Типово можуть бути зображені природні явища, характерні для певної пори року. Метологічний тип художнього образу пори року відтворює чуттєвий образ, який є формою вияву такої ідеї, яка, узагальнюючи зміст одиничного предмета, виходить за його межі і вказує на якийсь інший, якісно відмінний від нього предмет. Чуттєвий образ та ідея належать до різного кола явищ. До групи метологічних образів відносять символ, алегорію та підтекст. Найяскравішим виявом метологічного образу є символ (а) традиційна символіка, усталені

образи-символи, які органічно закріпилися за певними, в основному природними об'єктами, в суттєвих ознаках яких констатуються певні аналогії з ціннісними виявами людського життя (*життя / шлях; пори року / вік людини; хмари / нещастя; ворона / смерть; райдуга / предтеча щастя*); б) зображуване набуває символічних ознак безпосередньо в процесі самого зображення, є індивідуально-авторськими).

Матеріальними носіями символіки пір року в художньому творі є складники: метафори, пейзажі, художні деталі. Найбільш уживаними в системі образів пір року є образи ліричного героя (образ автора) й пейзаж.

Пейзажем називається образ природного оточення персонажів та їхніх дій, опис картин природи в художньому творі, який має певне значення в його загальній змістовій організації. Найважливіша функція пейзажу полягає в тому, що він виступає у творі як додатковий опосередкований засіб характеристики окреслюваних у ньому героїв, персонажів. Здебільшого відношення *пейзаж – людина* в художньому творі будується на принципах так званого психологічного паралелізму – контрастного протиставлення, або зіставлення картин природи з душевним станом, емоційним людини.

Схарактеризуємо структурно-семантичні особливості темпоральних металогічних образів як стилетвірного чинника ідіостилю (на прикладі творчості Ірини Жиленко).

Образ весни – пора року між зимою й літом, яка характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин тощо [2, с. 124]. В українській лінгвокультурі весна – торжество на честь богині життя Лади та її доньки – богині кохання Лелі; образ пори року у вигляді гарної молоді дівчини з вінком квітів на голові; дівчину-весну закликають піснями-веснянками [5, с. 80]. У світоглядній картині світу Ірини Жиленко *весна* співвідноситься зі станом душі. Життєвість людини авторка ототожнює з поняттям весняності, тобто досягнення високих цілей, світлих мрій, красивих бажань, щирих відчуттів: *І плаття моє білосніжне розквітло – / Біжу по воді*

нареченою світла. / На мить (чи на вічність?) розмаяло втому / Квітучою гілкою, сонцем і громом. / Я – світло, я – вітер, я – біг по піску, / Я – дріж золотий, що поймає ріку. / Я – та, що на ранок збиває вогонь ... (5, с. 44–45). У наведених строфах спостерігаємо ототожнювально-референтні конструкції, аналіз яких дозволяє виокремити такі асоціативні ланцюжки: весна – світло – дріж золотий – ранок із вогню – вітер – квітуча гілка – сонце – грім наречена світла – людина. Спостерігаємо діалектичний взаємозв'язок між весною і поступовим перетворенням людини на весну через вияв станів, характерних для весни. Рефлексивність усвідомлення стану людиною здійснюється через категорії: «швидкість», «легкість», «світло», «вогонь», «прагнення», «щирість», «політ» тощо.

Оригінальним авторським рішенням намагання метафорично відтворити весняний стан душі через опис конструктивних емоцій: *О захват! О сміх екстатичний! О дзвін! / О трави – обличчям в заграви колін! / О крові моєї багряний літак, / Котрому довіку літять і літять...* (5, с. 45).

Окремо виносимо рядки: *На мить (чи на вічність?) розмаяло втому / Квітучою гілкою, сонцем і громом.* На нашу думку, їх слід інтерпретувати як усвідомлення авторкою континууму стану весняності, яка виявляється пульсації, новому що миттєвому захопленні навколишнім світом, динамізмом у пізнанні світу, що асоціюється із пробудженням.

Кульмінація внутрішнього болю головної героїні полягає в ототожненні духовного спустошення зі смертю. Смерть в усвідомленні людини асоціюється із регресом, перериванням зростання, певних зрушень, поступів. Отже, *не весняна людина* є по суті неживою людиною. Оригінальним, на нашу думку, у наведених строфах є вирішення подати образ весни через образ *свічки*, яка поступово згасає. Докладність опису станів згасаючої свічки і сліз представляють образ поступової, але неповоротної втрати людиною свого живого ества.

Авторка своєрідно сприймає весняну пору року крізь призму відчуття часових періодів *ранку, дня, вечора весняної пори: Мені приснились: я доросла стала. / Така собі звичай і сумна... / А у вікні – нічна весна світала. / І зеленіла, й пошепки сміялась, / Самими тільки віями сміялась ...* (5, с. 212). У поетичному контексті наводиться діалог із персоніфікованою Весною, яка висловлює своє бачення стану ліричної героїні. Цікавим є зіставлення самоусвідомлення і сприйняття Весною ліричної героїні: *«Яка смішна!» – вона мені сказала. / «Яка дурна!» – крізь сміх вона сказала. / ... Тишина. / Так зелено, / Так солодко не спиться! / З-за моря засміялася весна...* (5, с. 213).

Виокремлюємо синестезійний образ *людини-весни*, коли лірична героїня ототожнює свій стан зі станом природи, зокрема наводимо поетичний уривок, що відтворює картину *квітучого весняного саду: Я вже збагнула: він мене кохав, / цей сад... / Шепоче гілля: «З нами довікуй!» / І зацвіла я пошепки. І впала. / Як з берега в малинову ріку, / У мене білі яблуни вступають. / Волочать довгі віти по мені. / І заплітають, і бурхливо пестять / Моє лице в гарячій долині, / І тіло, упокорене й безчесне. / А яблунька з рожжевими димами / Між білих рук шепоче: «Не журися. / Нас тут багато – молодих сестриць, / Вставай і зацвітай собі між нами..»* (5, с. 37).

Медитативне самоусвідомлення відтворюється в поетичному контексті на рівні образів: *весна – яблуня з рожжевими димами – сестриці – квітуча Людина-весна*. Родинне відчуття навколишнього світу перетворюється на відчуття весняного піднесення.

Літо – найтепліша пора року між весною та осінню [2, с. 623]. Українська лінгвокультура репрезентує літо крізь призму сподівання на врожай (*Літо родить, а не поле; Літо раз родить; Бджоли раді цвіту, люди – літу*); за християнськими уявленнями літо називали також Святим Петром (найбільше цієї пори свято 12 липня) [4, с. 80]. В усвідомленні Ірини Жиленко постає як корелят душевного стану. Авторка підкреслює, що істинність прояву душі є міра наближення її до Бога. Стилістичний ефект досягається ампліфікацією порівняльних конструкцій: *Є душі, як*

літо, як соло / Застиглі самі серед себе... / Їх голос – як гомін сосон, / Настроєних на рівновагу / Щасливим самогіннозом... / О, бути для себе магом, / І Богом, і вицим смислом / Життя! (5, с. 24).

Металогічний образ *літо* авторка розуміє крізь символ печалі як узагальнений образ вічності, тривалості, постійності, невідворотність прощання й починання чогось, усвідомлення безперевності зміни *ночі-дня; весни-літа; осені-зими; народження-смерті: Поле прохололо. / І пахне житом, рідно, старожитньо, / І в запах той мішається чебрець. / І, щоб печаллю душу освіжити, / Встає над полем синій туманець...* (5, с. 290). Філософічність осмислення літнього вечора розкриває через образи людського і природного, які на перший погляд неспівмірні, але насправді перебувають у тісних взаємозв'язках як складники вічності: *Такі це неспівмірні величини: / Дитя і небо, хлопчик і земля! / Біжить синок в червоній сорочині, / Мені вечірнє небо прихили* (5, с. 291).

Авторка подає розуміння неспівмірності шляхом уведення зіставних рядів. Сюжетна лінія розгортається протиставленням життя (духовного поступу) і смерті (занепаду): *І розчиняє – за дверима двері – / У дні щораз дивнішої краси. / Мчить завойовник часових імперій... / І далину, і глибину, і простір – / Об'ємлю все. Я вхожа. Я своя. / Бо мій малий синок, з лелеку зростом, / Притримав небо, щоб змогла і я / Ввійти за ним... / З веселими і добрими очима / Туди, де смерть уже не має прав* (5, с. 291).

Образ *літа* у світоглядній картині авторки подається у вигляді монологічного роздуму ліричної героїні, коли нанизування однорідних рядів, в яких змістовно відтворено дії, об'єкти спостереження, створюють стилістичний ефект невпинного пошуку життєвого смислу. Зауважимо, що від пізнання глибини світу в досвіді авторки залишається певний біль і безпричинна радість: *Бо знала я, що всі шляхи / Людські зіходяться в людині. / Гукай до неба, до птахів, / До зір, до лісу, до пустині, / Волай хоч до самого Бога, – / Ніде нікого і нічого... / І з нею (людиною) – трави, зливи, птиці, / І стільки смислу і краси – / Аж біль, аж уночі не спиться, / І уві сні сміється син* (5, с. 294).

Опис діалектичності буття лірична героїня подає шляхом паралельного використання прямого і переносного значень слів: *Дощ лив... Сріблили вівсюги. / Дзвеніло моє тихе щастя. / Дзвеніли голуби з фольги, / А їм відлунювали айстри...* (5, с. 294). Лірична героїня відтворює при описі картини літнього явища полідинамічність навколишнього світу, коли одночасно дія відтворюється різними об'єктами і з різною метою, оскільки для кожного із них буття має свій рівень смислотворення. З метою досягнення художньої мети використано складнопідрядні речення з підрядними причини: *Стояла ніч великих злив, / Як срібно-кристалевий палац. / Гриби не спали, бо росли. / Дощі не спали, бо йшли. / А я не спала, бо не спалось...* (5, с. 294).

Осінь пора – пора року між літом і зимою, яка характеризується скороченням дня, поступовим похолоданням, відльотом птахів у вирій, скиданням рослинами листяного покриву [2, с. 859]. Символіка *осені* в українській лінгвокультурі пов'язана з образом *матері* [4, с. 423]. Світоглядно в поетичному мовленні Ірини Жиленко *осінь* постає традиційно як період у житті людини, коли вона відчуває себе найбільш щасливою. Для ліричної героїні, безперечно, це пора дитинства: *Звучала осінь. Радісно. Отак / Дитинство нам звучить, зітерши втому.. / ... Стояла тиха осінь на землі...* (5, с. 48).

Ми підкресливали, що наскрізно світоглядну позицію ліричної героїні пронизує *печаль, смуток* від розуміння плинності й одночасно вічної таємності, невлівомої непізнаності всесвіту. Оригінальним є втілення образу печального світу: *Вітрецю хитнув прозорих тіней сітку. / А навучок щось плів собі і плів. / І в затінку оранжевої квітки / Під вечір посмутнішало бджолі. / Стояла тиха осінь на землі...* (5, с. 49).

Останні два рядки дають змогу достатньо прозоро декодувати значення простору, охопленого осінньою порою – *уся земля*. Осінньою пори, на переконання ліричної героїні, почуття спільні, відчутті для кожної частинки всесвіту.

Лірична героїня образ *осені* порівнює із часом, коли душа засмислюється про плинність цього світу, про те, що насправді

істинно живою є душа – *душа цвітіння*. Думку авторка втілює шляхом протиставлення в поетичних рядках ключових слів *життя / смерть; запустіння / цвітіння; земне / божественне; душа / земне / Бог: Відквітнув квіт життя. Осіннє запустіння. / Лишилася сама душа цвітіння. / Усе земне, що має квіт і плід, Чия хода іще лишає слід. / Життя вже не стосується мене... / Мене нема. Лишилася душа... / Кому вона потрібна, окрім Бога? / А отже, – Бог із нею, Бог із нею...* (5, с. 461).

Осінь набирає значення сакральності з позиції намагання людини осінньої пори (на схилі смеркаючих літ) осмислити задум Творця одночасного життя і вмирання всесвіту. Оригінально роздуми про життя осінньої пори подаються у формі діалогу з Богом, який витлумачує сенс існування всесвіту. Репліки містять відповідно ряди із протиставленнями: *плоть / душа; ніч / день; смерть / безсмертя*. Стан душі описується шляхом використання лексем на позначення деструктивних відчуттів: *страх, холод, самотньо, голо, безсоння, смеркаючи літа*. Звертання до Бога відтворюється шляхом нанизування риторичних питань, що підкреслює значущість питань для осмислення сенсу людського поступу: *Я поскаржусь в відповідь: / «Непривітен цей світ... / В пізню осінь / На схилі смеркаючих літ... / Кожна гілочка в ньому ночами дрижить. / Звідки знать тобі, Боже, про страх і холод? / Звідки знать тобі, Боже, як страшно жить, / Як самотньо і голо?... / Що ти знаєш про те, як густіє тінь?»* (5, с. 336).

Поетичні рядки репрезентують осмислення життєвої путі і путі Божественної шляхом протиставлення *безсоння малого (людського) і великого (божественного)*. Безкінечність у розумінні людини і Бога має різні значення, що знайшло відображення у зіставленні також земного і вічного (безкінечного, небесного): *І не спиться мені – поки гухають сови, / Поки дощ безкінечний ллє. / Що ж, у Господа Бога своє безсоння, / а у мене безсоння своє. / То не дощ бубонить і не гухають сови, / То під скорбне мовчання ялин / Розмовляють безсоння з безсонням, / Величезне безсоння – з малим* (5, с. 336).

Ґрунтовний аналіз образів пір року в художньому мовленні Ірини Жиленко дозволяє дійти висновку про те, що пори року співвідносні із душевним поступом, внутрішнім станом людини. Пори року допомагають осмислити вічний перебіг часопростору Всесвіту, віднайти смисл життєвої путі людини, гармонію з навколишнім світом, оскільки перманентною ознакою всесвіту є взаєморозуміння, невинний діалог.

Художня творчість Ірини Жиленко позначена змалюванням синестезійних образів пір року в художньо-мовленнєвій організації поезій. Авторка ототожнює із *весною і літом* захоплений стан любові. Виявляємо ключові компоненти «юність», «золотий», «пожежа», «бузок», «гарячість», «легкість», «крилатість», «квіт», «ясність», що дає підстави зробити висновок про те, що для ліричної героїні весна і любов уподібнюються на основі сяяння, глибини рухів, розквіту, оновлення, злету: [Була весна]. *Я привела його у дім.... / І світив мені він так, / Аж думали сусіди, що пожежа. / А я ставала юно-золота, / Осяяна, легка і безтурботна... / Була весна. Цвіли ясні бузки. / Надходило парке, гаряче літо. / І Місяць цвів, крилатий і легкий, / Довкола нього квітували діти* (5, с. 234).

Поетичний простір Ірини Жиленко представляє також образ ліричної героїні, яка переосмислює світоглядні позиції, спостерігаючи над плином зовнішнього світу і вічністю внутрішнього, що виявляється у представленні в художньо-мовленнєвій організації неперервної зміни пір року, розкриття їх найбільш визначальних, перманентних ознак, властивостей, які, на думку ліричної героїні, спонукають до переосмислення дійсності: *зима – Різдво, позолочені сльози – сніг; весна – гілочка мімози – блакитні сльози – квіт спокус; осінь – осінній бруд, страшна істина, всесвітній і несхибний дощ (сльози вічності; невідворотність долі); квіт ілюзій: Осінь залягла одразу по весні. / Темна, сіра, безнадійна осінь. / Я чекала, що врятує сніг, / Що Різдво нам позолотить сльози. / Я чекала од весни спокус: / Відживи – хоч гілкою мімози! / Дай всміхнутись хоч куточком вуст /*

(найгіркішим) крізь блакитні сльози. / Час зими пройшов і проминув. / Час весни бреде осіннім брудом. / Прозріваю істину страшно: / ...осінь, дощ – всесвітній і несхибний. / Мертві хризантеми у вікні... / І безшумно з неї (Землі) облита / Квіт ілюзій... (5, с. 326).

Своєрідно в поетичних рядках спостерігаємо послідовність змін пір року: *Осінь залягла одразу по весні*. Висновуємо, що для ліричної героїні пора року символізує певну усвідомлену істину про щось. Актуалізація цієї істини зумовлює внутрішній стан людини відповідно до цієї пори року: *Час весни бреде осіннім брудом*.

Для ідіостилю Ірини Жиленко характерне медитативне пізнання пір року. Яскравим прикладом цього є цикл «*Літо з осіннім поглядом*», у якому спостерігаємо своєрідність літньо-осінньої пори, яка бачиться ліричною героїнею крізь *метелика на руці; золотий дощик; день айстр; рожеве вечірнє поле; вечір зі срібною голубкою; ніч великих злив*.

Спостережувані явища спонукають до філософського сприйняття навколишнього світу, розуміння його краси, гармонії, простоти і складності водночас, світу, який може одночасно містити і виявляти різні його складові (у руслі нашого спостереження – перманентні риси і стани пір року; одночасне емоційне сприйняття пір року відповідно до світоглядних позицій): *Сіє дощик. Сіруватенький. Простий / (ох, пробачте, – не простий, а золотий). / Передосінь. Жовті квіти. Світлий сад. / Це щоб легше озирнутися назад – / В юне літечко, і далі – у весну... / А метелик, величезний і квітчастий, / Сів на руку і довірливо заснув. / Не злякаться би, / Не здмухнути цього щастя! (5, с. 281).*

У наведеному уривку спостерігаємо ключові образи: *передосінній дощик і квітчастий метелик*. Кольоровий фон дозволяє створити атмосферу радісного підйому, коли відчуваєш щастя від того, що живеш і спостерігаєш прекрасні явища в цю передосінню мить. Задля цього уводиться протиставна конструкція (*дощик не простий, а золотий*), що доводить нашу позицію про те, що погляд на навколишню дійсність залежить від напрямку (конструктивного чи деструктивного) її естетичного споглядання. Уміння сприймати красу навколишнього

світу узагальнюється ліричною героїнею як стан справжнього, істинного щастя (*не злякать би, не здмухнути цього щастя!*).

Ірина Жиленко розгортає дискурс *осінньої весни* в контексті переосмислення життєвого шляху. На думку поетки, людина весняніє, допоки вміє зберегти в душі *весну*, тобто *мрійливість, щирість, чистоту устремлень*. Лірична героїня стверджує, що восени квітнуча квітка приносить весну, як мрії у час старості – життя. Висновки авторка подає через парцельовані складнопідрядні речення із причинно-наслідковими відношеннями: *В тихих садах не мина / Тиха осіння весна... / Квітка одньєким-одна. / Квітне – а отже, – весна. / Мріє людина стара. / Мріє. Тому й не вмира* (5, с. 445).

Отже, важливими засобами творення образів пір року, загострення сюжетних ліній і надання яскравої експресії твору, а, найголовніше, створення часопросторового ефекту у творчості Ірини Жиленко, є система образів пір року й образу людини, а також мовні прийоми, що реалізують художню мету відтворити взаємозв'язок навколишнього світу й людини, надаючи виразності, влучності, емоційності поетичній тканині. Синестезія образів пір року дозволяє подавати характеристику порам року з позиції досвіду життєвого шляху. Окрім того, спостерігаємо багатозначність образів пір року: *осіння весна, літо з осіннім поглядом, день айстр; рожеве вечірне поле; вечір зі срібною голубкою; ніч великих злив*.

Концепт «час» є однією із основних категорій мовної картини світу і логічною частиною астральної моделі світу, оскільки саме рух небесних тіл небосхилом визначає астрономічне поняття часу. Основоположним для нашого дослідження є астрономічне сприйняття часу, яке ґрунтується на циклічності природних подій, що повторюються, – пір року, фаз місяця, доби та інших часових відрізків, і є визначальним у створенні концептуальної моделі часу в українській мовній свідомості, що знайшла відображення в системі мови та її функціонуванні, а також в астральній моделі світу. Лінгвальне вираження концепту «час» у поезії Ірини Жиленко відбувається через

реалізацію темпоральних значень, носіями яких у контексті є окремі лексичні одиниці. Перспективою подальших студій є дослідження функціональних можливостей мовних одиниць на позначення корелятивів земної моделі світу.

Література

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
  2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
  3. Дударева З. М. Время в концептуальной и языковой картинах мира / З. М. Дударева // Вестник Урал. гос. тех. ун-та. Серия филологическая. – Екатеринбург, 2005. – № 60 (8). – С. 110–118.
  4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник / В. Жайворонок. – К., 2006. – 704 с.
  5. Жиленко І. В. Євангеліє від ластівки : вибрані твори / І. В. Жиленко ; передмова М. Жулинського. – К. : Пульсари, 2006. – 488 с.
  6. Задорожна О. М. До історії вивчення концепту «час» у вітчизняному мовознавстві / О. М. Задорожна // Лінгвостилістика : зб. наук. праць. – К. : НАНУ Ін-т укр. мови, 2007. – С. 176–179.
  7. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы / Л. И. Тимофеев. – М., 1976. – 234 с.
- Стаття надійшла до редакції 11.06.2016 р.*

УДК 821.161.2-32.09:128

Ж. М. Свірська

ЕКЗИСТЕНЦІЙНЕ НАПОВНЕННЯ АРХЕТИПВ, ОПРИЯВЛЕНИХ У ТВОРЧОСТІ БОГДАНА-ІГОРЯ АНТОНИЧА

Свірська Ж. М. Екзистенційне наповнення архетипів, оприявлених у творчості Богдана-Ігоря Антоновича.

У статті проведено спостереження за системою прийомів художнього мислення Богдана-Ігоря Антоновича, розкрито самобутність поетичного світу та коди віршів. Лірика дає широкий простір для аналізу архетипів у межах суб'єктивного досвіду. Проілюстровано, що художньо-філософська концепція митця утверджує єдність світу, космосу, залучає людину в коло життя як органічну частку природи. Доведено, що тонкі нюанси бачення світу, порухи у свідомості «Я»-автора, які втілюються в індивідуальних метафорах, побудованих на переосмисленні архетипних образів.

Ключові слова: архетипні структури, поетична концепція світу, поетика.

Свирская Ж. Н. Экзистенциальное наполнение архетипов, проявленных в творчестве Богдана-Игоря Антонича

В статье проведено наблюдение за системой приёмов художественного мышления Богдана-Игоря Антонича поэта, раскрыто самобытность поэтического мира и коды стихов. Лирика даёт широкие просторы для анализа архетипов. Проллюстрировано, что художественно-философская концепция творца утверждает единство мира, космоса, включая человека в круг жизни как органическую частицу природы. Доказано, что тонкие нюансы видения мира, сдвиги в сознании «Я»-автора реализовываются в индивидуальных метафорах, построенных на переосмыслении архетипных образов.

Ключевые слова: архетипные структуры, поетическая концепция мира, поэтика.

Svirs'ka Zh. M. Existential content of archetypes embodied in works of Bohdan-Ihor Antonych.

The system methods of artistic thinking of the poet is being monitored in the article, disclosed the identity of the poetic world and poetry codes. Lyrics gives a broad space for the analysis of archetypes within the framework subjective experience. It was illustrated that artistic and philosophical conception of the artist claims the unity of the world, the cosmos, including the man in the circle of life as an organic particle nature.

It was proved that intimate, private, emphatically self-centered thematic-ideological core of Bohdan-Ihor Antonych heritage intertwines very closely with massive structures and archetypal images that are inherent in the deep layers of national consciousness. Creator raises the issue of subtle nuances of seeing the world, shifts in the consciousness of author's "I", which are realized in individual metaphors, built on rethinking archetypal images. Mythopoetic aspect of the analysis enabled the demonstration of flexibility and relevance of artist's literary archetypes.

Under the influence of historical and social changes any archetype fixed in literary works, reveals a fresh, timeless content "built in" author's intention and implemented in the poetry pieces. Archetype images are deeply rooted into personal consciousness of a lyric character and serve as a starting point for collecting associations, mythologem codes in different levels, ethnic, national and cultural reminiscence. Enormous semantic content richness, complex symbolic and figurative structure, exquisite metaphors, demanding time and space chimeras give a special sort of aesthetic pleasure while reading the works by B.-I. Antonych.

Key words: archetypal structure, poetry conception of the world, poetics.

Інтимний, приватний, підкреслено егоцентричний тематико-ідейний стрижень доробку Богдана-Ігоря Антонича якнайтісніше переплітається із масивними, властивими глибинним шарам національної свідомості архетипними структурами та образами. Модерність бачення, сміливість мистецького почерку, оригінальність

специфічної, упізнаваної сенсобуттєвої й світобудовної візії – усе робить поезію Антонича зрозумілою сучасному читачеві. Незаперечно художня цілісність творчого внеску створюють для дослідника привабливе поле для аналізу поетики архетипних образів.

Створений художній універсум у найкращих проявах презентує кожному новому поколінню читачів і дослідників ліро-філософську парадигму існування індивіда, органічно вписану в гармонійне вселенське буття. Багатовимірність образної системи Антонича ґрунтується на діалектичній єдності архетипних понять і міфологем, що за традицією осмислюються скоріш як дихотомічні: людина – Всесвіт, живе – неживе, світ індивіда – світ неодухотвореного. Однак такі протиставлення в поетичному космі Антонича співіснують не як антоніми, а як взаємодоповнення, взаємопроникні та взаємозумовлені елементи. Поезія Антонича в історії української літератури – явище непересічне. Осягнути його прагне вже котра генерація дослідників, а поет досі застається невідкритим, «незнаним» [7]. Критики відносять Антонича до поетів із яскраво вираженим «діонісійським» началом, яке має наступні ознаки: ірраціональність мислення; розкутість асоціацій; домінуючі оргаїстичні мотиви; земні втіхи поруч із тонким усвідомленням жертвності самого життя. Але «трагізм долі (Антонича) виявився й у повному замовчуванні цього поета, яке тривало більше, ніж він прожив» [9, с. 7].

Творчість Антонича не набула широкої популярності та гідної літературознавчої оцінки. Радянське літературознавство занесло поета до «крамольних» галицьких суспільних та культурних діячів як «прислужника буржуазії та реакційного клеру». Ґрунтовна монографія М. Ільницького (1968 р.) вийшла аж через двадцять років. Лише в незалежній Україні доробок Антонича був поцінований. Першим звернувся до вивчення його творчого спадку Д. Павличко. У статті «Пісня про незнищенність матерії» автор розкриває характерні особливості поетики творів Б.-І. Антонича, висвітлює філософське розуміння поетом єдності світу, оригінальне переосмислення

язичницьких вірувань і фольклорних мотивів [12].

Особливо слід звернути увагу на актуальність студій, присвячених Антоничу. Структурно складний (але неподільний) код його доробку, цілісна система наскрізних образів-символів, мотивів, тенденцій та нашарувань, прогресивний розвиток, розгортання окремих архетипних конструкцій до рівня сенсобуттєвих не дають змоги говорити про можливість одноактного «розкриття», декодування. Вагомий внесок, зокрема М. Ільницького, який у розвідці «Образ нічного неба...» зробив спробу компаративного дослідження поезії Антонича та М. Шашкевича, Ф. Г. Лорки, І. Калинця [6]. У низці статей («Філософія «бронзових м'язів», «Осягаючи феномен Антонича») літературознавець окреслює провідні мотиви творчості митця, доводить самотутність лірики [4; 5].

Високо оцінили Антоничеву лірику «пізні шістдесятники» І. Калинець, Г. Чубай, Т. Мельничук, Я. Павуляк. За словами Юрія Андруховича, «творчість, як і загалом уся загадково-трагічна, мічена комплексом Шеллі, постать Антонича справила особливий вплив на поетичне формування поетів «київської школи» і цілком «містичний», культовий – на деяких вісімдесятників (В. Герасим'юк, І. Малкович, П. Мідянка, В. Неборак та ін.), для яких це вже не стільки текст, скільки своєрідний «медіум-посередник» [1, с. 135].

Виходять у світ збірка есе, спогадів, листів «Весни розспіваної князь» за редакцією М. Ільницького та Р. Лубківського, вартісні монографії, низка статей у періодиці, де постає образ митця, позбавлений тоталітарної заангажованості. Утім, незважаючи на безперечні досягнення у вивченні дивосвіту письменника із Західної України, його поезика досліджена найменше. Багата на архетипні образи та коди лірика, завдяки своїй чуттєвій доступності, є матеріалом для аналізу поняття «архетип» і дотичних літературознавчих категорій. Твори поета включені до шкільної програми, тому актуальність дослідження втілюється в теоретико-літературознавчій та методолого-практичній площинах.

Мета статті полягає в тому, аби осмислити філософську концепцію єдності світу, розкрити самотність поетичного мислення Б.-І. Антонича, екзистенційне наповнення архетипних структур віршів.

Модерність лірики Антонича як знакової системи стала підґрунтям для творення своєрідного «міфу» на основі осмислених і переосмислених ним архетипів. Зокрема, феномен Гармонії – не канон, догматично окреслена категорія існування, а багатовимірний процес, укорінений у самому факті вселенського буття; топос Міста – не територія, коло матеріальних об'єктів, а плодюча та вбивча семіотична таїна, осмислити та опанувати яку належить.

Для аналізу перехідних архетипних структур, образів та моделей Антоничевого світу опорними можуть уважатися ті смислові дефініції, які продиктовані специфікою етнічно закріпленого, вкоріненого в національній свідомості уявлення про первні буття. Авторська особистісна метафорика, нашарування сенсів сутнісно не спотворює жоден із українських архетипів, одна надає йому нових обертонів, виводить на якісно інший рівень функціонування – вже не як стертих образів народної звичаєвої свідомості, а як ключ до пізнання трансцендентного, як опертя для екзистенційного досвіду поета.

Оцінювати творчість митця як беззаперечне свідчення генія (згідно з позицією Дмитра Павличка, Богдан-Ігор Антонич є «одним з українських поетичних геніїв ХХ ст.» [12]) дає змогу об'єктивна цілісність творчого доробку, відчутне прагнення відбиття в поезії мікро- та макрокосмів особистісного й етнічного буття. Адже його «метафори ведуть до усвідомлення духовного, вищого й незбагненого начала в людині, а саме осмислене буття він малює як пробуджувану тасмним провидінням волю до творчості» [12].

Архетипні конструкції, що головню представлені в доробку Антонича як концентри символіко-образних підсистем, у цьому зрізі дослідження творчості продукують інтерес та мають вагоме значення в подальшій оцінці лірики, оскільки представляють не тільки і не стільки тематичне розмаїття сюжетів, тем, скільки відбивають

специфіку філософсько-метафізичного коду, витвореного поетом на підвалинах першообразів.

Наразі наукову цінність становить аналіз поетики Антонича через виокремлення систем образів-архетипів та дослідження структурних зв'язків між ними. Міфопоетичний аспект проникнення дає змогу продемонструвати гнучкість і релевантність літературних архетипів митця. Проблема художнього віддзеркалення і трансформації базових архетипів у конкретному літературному творі є однією із найбільш актуальних у дискурсі сучасних досліджень. Архетипні прототипи або «праформи», як їх визначав К.-Г. Юнг, що є проявом «колективного несвідомого», відображаються в міфології, релігії, мистецтві.

У першій половині ХХ ст., у руслі психоаналізу З. Фрейда, науковці активізують пошуки, досліджуючи відлуння міфопоетичної свідомості (структурна антропологія – К. Леві-Стросс, міфо-ритуальний підхід – Дж. Фрезер, етнографічний – Л. Леві-Брюль, символістський – Е. Кассирер). Теоретичний заділ Е. Мелетинського (друга половина ХХ ст.) продукує поняття літературного архетипу, а елементи міфопоетичного аналізу, серед іншого методологічного інструментарію, мають нині місце як один із аспектів загальної поетики.

Зоря, Пісня, Земля, Ліс, Вода, Трава, Сонце, Ніч, Камінь, Перстень, Тварина в міфопоетичній площині є фундаментальними архетипами традиційного українського сакруму на всіх рівнях (психологічному, загальнокультурному і т. ін.). Вони домінують, ураховуючи частотність їх вживання в народнопоетичній творчості та корпусі класики, і в літературно-художньому доробкові митців ХХ ст. У творчості Б.-І. Антонича прослідковується розлогий масив значень і смислів навколо стрижневих архетипів. Вони невіддільно вплетені у контекст образної структури сем суто українського і загальнолюдського рівня та закодовані у специфічній манері. Однак говорити про використання архетипу як готового кліше, витвореного народною свідомістю, не доводиться. У ліриці Антонича домінує активний буттєво-вітаїстичний авторський початок; відповідно

міфопоетичне ядро того чи того архетипу зазнає значної концептуальної «напруги» усієї системи художніх координат.

Поезії Антонича ілюструють модерністську аксіологічну парадигму початку ХХ століття. Тим більше аналізу потребує підхід щодо сучасного прочитання гуманістичного й екзистенційного наповнення архетипів, висвітлених одним із найбільш загадкових і суперечливих поетів.

Поезія «Автобіографія» з першої збірки «Привітання життя» слугує неабияким прикладом використання архетипів «Сонце», «Місто», «Пісня», які стали рефренами поетичної картини світу митця: *У горах, де ближче сонця, перший раз приглянувся небу, / тоді щось дивне й незнане пробудилось у мені / й піднеслася голова й слова прийшли до уст зелені* [2] Діалектичний дуалізм «сонце – небо» як нерозривна єдність, створюють у цих рядках просторовий континуум – архетип Сонця у площині художнього твору має власний функціональний різновид. Тут Сонце є центральним елементом світобудови, «оком неба», близькість до якого породжує творчий імпульс. Цей конструкт розгортається до людиноцентричної моделі, що нею ліричний герой характеризує власне «Его»: *«Я все – п'яний дівак із сонцем у кишені»*. Людина як мікрокосм транслює макрокосмічну ідею світла. В її архетипній свідомості асоціативний ряд «тепло – життя», пов'язаний із сонцем. Причому образ «сонце у кишені» не позбавлений юнацької зухвалості. Це можна потрактувати двопланово: по-перше, як вияв олюднення, теоретичного наближення об'єктивного центру відомого Всесвіту до конкретного індивіда, і по-друге – як, навпаки, духовного піднесення ліричного «я» до рівня вселенських утворень. Звідси – узагальнений образ, утілений у епітет «п'яний» автор віднаходить у Сонячній енергії, світлі та теплих життєдайних опертях для творчості («слова прийшли до уст»), для розгортання екзистенційного пошуку і самоусвідомлення.

Архетип Пісні, утілений у прикінцевій сентенції *«Мої пісні – над рікою часу калиновий міст»*, уведено у своєрідний афористичний

висновок про роль поезії. Для авторського ліричного світу характерним є зіставлення поезія – Пісня аж до абсолютної синонімії та взаємозаміни. Образ цей багатоплановий: поданий у тісному зв'язку з народною традицією (міст – калиновий; тут очевидне звертання до традиційної рослинної символіки), він виступає як засіб ствердження індивідуальної значущості особи, суб'єктивного усвідомлення первнів, на яких ґрунтується процес творчого осмислення буття. Через Пісню ліричний герой пізнає світ. Хронос архетипу зміщений відповідно до характеру осягнення місця індивідуальної екзистенції у процесі творення – Пісня Антонича лунає *«над рікою часу»*.

Поява в першій книзі поезій «поряд із науково-технічними та спортивними віршами поезій «Балада про тень капітана», «Ідеал», «Алхімія», «Підсвідомість», на думку І. Бетко, засвідчують «зростання самосвідомості ліричного героя» [3, с. 13].

Один із найбільш уживаних у світі Богдана-Ігоря Антонича архетипів – Сонце. Поету аж закидають: «Образ сонця експлуатується в такій мірі, що його застосування починає межувати з марністю» [14, с. 125]. Однак, на думку М. Ковальчука, «сонцепоклонництво» Б.-І. Антонича тільки підкреслює індивідуальний стиль поета, вирізняє його твори з-поміж інших» [8, с. 103]. Тісний зв'язок як із міфологемними концентрами народного світосприйняття, так і з модерною тенденцією до розуміння прихованих у архетипних кодах смислів, роблять створений образ Сонця особливо вагомим.

Трактування архетипу Сонця широке, міфологема *«сонце»* наповнюється відтінками емоційно-експресивного змісту. Більше того, солярні архетипи в поезії є не тільки міфологічною персоналізацією космічного тіла, а «поетичними образами, що уособлюють найрізноманітніші переживання, емоції людини. Поняття добра і зла, щастя і горя, радості і суму нерідко конкретизуються через ці слова-образи» [8, с. 103]. Ця архетипна структура стає в міфосвіті Антонича стрижнем для численних образних експериментів: *«дівчатам заплітають у волосся сонця гребінь»*, сонце ходить у

крисані, його і на плечах носять, і запрягають до теліги, воно поринає у дзбаник, а спати ходить до криниці, пливе рікою, це – і стріла, і сніг, і цегла. Притому центральний образ-архетип постає перед читачем у такій багатогранності видів, знаків та форм, яка поетапно кристалізує синтетичний мисленнєвий концепт Сонця як центру не лише особного, а й загальнолюдського буття. Сонце – *«годинник і таріль»* – первні життєдайної сили, наснаги, творчої енергії. Це й дало підставу для найменування поета *«сонцепоклонником»*.

Себе поет характеризує так: *«розсміяний і босий хлопчина з сонцем на плечах»*; *«Я, сонцеві життя продавши / за сто червінців божевілля...»* [2]. В обмін на життя сонце обдарувало творчими чарами. Архетип Сонця в цій програмовій поезії набуває рис теоцентричного характеру. Сонце як божественна сутність, здатна контролювати людське буття, що безконфліктно межує із Его ліричного героя. Істотна риса такого союзу, який виникає у свідомості «Я»-автора – його креативна спрямованість, абсолютот якого стають *«червінці божевілля»*. Божевілля є станом фактично неконтрольованого, не до кінця осмислюваного і тому природного творчого акту. Натхненне сонячною силою, воно сприймане поетом як абсолют конструктивного начала.

У Карпатах гуцули, лемки, бойки зазвичай позначають хати хрестом у колі. Цей оберіг замкнений, не має ні початку, ні кінця: *Хай сонце – прабог всіх релігій – / золотопере й життєсійне, / благословить мій дім крилатий. / Накреслю взір його неземний, / святий арійський знак таємний, / накреслю я його на хаті / і буду спати вже спокійно* («Молитва»). В Антонича *«обрій узором кола вчить про досконалість міри»* («Агс роетика»). Звідси – *«коло рівних строф»*, *«пісні коло»*, плетення пісні, що *«натхненим кружля веретеном»* – символ вічності. Наразі впливає ідея незнищенності мистецтва.

Витоком творчості Богдана-Ігоря Антонича є перстень як варіант кола: перстень пісні («Елегія про перстень пісні»), перстень молодості («Елегія про перстень молодості») та перстень ночі («Елегія про перстень ночі»). Передумовою трьох перснів знову є тріумвірат: *Крилата скрипка*

на стіні, / червоний дзбан, квітчаста скриня («Три перстені»). Предмети творчості – символи творчого сп'яніння. Метафоричний образ персня модифікує архетипні солярні мотиви творчості. Перстень – символ певного світу, тобто сфери, у якій проявляється той чи той стан існування, символ безперервності, вічного кругообігу часу.

Можемо твердити, що поетичне «я» Антонича живе у трьох світах – світі пісні, світі молодості й світі ночі. Світи існують кожен зокрема й водночас у свідомості поета зведені воедино. Натяк на цю єдність є у «Трьох перстнях», де знаходимо квітчасту скриню з трьома перстнями в ній, що, як кожне сховище, служить тут, правдоподібно, символом творчої уяви або підсвідомості поета.

Отже, архетип Сонця розкрито у творчості Антонича багаторівнево; утілений у значних модифікаціях, він постає стрижневим, концентричним поняттям для досягнення міфопоетичного світу лірики.

Мотив символічного весілля митця з власною поезією має свої витоки: *Почалось так: упився я / від перших власних строф похмілля. / Був тільки місяць дружбою / на мому з піснею весіллі.* Знаменно, що в купальських і весільних піснях, у вітчизняній традиції тлумачення символом нареченого є місяць-молодик: *Неначе в книгах праарійських / підкова, човен і стріла. / В діброві сяє срібне військо, / шумлять санскритські слова.* Місяць постає в подібі підкови – його перекували ковалі. Човен, підкова, серп, меч – це образи місяця-молодика в космогонічних колядках. Антоничівські «стріли зір на вишині», таємничі, «немов знаків санскритських ряд», поруч із місяцем-повнею виражають ідею творчості за прообразом нічної містерії Різдва Світу. У поєднанні з місяцем-молодиком вони стають небесним світлим військом, яке долає морок небуття: *«вечір платить дневі червінцем зорі».*

За міфопоетичною концепцією Антонича, зміна подоби світил відбувається завдяки тому, що космогонічне начало зустрічається із хтонічним, занурюється в нього й оновлюється. Виразна ознака землі – її хтонічність. А хтонічні істоти пов'язані з потойбіччям та смертю

[11, с. 268–274]. Оптимістичність грецької міфології, яка позначилася на образності поезії Антонича в тому, що світлі боги-олімпійці таки утверджують світопорядок, хоч хтонічне начало до кінця й не подолане. Архетипний рівень осягнення цих праструктур характеризується в поета сутнісно гармонійними, творчими імпульсами, що їх ліричний герой спрямовує до представлених із ним на рівних світил («був місяць дружбою»). Образи олімпійських богів, які стали засобом творення ілюзії порядку, космосу, що рятує людину від тиску праволі на міру та форму, пов'язуються в ліриці з «аполонівським» світосприйняттям.

Навіть при зануренні ліричного героя в докосмогонічні глибини не зникає образ світотворчого вогню блискавки. Через таке поступове заглиблення осягається первісна єдність буття. За баченням О. Пономаренко, цей процес відбувається так: «перша стадія – перетворення в рослину. Рослини передують людському існуванню. За українськими космогонічними колядками, посеред моря уже росло дерево до того, як був створений світ. За «Книгою Буття» Біблії, перша людина (Адам) створена у Божому райському саду. За антоничівською есхатологією, рослини пануватимуть і в кінці, після зруйнування людської цивілізації [13, с. 109]. Друга стадія – метаморфоза в камінь. Це і є той міфологічний камінь-алатир, білий камінь, з якого, за космогонічними колядками, постала астральна тріада. Спільний мотив балад, гаївок і купальських пісень – накопати коріння з-під білого каміння – означає пробудити любов, а зокрема, пробудити землю до родючості, поєднавши її з небом [13, с. 110].

Архетип Ночі також посідає чимале місце у світі антоничевої лірики. Антонича бентежить бінарна опозиція одвічних понять: дочасне і безсмертне. Ніч – та пора, яка передувала існуванню світу, спалах вогню – мить, коли проявляється могутня життєва енергія, здатна створити світ. Ця магічна купальська ніч, коли можуть здійснюватися заповітні мрії та бажання, настає після найдовшого в році дня літнього сонцестояння. На Купала Сонце досягає своєї повної сили, а земля під ним, пробуджена до родючості Перуновою гілкою-

блискавкою, – найбільшого розквіту, тому виявляються її цілющі сили, здатні наснажувати все чудодійними можливостями й натхненням: *Змія, мов рожса, гребеняста / росте з-під каменя куцем. / Слова рослинні і хвилясті / злітають радісним дощем* («Змія»).

Розквіт пробудженої природи асоціюється з творчістю. Поєднання землі і неба через спалах блискавки виражається дощем, який спричиняє шал розвитку рослин. Миттєве і раптове осяння викликає натхненний стан. В естетиці Б.-І. Антонича дощ є метафорою поезії, призначення якої – уславлювати буяння буття у Всесвіті.

У струмені сновидіння та мрії зринає друга дійсність мистецтва, *«краща від тої з-за шиб»*. Тут архетипне світобачення ліричного героя сягає рівня епістемологічної концепції – пізнання дійсності відбувається на рівні засвоєння та прийняття чи відторгнення архетипних структур, що характеризують дійсність.

Міфи, фольклор, поезія різних народів і часів окреслюють мотиви перетворення. Так викристалізувалися в єдине поняття метаморфози на кшталт цар і лев, воїн і дуб, дівчина і калина, парубок і сокіл і т. ін. У «Зеленій Євангелії» Антонич робить висновки: *Лисиці, леви, ластівки і люди, / зеленої зорі черва і листя / матерії законам піддані незмінним, / як небо понад нами, сине і сріблице!*

Язичницьке бачення природи як першоджерела людини в поезії Антонича зливається з уроками, даними Уїтменом. *«Тобі хвала, сивобородий міністре республіки поетів, Уолте Вітмене, що навчив ти мене молитися стеблинам трави, – пише Антонич. – В корчмі «Під романтичним місяцем», п'ючи палючу і похмільну горілку мистецтва, разом з тобою звеличую найтайніше і найдивніше явище: факт життя, факт існування». Я розумію вас, звірята і рослини, / я чую, як шумлять комети і зростають трави. / Антонич теж звіря сумне і кучеряве»* («До істот з зеленої зори»). Тут велетенська здатність душі входити в таємниці природи, відчувати інтелектуальне впокорення перед її величністю, разом із тим світло і височину розуму перед ницою байдужістю й темрявою природи.

Одним із центральних у ліричному світі Антонича став образ-архетип Міста, який виник у рядках: *А як зійшов із гір до гамірливих міст, / у злиднях і невдачах не кляв ніколи долі та не ганив, / глядів спокійно.* Дихотомія гори-місто протиставляється у світлі антонімічності ознак. Асоціативне коло «гори» передбачає опорні локальні центри: «ближче сонця», «небо», «дивне», «незнане», «піднесення», «зелень», у той час як «місто» формалізується в семах «злидні», «невдачі», «хвиль противних гурагани». У подальшому з'являється гамірливий праобраз урбаністичного осередку. Освоєння топосу здійснюється ліричним героєм без остраху. Остаточно не окреслений, цей образ, однак, має риси, що стануть притаманні йому в пізніших творах Б.-І. Антонича – позачасовість, надбуттєвість: Місто – як прояв Вічного; «божественна руйнація» антропоцентричного світобачення мешканців: Місто, винищуючи, немовби зачаровує ліричного героя, не відпускаючи, труїть його. Онтологічна амбівалентність образу Міста провокує сутнісні зміни в тональності всієї настроєвої палітри митця, продукуючи екзистенційно трагічний характер пізньої лірики.

Отже, під впливом історичних і суспільних змін будь-який архетип, оприявлений у літературному доробкові, розкриває актуальний, позачасовий зміст, «умонтований» у художній замисел і реалізований у поезіях. Образи-архетипи, глибоко вкорінені в особистісну свідомість ліричного «Я», слугують відправними точками для нанизування асоціацій, міфологемних кодів різного рівня узагальненості, етнічно-національних та культурних ремінісценцій. Змістовність, складна символіко-образна структура, вишукана метафорика, вибагливі часово-просторові химери дають змогу отримувати від творів Б.-І. Антонича істинне естетичне задоволення.

Література

1. Андрухович Ю. Велике океанічне плавання Б.-І. Антонича. / Ю. Андрухович // Всесвіт. – 1990. – № 2. – С. 135–141.

2. Антонич Б.-І. Велика гармонія : (Модерністична поезія ХХ ст.) / Б.-І. Антонич ; упоряд., передм., прим. Д. В. Павличка. – К. : Веселка, 2003. – 350 с.

3. Бетко І. Лірика Богдана-Ігоря Антонича у дзеркалі аналітичної психології Карла-© Ж. М. Свірська, 2016.

Густава Юнга / І. Бетко // Слово і Час. – 2003. – №2. – С. 7–13.

4. Ільницький М. Філософія «бронзових м'язів» [90-річчя від дня народження Б.-І. Антонича] / М. Ільницький // Дивослово. – 1999. – №10. – С. 2–7.

5. Ільницький М. Осягаючи феномен Антонича / М. Ільницький // Урок української. – 2001. – №2. – С. 48–53.

6. Ільницький М. Образ нічного неба : [архетип місяця в поезії Б.-І. Антонича, Ф. Г. Лорки та І. Калинця] / М. Ільницький // Дивослово. – 2003. – № 10. – С. 2–5.

7. Калинець І. Знане і незнане про Антонича : матеріали до біографії Богдана-Ігоря Антонича / І. Калинець. – Львів : Друкарські куншти, 2011. – 276 с.

8. Ковальчук М. Міфологічні персоніфікації космічних тіл, явищ природи у мовно-поетичній традиції Б.-І. Антонича та О. Олеса / М. Ковальчук // Український смисл. – 2008. – С. 102–109.

9. Логвіненко Н. Український образ світу в творчості Богдана-Ігоря Антонича / Н. Логвіненко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – №4. – С. 7–10.

10. Новикова М. Міфосвіт Антонича // Б.-І. Антонич. Вибране / М. Новикова. – К. : Київська правда, 2003. – С. 5–18.

11. Мифология : Иллюстрированный энциклопедический словарь / Ред. Е. М. Мелетинский. – СПб. : АО «Норинт», 1996. – 844 с.

12. Павличко Д. Пісня про незнищенність матерії / Д. Павличко // Антонич Б.-І. Пісня про незнищенність матерії. Поезії. – К. : Рад. письменник, 1967. – С. 7–46.

13. Пономаренко О. «Дивіться: це пожежа світу, буря первнів...» : Межовий час у поезії Б.-І. Антонича / О. Пономаренко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2011. – №7-8. – С. 105–113.

14. Рубчак Б. Поетичне бачення землі: три слов'янські варіанти / Б. Рубчак // Весни розспіваної князь. – Львів, 1989. – С. 125.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2016 р.

УДК 821.161.2 "18/ 19"- 3.09 Л. Ян.

Л. М. Семененко

ЖІНОЧИЙ ДИСКУРС ПОВІСТІ ЛЮБОВІ ЯНОВСЬКОЇ «МІЙ РОМАН»

Семененко Л. М. Жіночий дискурс повісті Любові Яновської «Мій роман».

У статті розглядаються особливості художньої реалізації жіночого дискурсу в повісті «Мій роман» української авторки к. XIX – поч. XX століть Любові Олександрівни Яновської. Увагу зосереджено на специфічному поєднанні народницько-реалістичних та модерних рис у зображенні жіночої особистості. Наголошено на тому, що, звертаючись до традиційного наративу, письменниця

вдається до новаторських підходів до створення жіночої постаті, здатної до активної діяльності, розвитку, переживання сильних почуттів. Презентація такого образу відбувається шляхом створення оригінальної психологічної парадигми.

Ключові слова: дискурс, жіночий образ, реалізм, модернізм, народництво, психологізм, парадигма.

Семененко Л. Н. Женский дискурс повести Любви Яновской «Мой роман».

В статье рассматриваются особенности художественной реализации женского дискурса в повести «Мой роман» украинского автора к. XIX – нач. XX веков Любови Александровны Яновской. Внимание акцентируется на специфическом сочетании народническо-реалистичных и современных черт в изображении женской личности. Указывается, что, обращаясь к традиционному нарративу, писательница прибегает к новаторским подходам к созданию женской фигуры, способной к активной деятельности, развитию, переживанию сильных чувств. Презентация такого образа происходит путём создания оригинальной психологической парадигмы.

Ключевые слова: дискурс, женский образ, реализм, модернизм, народничество, психологизм, парадигма.

Semenenko L. M. Female discourse in the story of L. Yanovska “My Romance”.

This article investigates the literary realization features of female discourse in the story “My Romance” by Ukrainian author of XIX – early XX centuries Lyubov Yanovska. This paper focuses on a specific combination of populist and realistic modern features in characterizing of the female identity. Specific traits are revealed first of all in determining the dominant social sphere. Unlike traditional women farmers from Classical Literature or women of middle class in Modern Literature, the central character in the story “My Romance” is a female coming from an old aristocratic family. The author constantly emphasizes that the main character is financially ensured and socially protected lady till the certain period of time. Thus, at first glance, social problems relevant to classical literature are in some way eliminated. However, these problems in the text of chosen story become unexpectedly uncovered just in the female discourse. L. Yanovska pays much attention in her story to implementing the central female character as a mother. This traditional role is considered for a long time as not only the primary, but the only possible one. A woman mainly is a mother who cares not only about the financial status and future welfare of her children, but also she is concerned about their mental and spiritual state. In this aspect of the disclosure above mentioned author is very consistent, opening at first dynamics of psychological relationship between the mother and the children.

A woman-mother always takes care not only of her children’s education, their health and welfare, but also about their morality, mood and feelings. This story reveals that the woman is trying to lead in educating her children quite new for that time ideas of expanding social relation spheres. Paying much attention to woman’s maternal feelings the author consistently complicates her inner world, creating the psychological image. However, the most essential parts of a female discourse in the story “My romance” are associated with her love affairs, social work and psychological twists and turns experienced by the woman in love. Supplying the text with the scenes that clearly illustrate the variety of feelings and emotions associated with love, L. Yanovska presents its psychological sense quite

sufficiently. Among new approaches used by the author one can mention depicting a female in the image of a person with integrity and strength that differs this story from the traditional female discourse texts. Referring to the traditional narrative, the writer manages to create innovative approaches in creating a female character, capable to be active, to develop and feel strong emotions. This image implementation is represented due to making an original psychological paradigm.

Key words: discourse, female image, realism, modernism, populism, psychological paradigm.

Проблеми жіночого буття завжди актуальні для української літератури. У період к. XIX – поч. XX століття, у добу раннього українського модернізму, жіночий дискурс набуває нового звучання, пов'язаного із суспільно-культурними змінами, перерозподілом гендерних ролей, активізацією феміністичного руху. Зміни торкнулися й літературного контексту, що виявилось, передусім, у зверненні до переосмислення жіночої постаті, уведенням у літературний обіг образу самодостатньої, сильної жінки, яка ставить перед собою завдання, відмінні від традиційних уявлень про роль і місце жінки в суспільному, життєвому укладі. Значна увага приділяється внутрішньому світу нової жіночої особистості. До новаторського зображення жінки в українській літературі цього часу звертаються перш за все визнані феміністки Наталія Кобринська та Ольга Кобилянська. Проте й у творчості інших авторів модерний дискурс жінки посідає значне місце.

Одним із таких авторів постає Любов Олександрівна Яновська, що не позиціонувала себе як феміністка, однак намагалася презентувати у своїй творчості нагальні проблеми українського буття межі XIX і XX століть, серед яких помітна роль належить жіночій проблематиці. На значущість зазначеного дискурсу для творчого доробку авторки вказували дослідники її творчості (І. Приймак [1], Н. Шумило [2]), зазначаючи, що в її творах своєрідно поєдналися традиційний та новаторський підходи до художнього осмислення проблем доби. Яскравим прикладом ставлення письменниці до жіночого питання є повість «Мій роман», присвячена проблемі становлення жінки як особистості.

Отже, мета статті полягає у з'ясуванні особливостей жіночого дискурсу повісті Любові Яновської «Мій роман».

Авторка звертається у творі до традиційного народницького нарративу: оповідь ведеться від імені центрального персонажа, зберігаються ознаки класичного жанру повісті, наявні елементи чіткої композиційної структури. Однак відмінності виявляються вже у визначенні домінуючої соціальної сфери: на відміну від традиційної жінки-селянки (класична література) або жінки середнього класу (модерна література), центральним персонажем повісті «Мій роман» є жінка аристократичного походження, давнього дворянського роду. Авторка неодноразово підкреслює, що Катерина Михайлівна матеріально забезпечена та соціально захищена до певного часу. У такий спосіб, на перший погляд, усувається актуальна для класичної літератури соціальна проблематика. У тексті твору вона набуває несподіваного висвітлення саме в жіночому дискурсі: родичі вказують Катерині Михайлівні на явну соціальну прірву між нею та вчителем її дітей, пізніше відмовляються з нею спілкуватися, жінка виявляється ізольованою від звичного кола. Зрештою, кузен Михайло (старший роду Кротецьких) намагається втручатися як в особисте життя жінки, так і в її рішення щодо майбутнього дітей. Авторка наголошує, що на той період розвитку особистості Катерини Михайлівни категоричні претензії родичів не стають катастрофою, але примушують її пережити грікі хвилини розчарування. Традиційні аспекти жіночого дискурсу реалізуються в тому, що і родичі, і коханий сприймають тридцятип'ятирічну жінку з п'ятьма дітьми як цілком недосвідчену особу, яка не зможе дати ради ні собі, ні своїм дітям без допомоги чоловіка, наставника, керівника. У певних ситуаціях вони мають рацію: тривалий час Катерина Михайлівна серйозно не задумується над життям, спираючись на досвід оточення (яке таки щиро бажає добра їй і дітям). За задумом письменниці, жінка просто не має можливості долучитися до проблем буття. Своє життя до основних подій твору вона описує буквально кількома фразами: *Я покинула батьківську оселю,*

переїхала в масток свекра, і з цього часу почалося задля мене таке спокійне, тихе, рівне життя, що треба було мати гадюче серце, щоби нарікати на свою долю. Чоловік любив, жалів мене, оберігав своє щастя од недобрих очей, а мене од недобрих впливів; свекор та свекруха оточили мене найбільшим комфортом, великим числом наймитів, одібрали в мене всі клопоти, всі справи і залишили одним одином обов'язком тішити їхню старість унуками. І я бездоганно виконала цей обов'язок (3, с. 563). Однак спілкування з коханим, учителем народницького спрямування, робота в педагогічному товаристві, перипетії з родичами сприяють швидкому «дорослішанню» персонажа, розширенню світогляду, ускладненню характеру загалом.

У повісті значну увагу приділено розкриттю образу Катерини Михайлівни як жінки-матері. Ця традиційна роль довгий час сприймається нею як не лише основна, але і єдино можлива. Маючи п'ятьох дітей і ставши вдовою, жінка перш за все залишається матір'ю, яка дбає не лише про матеріальний стан та майбутній добробут своїх дітей, але й переймається їх душевним станом. У розкритті цього аспекту авторка є послідовною, репрезентуючи передусім динаміку психології стосунків матері й дітей. Дбаючи про долю старших, Марусі й Петруся, Катерина Михайлівна не лише відправляє дівчину до інституту, а хлопця «у корпус», але й турбується про те, як буде почуватися донька, коли мати буде виходити заміж, сама відчуває певний сором перед дочкою: *Що сказала б вона зараз, якими б очима подивилася на мене, коли б побачила мене в обіймах чужого чоловіка? Коли б побачила, що я сплямила пам'ять її батька? Чи не підняла б вона мене на сміх? Чи не кинула б мені слова тяжкого докору?* (3, с. 565). Купуючи хутір біля свого мастка, мати робить це не тільки заради благополуччя Марусі, якій призначає цей хутір, але й уявляє, як буде почуватися донька в цьому дуже гарному місці, коли знайде собі «справжню пару». Жінка постійно опікується вихованням своїх меншеньких, турбується не тільки про їх здоров'я, добробут та навчання, але й про моральність, настрої, почуття. Більше того, Катерина Михайлівна намагається використовувати у

вихованні цілком нові на той час ідеї розширення соціальної сфери спілкування: *В моїй програмі виховання дітей стояло egalite, fraternite; синок швейцара був бажаним гостем у моїх синів, дві дочки кухаря щонеділі приходили гратися до Ані* (3, с. 585). Жінка дбає і про розваги для своїх дітей. Зворушливими у творі є сцени «гуляння на санках», свята біля ялинки та інші. Саме турбота про сина Миколку, що *«став раптом безсовісним брехуном»* (3, с. 567), змусила Катерину Михайлівну шукати для сина справжнього «путящого наставника», якого потім вона покохала. Приділяючи значну увагу материнським почуттям жінки, Любов Яновська послідовно ускладнює її внутрішній світ, поглиблює психологічний малюнок. У якийсь момент свого життя, приїхавши до маєтку, де зростали її діти, Катерина Михайлівна усвідомлює, що материнські турботи – це важлива, дорога, але тільки одна частина людського життя: *Тут побачила я всі свої діти. Тут вони росли, навчалися ходити, бігати, балакати. Тут літали барвисті мрії дитячих голівок; ховалися по кутках страшні «хо» та всякі жахи; тут бродили тіні мого відчаю, що я переживала під час хвороби дітей. Потертий дитячими ніжками поміст; купка поламаних дитячих цяцьок у куточку за грубкою; ляльки на осличнику в пишиному, пошитому моїми руками убранні; граматики, казки, пошматовані ілюстрації – все задля дорогих спогадів матері. Але ж тільки самої матері! Задля мене ж самої, як цілої людини, так само, як і по всіх інших хатах – нічого!* (3, с. 629). Увага читача привертається до модерного осмислення жіночого образу як людської особистості, яка повинна цілісно реалізуватися в житті.

Проте найбільш суттєвими частинами жіночого дискурсу повісті «Мій роман» стають історія кохання Катерини Михайлівни до вчителя Сави Григоровича, пов'язана з нею громадська робота та психологічні перипетії, пережиті жінкою через своє кохання.

Любов Яновська наділила Катерину Михайлівну скептичним ставленням до почуття любові, певною зневагою до романтичних стосунків: *Щодо романів?.. Я позіхала, коли мені переказували романтичну сплітку. Я не могла присилувати себе, щоб дочитати до*

кінця роман, про який кричали, писали, який давав протягом цілих місяців теми задля всяких рефератів та дебат. Я просто не розуміла романтичних драм, не могла повірити, що можна таку самісіньку людину, як і я, грішна, поставити на п'єдестал, здійсмати до неї, як до Бога, руки, офірувати їй своє життя, навіть честь. Мені здавалися просто божевільними як герої та героїні романів, так і їх автори та читачі (3, с. 566–567). І, відверто іронізуючи над власним «романом», жінка зізнається далі, «що початок роману забрала тільки одна хвилинка. Одна-однісінька хвилинка! Не довша за цю хвилину, що відділяє життя від смерті» (3, с. 567). Зауважимо: надалі, переживаючи хвилини власного кохання, Катерина Михайлівна буде захоплюватися цими ж романами, підкреслюючи в них «іноді цілі сторінки». Зі щирим пафосом закоханої жінки оповідачка упевнено констатує: Мені здавалося, що жодна з героїнь прочитаних мною романів усе ж таки не кохала так глибоко, так палко, як я (3, с. 601).

Удаючись до опису зародження почуття кохання, Любов Яновська пов'язує його із тим, що в її героїні відбувається «єднання з другою людською істотою!» (3, с. 576). Авторка детально фіксує перебіг психологічних станів Катерини Михайлівни, акцентуючи на тому, що жінка вперше відчула себе особистістю: У цей вечір я знайшла себе. Вперше моє «я» з'явилося як щось реальне, самостійне, з власною волею, власними симпатіями, означеними бажаннями. <...> Тепер з одноманітної людської гущі виділилася людина одна, – може, найбільше не гідна з погляду цілого світу, але через віщо найбільше близька, а через те і найдорожча мійому «я». І всі обставини, і всі умовини життя однині набували вартості в залежності від того, наскільки вони не перейшли волі та смаку того «я» (3, с. 576). Таке відкриття сталося завдяки вчителю, наставнику її синів.

Обранець жінки не відзначається вродою і взагалі зовнішньою привабливістю: звичайні риси обличчя, опущені плечі, нерівна борідка, широкі пальці. На незграбній зовнішності та простому невибагливому одязі Сави Григоровича не раз акцентується увага письменниці. Проте ті

риси, які він виявляє у спілкуванні з дітьми і самою Катериною Михайлівною, створюють у неї враження *«фрозумного, сердечного наставника, приятеля дітей»* (3, с. 568). Дійсно, система виховання, яку втілює Сава Григорович, призводить до того, що *«хлопці повеселішали, помоторнішали, набрали тіла та крові при новому режимі»* (3, с. 569). Він упевнено захищає Миколку, переконуючи матір, що це найкраща дитина з розвинутою фантазією. Він терпляче пояснює Ані механізм годинника, коли дівчинка виявляє зацікавленість. Він охоче ставить ялинку й організовує новорічне свято для цілої родини, при цьому його ялинка більше подобається дітям, ніж мамина. Він готовий їхати з дітьми на конях із санками, щоб підтримати їх гарний настрій. У розповіді про своє життя Сава Григорович повідомляє перш за все про свою діяльність як педагога. Зрештою, його намагання залучити Катерину Михайлівну до громадської діяльності та сама ця діяльність послідовно відповідають ідейним концепціям народництва. Однак для жінки, яка тільки починає усвідомлювати себе як особистість, слова про те, що *«вона виконала тільки один обов'язок здорової, нормальної жінчини»* і не виявила *«інших сил та здібностей»* (3, с. 576), стають потужним поштовхом не лише для зародження почуття кохання, але й для громадської діяльності, у яку вона активно залучається. Під впливом коханого Катерина Михайлівна робить переклади книжок, редагує переклади, зроблені іншими, виступає на людях, віддає та збирає гроші на *«дійсно потрібну і корисну справу»*. Вона навіть намагається агітувати жінок свого середовища. Заради кохання вона передає товариству бібліотеку, яку тривалий час збирали родичі її чоловіка, і це єдине, за чим потім пожалкує. Об'єктивно у творі Сава Григорович виявляє прихильне, дружнє ставлення до Катерини Михайлівни, він відповідально виховує її синів, тісно спілкується з нею, залучає її до своєї діяльності, працює, цікаво проводить час. Він бачить у цій жінці передусім особистість, але жодного разу не говорить їй про своє кохання.

Уводячи в текст сцени, які виразно ілюструють різноманітні почуття й емоції, пов'язані з коханням, Любов Яновська презентує його

психологію з достатньою повнотою. Катерина Михайлівна переживає в різний час і на різних етапах кохання зацікавленість, захоплення, надію, відчай, ревності, сором, тугу, радість, задоволення від життя, прагне дізнатися якомога більше про обранця свого серця. Показовим для закоханої є її суб'єктивне сприйняття жінки, яку вважає своєю суперницею: *Коротконога, угодована, з розпущеним бюстом, оголеною і спереду, і ззаду шиєю, в темно-блакитній, з широкими чорними розводами сукні, з обвислими щоками, великими, круглими, виряченими сірими баньками* (3, с. 640). При цьому сама Катерина Михайлівна характеризується як «одна з признаних красунь», яка «мала вигляд молодої жінки» (3, с. 616). У якийсь момент виявляється, що вона здатна на імпульсивні вчинки, не властиві їй раніше. Важливим для психологічної складової жіночого дискурсу твору є використаний авторкою прийом сновидіння, який набуває виразно символічного значення: *Він сів головою з усієї сили, щоби повернутися до тієї жінки, й невідомим способом здерлася вся шкірка з мого обличчя. Я почувала нестерпимий біль. З обличчя полилася кров. Я затулила його рукою, – кров лилася через пальці. Я приклала хустку, – вона відразу просякла кров'ю. Я кинулася шукати чого-небудь, щоби затулити рану, й бігала по кімнаті, – кров потоками заливала мої сліди* (3, с. 596).

Новим, відмінним від традиційного жіночого дискурсу бачиться й те, що жіноча особистість набуває цілісності й сили, яких не сподівалася від себе. Після того, як жінка побачила свого обранця у відвертому флірті з іншою, саме набута цілісність дала їй здатність усвідомити значущість того, що відбулося в її житті: *Чого ти, власне, так збентежилося, бідолашне серце? Що саме так болюче вразило тебе: чи пересвідчення, що Сава Григорович не камінь, не дерево, не аскет, чи переконання, що він не кохає тебе? Але ж тебе кохав і чоловік-небіжчик, і Олексій, та чи зогріли вони своїм коханням твоє серце, чи дали хоч хвилину щастя і чи не пішла б ти на той світ, так і не зазнавши ні солодких мук, ні зрадливих радощів кохання, коли б не покохала сама?* (3, с. 641).

Отже, жіночий дискурс повісті «Мій роман» Любові Яновської відзначається своєрідним синкретизмом традиційного та новаторського підходів до зображення жіночої особистості. Авторка загалом не змінює традиційних гендерних ролей, однак, значну увагу приділяє жіночій особистості як такій, що здатна до сильних почуттів, активної діяльності та розвитку. Виразний психологізм художньої реалізації жіночого образу дає змогу говорити про створення унікальної психологічної парадигми, актуальної як для доби межі XIX та XX століть, так і для сьогодення.

Література

1. Приймак І. В. «Мій роман» Л. Яновської : гендерні аспекти твору / І. В. Приймак // Актуальні проблеми філології і перекладознавства : зб. наук. пр. – Вип. 3. – Хмельницький, 2007. – С. 142–144.
2. Шумило Н. М. Подолати в душі зло... / Н. М. Шумило // Яновська Л. О. Твори : у 2-х т. – Т. 1. : Оповідання, повісті. – К. : Дніпро, 1991. – С. 5–28.
3. Яновська Л. О. Мій роман / Л. О. Яновська // Яновська Л. О. Твори : у 2-х т. – Т. 1. : Оповідання, повісті [упорядн. та авт. передм., приміт. : Н. М. Шумило]. – К. : Дніпро, 1991. – 718 с.

Стаття надійшла до редакції 23.11.2016 р.

УДК 821.161.2-3.09

Н. В. Яременко, Н. Є. Коломієць

ПАЛІТРА ПЕЙЗАЖНОЇ ЛІРИКИ М.ВІНГРАНОВСЬКОГО

Яременко Н. В., Коломієць Н. Є. Палітра пейзажної лірики М. Вінграновського.

Статтю присвячено вивченню колористичних образів у поезіях М. Вінграновського. Акцентовано на особливостях семантичних відтінків образів-інтерферентів, специфіці їх функціонування в пейзажній ліриці поета. З'ясовано, що сприйняття та інтерпретація кольору є процес суто суб'єктивний, вибір митцем кольорової гами, крім власне зображальної функції, здійснює ще й психоемотивний вплив на читача. Зроблені у статті спостереження підтверджують припущення щодо наявності в поезії М. Вінграновського рис синестезії і концепт «природа» постає не як сліпа стихія, бездумна палітра й хаотична звукова какофонія, а як співзвучна людині, одухотворена сутність. Поетові надзвичайно важливі неповторні почуттєві нюанси, що постають суголосно спектральному різноманіттю дійсності.

Ключові слова: колористика, колористичні образи, асоціативна синестезія, М. Вінграновський, символ, концепт «природа».

Яременко Н. В., Коломиєць Н. Є. Палитра пейзажної лірики Н. Винграновського.

Стаття посвячена вивченню колористических образів в поезіях Ніколая Винграновського. Акцентовано на особливостях семантичних відтінків образів-інтерференцій, специфіці їх функціонування в пейзажній ліриці поета. Обраховується увага на те, що сприйняття і інтерпретація кольору – це процес виключительно суб'єктивний, вибір художником кольорової гамми, крім власне образотвірної функції, здійснює ще і психомотивне вплив на читача. Зроблені в статті спостереження підтверджують припущення стосовно існуючих в поезії Н. Винграновського черт синестезії концепт «природа» виступає не як сліпа стихія, бездумна палітра і хаотическа звукова какофонія, а як созвучна людині, одухотворенна сутність. Для поета незвичайно важливі неповторимі чуттєві нюанси, які созвучні спектральному різноманіттю реальності.

Ключеві слова: колористика, кольорові образи, асоціативна синестезія, Н. Винграновський, символ, концепт «природа»

Yaremenko N. V., Kolomiets N. Y. The palette of Mikola Vingranovsky landscape lyrics.

The article is devoted to the study of color imagery in the poems of M. Vingranovsky. Accented on the features of the semantic shades of images-interferents, the specifics of their functioning in the poet's landscape lyrics. The purpose of this article is to try to determine the specifics of the art semantics, which takes on color in the Mikola Vingranovsky's landscape lyrics.

It was found that the perception and interpretation of color is a purely subjective process, the artist selection of colors in addition to fine functions performs psychoemotional impact on the reader. Nature in the poetry of the artist is a perfect and complete harmony. Therefore, reading the book of nature, the lyrical hero of Mikola Vingranovsky's poetry of openly admires the miracle, the mysterious beauty of the world. He is emotionally contemplating reality. Intonation of sincere recognition in love for the world borders in the poetry of the artist with meditating force of the two natures, human and natural. In several poems the author convert visual images to audio and tactile and vice versa (the epithets "the shadow of sinogolos", "green voice of the gardens is the name of a cuckoo"), forming the synesthetic design. The depth of intimate feelings of the lyrical hero more noticeable to the principle of anthropomorphism, which gives organic, expressed attitude to the natural world. In verse discharged the whole complex of personified images that form a complete picture of the autumn garden, convey the mood of the lyric hero, which coincides with the author's "I". The motif of the garden, all dressed and adorned by human nature, present in the verbal art of various peoples and epochs (the biblical Garden of Eden, gardens Alcinoe in Homer's "Odyssey"). The colours in the poetic works of M. Vingranovsky often reveals the presence of its own semantic field that is defined by the context. So the way winter is not traditionally white and often painted in yellow or grey, sometimes more noticeable contrasting colors. Made in the article, the observations confirm the hypothesis about the presence in the poetry of M. Vingranovsky figures of synesthesia, and the concept of "nature" is represented not as a blind element, mindless palette and chaotic cacophony of sound, and how in tune with the human spiritual essence.

Key words: coloring, color images, M. Vingranovsky, synesthesia, symbol, concept "nature".

Вірші Миколи Вінграновського навіть на тлі яскравих творчих знахідок його сучасників, поетів-шістдесятників, мають цілком оригінальну палітру. Поет завжди знаходить такі тони й півтони поетичного слова, що творять нову, нетривіальну реальність. Митець вірить, що світ сповнений дивом, а тому диво стає сутністю його поезії. У пейзажній ліриці поет виступає як неперевершений майстер словесних барв. У його творах часто простежується етюдність, що виявляється у швидких, дещо недбалих, гарячих, рваних штрихах, пленерних зарисовках. Мета статті полягає у спробі визначити специфіку художньої семантики, якої набуває колір у пейзажній ліриці Миколи Вінграновського.

Як відомо, «у художньому творі колір функціонує вже не як безпосередня природна даність, об'єктивно-означальна реалія, а як одна з поетичних категорій, що набуває певного ідейно-естетичного значення» [6, с. 142]. А отже, колір набуває значення символу, вказуючи на глибинну сутність певного явища, часто на його емоційну складову. О. Лосев бачив сутність символу в тому, що він, на відміну від метафори, може викликати в читача довгий ряд асоціацій, тоді як метафора є самодостатньою для її розуміння [7, с. 158].

Колір переважно виступає органічним доповненням образу, додаючи йому певних семантичних відтінків. Асоціативні зрушення, що виникають, стають більш багатозначними, глибокими. Певний колір набуває різного символічного наповнення залежно від контексту, створює власне асоціативне поле. Тенденційна колористика – це не випадковість у творчому доробку Миколи Вінграновського. У досліджуваних нами поезіях поет найчастіше акцентує на грі відтінків синього, червоного, білого та чорного. Відтворюючи різні емоційні стани ліричного героя, автор тонко виписує світлотіні, апелює до півтонів цих кольорів. У пейзажних замальовках митця домінує палітра, що співвідноситься з порою року. Якщо це осінь, то дні забарвлені «гірчичним світлом», «безневинним жовтавим гроном». Літо часто постає в синьому кольорі, наприклад:

*Щось біло ткали павучки / На жовтому папері, / І синє літо на гачки /
Все зачиняло двері [2, с. 63].*

Ліричний герой спостерігає за драмою, що розгортається у світі природи. Метафора «*процалось літо*», персоніфікований образ літа зримо постає також у золотавій гамі (традиційно притаманній осені). Зображальні епітети несуть у собі конкретний емоційний заряд, викликаючи відповідну емоційну реакцію – відчуття неминучості змін пір року. Саме епітетами поет активізує тонкий почуттєвий нюанс, передає домінуючий у поезії настрій. Синь асоціюється з глибиною, прихованою силою, непомітною на перший погляд. У подібній гамі виписаний образ літа і інших віршах: *Смолою синьою перекипало літо, / І дихала земля з прив'ялених люцерна<...> / <...> Очима синіми вже золотило літо, / І дихала земля з холонучих люцерна / Притихлим пізнім кавуновим квітом [2, с. 70].* У наведених рядках можна виявити традиційне для Ренесансної палітри поєднання синього і золотого. Метафора «*золотило літо*» окреслює також часову площину зображуваного: вочевидь літо закінчується і на порі прихід осені. У багатьох віршах переживання ліричного «я» виявляється в оцінних епітетах, прямому називанні почуттів, окреслених за допомогою різних художніх засобів, та в інтонаційному русі вірша.

Колористика в поетичному доробку М. Вінграновського часто виявляє наявність власного семантичного поля, яке визначене контекстом. Так, скажімо, образ зими не традиційно білий, а часто забарвлений у жовтий чи сірий колір, інколи увиразнюється контрастним поєднанням барв: *Цієї ночі птах кричав / У небо відлетіле. / Цієї ночі сніг упав – / На чорне впало біле [2, с. 79].* Або: *Зимовий сад під вороном білів. / Стояли очі у вікні сухому. / Смеркалося. Година йшла на сьому. / Життя лежало тихо, як посів [2, с. 81].*

Ці рядки досить промовисто окреслюють візуальні образи, однак вповні розгорнути семантику палітри можна тільки осмисливши контекст. Образ укритего снігом зимового саду асоціюється зі станом почуттєвого вакууму, стичності і в той же час передчуттям оновлення

і майбутнього відродження («життя <...>, як посів») і у світі природи і в душі ліричного героя.

Цікаво, що сніг у словесній палітрі М. Вінграновського не білий. Подекуди він сірий, буває жовтуватим, блакитним: *У лісі темно. В лісі ніч. / Сидить навпопечки світання, / І доліва вогнева тліч, / Жовтіє в сніг дорога санна* [2, с. 71]

Увесь вірш пронизаний відчуттям казковості і таємничості. Святвечір зображений митцем у незвичайному ракурсі: замість різдвяної вечері і тепла родинного огнища – «чорти різдвяне тісто місяць / Й на золотому ковзані / Чумацьким Возом править місяць». Галерея персоніфікованих образів одухотворює зображуваний пейзаж, наповнює новим змістом картину зимової ночі.

Наявність персоніфікованого образу зими в багатьох віршах розширює, збагачує його смисловими відтінками. Згідно з системою виокремлення семантичних одиниць композиційного рівня, запропонованою Н. Соколовою, образ зими в поезіях митця є «образом-інтерферентом», тобто, це слово-образ, яке переходить з одного вірша у другий [6, с. 4]. Але він не має тавтологічного значення, оскільки вводиться в різний поетичний контекст. Це робить його багатограннішим, бо кожного разу акцентується на несхожому, новому, що трансформує цей образ.

В іншій поезії завдяки виразній колористиці максимально точно передано передчуття весни: *Снігами вітровінь поля заволочила, / Прижовклено збіліла далина – / Дніпровими високими очима / Дитинносіро глянула весна* [2, с. 73].

Краса й багатство зимового пейзажу на початку твору і гранична ощадність під кінець перегукується з психологічним станом ліричного героя. Образ весни в поезії зримий, персоніфікований. Поет фіксує різні стани весни, метафоричні висловлення допомагають відтінити певну рису явища, досягти більшої образності. Під кінець твору пейзаж уже цілком відсутній, його витісняють переживання поета. Новотвори «прижовклено», «дитинносіро» увиразнюють

сприйняття образу весни, що лише наближається, як пори оновлення і відродження природи і людських почуттів.

Ряду поезій митця характерне використання словесного образу-символу весни для вираження поетичних мотивів весняного оновлення природи, яке асоціюється з пробудженням народу. Неодноразово використовуючи цей образ, М. Вінграновський вкладає в нього зміст, характерний для його світовідчуття. Весна виступає в поезіях письменника не лише як поняття на означення пори року, а як метонімія добра, моральних цінностей, провісниця змін у житті на краще, пробудження природи.

Інтонія щирого зізнання у приязній любові до світу межує у віршах митця з медитаційною силою двох сутностей – людської і природної. Цікаве бачення аспекту цього дійства запропонував Тарас Салига. «Заглиблюючись у взаємини людини з природою, сучасна поезія творить найрізноманітніші картини інтимних спішувань, сповнених інтенсивними почуваннями вияву своєї особистості, свого індивідуального внутрішнього сенсу» [5, с. 169]. Наприклад: *У білім сні, у білім сні зимовім, / В землі під серцем ворухнулася весна, / І тінь конвалій синьоголосна / Нам почала весну в своїм пахучім слові* [2, с. 168].

У цих поетичних рядках автор трансформує візуальні образи у звукові чи дотикові та навпаки (епітети «*тінь синьоголоса*», «*зеленим голосом сади зовуть зозулю*»). Глибина інтимного почування ліричного героя увиразнюється принципом антропоморфізму, що надає органічності висловленому ставленню до світу природи: «*Вони – це я. А я – то є вони*» [2, с. 168]

У поезії М. Вінграновського суб'єктивне бачення природи в основному переважає її предметність, тобто враження від картин природи часто не оформляються як ландшафтні картини, а передають емоційно-напружене сприйняття природи. В. Халізеєв називає такі образи «пост пейзажними» [10, с. 243]

Природа в поезіях митця є досконалою і сповненою гармонії. Тому, читаючи книгу природи, ліричний герой поезій Миколи

Вінграновського неприховано захоплюється дивом, таємничою красою світу. Він емоційно споглядає дійсність: *На крилах журавлів весна вже сушить весла, / Загомоніли про життя діди, / І на стежин пахучі перевесла / З снопів тополь тече зелений дим. / І падає в ставки ногами п'яне небо, / Де гуси білі сплять чутливим сном. / У снах своїх, мабуть, самі від себе / Дівчата пролітають над селом* [2, с. 223].

Авторське образне плетиво вибудоване на основі багатовимірної метафоризації створює яскравий художній концепт. Метафоричність словесного малюнка природи створює ефект олюднення природних явищ. Природа, що прокидається від зимового сну, зображена як єдиний подієвий ряд, що передбачає і явища природи, і людські справи. Природа, її рухи відображаються не самі по собі, а в проекції на переживання ліричного «я» або прямо співвідносяться з тим, що відбувається у світі людського співжиття.

В іншій поезії виписано цілий комплекс персоніфікованих образів, що утворюють цілісну картину осіннього саду, передають настрої ліричного героя, який співпадає з авторським «я». Мотив саду, обробленої і оздобленої людиною природи, присутній у словесній творчості багатьох народів і епох (біблійний Едемський сад, сади Алкіноя в гомерівській «Одісеї» тощо). Сад часто символізує світ загалом, наприклад: *Ходімте в сад. Я покажу вам сад, / Де на колінах яблуні спить вітер. / А згорблений чумацький небопад / Освітлює пахучі очі квітів. / Я покажу вам сливи на сучках, / Що настромились падаючи мовчки, / Затисла груша в жовтих кулачках / Смачного сонця лагідні жовточки* [2, с. 64].

Ліричний герой поезії сповнений великою любов'ю до природи. Це почуття ґрунтується на єдності людини і довкілля, служить основою для детального і багатогранного розкриття сутності гуманістичного світосприйняття, притаманного митцеві. Цьому сприяє використання виразних персоніфікованих епітетів «згорблений чумацький небопад», «пахучі очі квітів», «смачного сонця лагідні жовточки». Метафори («на коліна яблуні спить вітер», «сливи <...>

що настромились, падаючи мовчки» та ін.) передають відчуття повної гармонії природи і людини.

Алітерація «с», «ш» у наступних рядках цієї поезії створює звукообраз тиші, що народжується в душі людини від звуків тихої мелодії: *У полі спить зоря під колоском / І слуха думу колоскову, / І сонна тиша сонним язиком / Шепоче саду сиву колоскову* [2, с. 64].

Вірш написаний у ритмі колискової пісні, передає стан світлого спокою. Тонка інструментовка вірша увиразнюється низьким асонансом «о», завдяки чому створюється емоційний темпоритм спокійного замилювання.

Митець звертається до природи як до вічної матерії, руху, оновлення, динаміки людини, як до інтуїції і взаємозв'язків із навколишньою дійсністю, потреби спілкування, зі світом, осмислюючи самого себе через красу, через гармонію: *На синю синь води лягла від хмари тінь, / Посумувала хмара за собою. / До вечора іде, холонучи, теплінь / І тулиться до каменя цюкою* [2, с. 100].

У цих рядках виписано концепцію безупинного руху життя. Ліричний герой перебуває у стані передчуття чогось важливого й нового, сприймає себе як органічну частину великого цілого («стопа в стопу ступав за родом рід», «за серцем серце йшло не перестало»). Цікаво простежити функціонування образу води в цьому творі. Адже цей образ сягає корінням у глибини смислового ядра культурної традиції не лише українського етносу, а й людства загалом. Як первісний океан, вода у більшості міфів про створення світу є витоком живого, що вийшло з неї. Безпосередньо в українській міфології вода – «найвеличніший дар неба Матері-Землі, бо вона оживлює її та робить плодючою» [3, с. 83]. У поезії М. Вінграновського образ води ніби обрамлює оповідь. Лексичний повтор «синя синь води» на початку вірша передає лише кольоровий нюанс. В останніх же рядках («І на слова мої дивилася вода / Кленовими осінніми очима») постає образ-символ, наповнений новим смислом: вода як носій вікової мудрості (епітет «кленові осінні очі»), учасник подій.

Отже, у пейзажній ліриці М. Вінграновського природа постає не як сліпа стихія, бездумна палітра й хаотична звукова какофонія, а як співзвучна людині, одухотворена сутність. Поетові надзвичайно важливі неповторні почуттєві нюанси, що постають суголосно спектральному різноманіттю дійсності.

Література

1. Акопова А. Эстетический идеал и природа образа / А. Акопова. – Ереван : Гитутюн НА НРА, 1994. – 223 с.
2. Вінграновський М. Вибрані твори / М. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1986. – 463 с.
3. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
4. В'язовський Г. А. Світ художньої літератури : Дослідження / Г. А. В'язовський. – К. : Дніпро, 1987. – 252 с.
5. Забужко О. С. Ліричне як спосіб художнього моделювання дійсності (До проблеми роду в літературі) / О. С. Забужко // Радянське літературознавство. – 1986. – № 6. – С. 33–41.
6. Кульчинська М. Поетика кольору в романах Василя Барки / М. Кульчицька // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство : зб. наук. праць. – Вип. VII. – Рівне : РДГУ, 1997. – С. 141–152.
7. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство. – 1986. – 367 с.
8. Салига Т. Поезія – це завжди неповторність : Мотиви художнього мислення у творчості Ліни Костенко / Т. Салига // Вітчизна. – 1996. – № 5. – С. 164–169.
9. Соколова Н. К. Поэтический строй лирики Блока : лексико-семантический аспект / Н. К. Соколова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 115 с.
10. Хализев В. Е. Теория литературы / В. Е. Хализев. – М. : Высшая школа, 2002. – 435 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2016 р.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Костюк С. С. Лінгводидактичні основи формування компетентностей міжкультурної комунікації студентів-іноземців у процесі навчання української мови.

У статті порушено актуальні проблеми формування багатокультурної мовної особистості для рівноправної участі в міжкультурному спілкуванні. Проаналізовано погляди науковців на досліджувану проблему, схарактеризовано мету навчання іноземних громадян, основні підходи, принципи, методи та прийоми вивчення української мови як іноземної. Виокремлено комплекс вправ і методів для формування компетентностей міжкультурної комунікації студентів-іноземців у процесі навчання української мови на основному етапі навчання.

Ключові слова: українська мова як іноземна, студенти-іноземці, підходи в навчанні, методи навчання, компетентності міжкультурної комунікації.

Костюк С. С. Лингводидактические основы формирования компетентностей межкультурной коммуникации студентов-иностранцев в процессе изучения украинского языка.

В статье затронуты актуальные проблемы формирования многокультурной личности для равноправного участия в межкультурном общении. Проанализированы взгляды ученых на исследуемую проблему, охарактеризованы основные подходы, принципы, методы и приемы изучения украинского языка как иностранного. Выделено комплекс методов и упражнений для формирования компетентностей межкультурной коммуникации студентов-иностранцев в процессе обучения украинскому языку на основном этапе обучения.

Ключевые слова: украинский язык как иностранный, студенты-иностранцы, подходы в обучении, методы обучения, компетентности межкультурной коммуникации.

Kostyuk S. S. Linguo-didactic bases of foreign students' intercultural communication competencies formation in studying the Ukrainian language.

Increasing the number of foreign students in Ukrainian high educational institutions has promoted the development of methods of teaching Ukrainian as a foreign language. For this purpose "The concept of language training for foreign students in Ukrainian high educational institutions" has been developed. It has been defined that the aim of language training of foreign citizens is to meet the demand of communication in different areas, such as scientific, socio-political, socio-cultural, colloquial; harmonious development of personality capable to the intercultural dialogue. A lot of textbooks and teaching aids were

published. But the issues of development of methods and techniques of teaching Ukrainian as a foreign language, their adaptation to the changing life conditions are still topical.

The analysis of scientific literature shows that extralinguistic, system, communicative, functional, person-centered, complex, competency-based, cultural approaches are applied to the development of intercultural communication of foreign students. Among the didactic principles scientists identify the principles of awareness, sequence, accessibility, systematic and consistency, demonstrativeness, combination theory with practice. Direct, audio-lingual, practical, communicative, read methods are used for the realization of goals, objectives and content of education. According to the above principles and methods of teaching foreign students Ukrainian the following exercises such as communicative, conditional-communicative and non-communicative are divided. At the same time to develop foreign students' intercultural communication competencies the exercises aimed at intercultural awareness and perception improvement, culture comparison, communicative competence formation in intercultural situations are used.

Key words: Ukrainian as a foreign language, foreign students, educational approaches, teaching methods, intercultural communication competencies.

Виведення освітньої галузі України на рівень розвитку розвинених країн – це сучасна тенденція українського суспільства. Євроінтеграційні зміни в Україні посприяли припливу студентів-іноземців, та підвищили інтерес до пізнання української мови, літератури та культури зокрема. Статус української мови як державної розширив не тільки сферу її вживання, а й збільшив попит на її вивчення як серед громадян України так і серед іноземних студентів.

Збільшення контингенту студентів-іноземців у вишах України наприкінці ХХ століття послугувало поштовхом для розвитку методики викладання української мови як іноземної. Розроблено «Концепцію мовної підготовки іноземців у ВНЗ України» (Н. Ушакова, В. Дубічинський, О. Тростинська). Визначено мету мовної підготовки іноземних громадян – забезпечення комунікативної потреби у різних сферах спілкування: науковій, суспільно-політичній, соціально-культурній, побутовій, виховання гармонійної особистості здатної до міжкультурного діалогу [10, с. 138]. Укладено підручники і посібники для студентів-іноземців. Але на сьогодні і досі залишаються актуальними питання розробки методів і прийомів викладання української мови як іноземної, пристосування їх до нестабільних умов життя, укладання підручників і посібників для іноземних громадян.

Проблемні питання у галузі викладання української мови як іноземної знайшли своє відображення у працях таких дослідників: З. Бакум, Л. Бей, І. Жовтоніжко, Т. Єфімова, А. Кулик, Т. Лагута, Б. Сокіл, О. Тростинська, Г. Тохтар та ін. О. Коваленко, Є. Можар, Л. Олійник висвітлювали питання використання інноваційних технологій під час викладання іноземних мов.

Існує багато методів і підходів викладання української мови як іноземної, проте вибір того чи того методу має залежати від групи студентів. Так Л. Паламар та О. Тростинська поділяють студентів залежно від мети їхнього навчання: іноземні студенти-філологи; іноземні студенти-не філологи; іноземні студенти або громадяни, що бажають вивчати мову поглиблено (спецкурси); іноземці, що опановують українську мову для потреб бізнесу, туризму. Кожна група різниться кількістю годин, терміном навчання, методами та прийомами, які використовуються для досягнення мети.

Для якісного засвоєння української мови як іноземної необхідно визначити правильний підхід. Аналізуючи підходи до вивчення української мови як іноземної, Г. Строганова виокремлює: екстралінгвістичний, системний, навчання вмінням мовленнєвої діяльності, комунікативний, функційний, діяльнісний, індивідуальний, особистісний, комплексний, компетентнісний, культурологічний [9, с. 173–179]. Кожен з перерахованих підходів має як переваги так і недоліки, тому очевидно, що застосування одного з підходів не дасть бажаного результату, тому за таких умов доцільним є використання комплексного підходу, що має на меті набір ефективних методів навчання, комплекс видів вправ мовленнєвої діяльності для досягнення цілей навчання.

Вимоги до організації, забезпечення та ефективності навчального процесу базуються на принципах. Серед загальних дидактичних принципів науковці (І. Бім, Б. Лапідус, З. Курлянд, А. Семенова, Р. Хмелюк, В. Попков) виокремлюють принципи науковості, систематичності й послідовності, міжпредметних зв'язків,

професійної спрямованості, наочності, доступності, диференціації, індивідуалізації, створення позитивної мотивації до навчання, зв'язку теорії й практики з життям, врахування вікових, соціально-етичних та індивідуальних особливостей студентів.

Аналіз наукових праць (З. Бакум, О. Горошкіна, В. Дороз, С. Караман, М. Пентилюк, Г. Передрій) дозволяє виокремити ті принципи, які є основними для розвитку компетентностей міжкультурної комунікації студентів-іноземців у процесі навчання української мови. До таких доцільно віднести дидактичні принципи: свідомості, наступності, доступності, систематичності й послідовності, наочності, зв'язку теорії з практикою, науковості.

Принцип свідомості забезпечує цілеспрямоване усвідомлення та сприйняття мовних явищ, осмислений підбір мовного та мовленнєвого матеріалу відповідно до ситуацій та мети спілкування. Застосування принципу розвиває здатність студентів до зіставлення мовних систем (рідної та української), що забезпечує ефективне засвоєння матеріалу [2, с. 106]. Задля полегшення сприйняття й засвоєння української мови використовується принцип доступності. На думку С. Ніколаєвої, навчальний матеріал та завдання повинні співвідноситися з рівнем сформованості україномовної комунікативної компетентності, та спиратися на знання, навички та вміння вже набути студентами-іноземцями [5, с. 49].

Принцип наступності у навчанні за твердженням А. Богуш, М. Вашуленко, В. Дороз, М. Пентилюк означає погодженість і взаємозв'язок усіх шаблів навчально-виховного процесу.

Принцип систематичності та послідовності (Ю. Бабанський, М. Данилов, К. Ушинський) передбачає систематичне та послідовне вивчення лексичних одиниць, а також їхнє регулярне повторення, навчальний процес планується з урахуванням раніше вивченого матеріалу та засвоєних знань.

Принцип зв'язку теорії з практикою (Ю. Бабанський, М. Данилов, Є. Мединський, Д. Ушинський) спрямований на

підкріплення теоретичного матеріалу прикладами й ситуаціями з реального життя.

Принцип науковості (Ф. Буслаєв, В. Загороднова, Л. Щерба) вимагає закономірного зв'язку між змістом науки й навчальним предметом. Мовні знання підкріплюються фактами з культурним складником, що відображають культурні цінності та світосприйняття народу.

Серед основних методичних принципів науковці (Н. Баришніков, І. Бім, Є. Верещагін, Б. Лапідус, С. Ніколаєва, Ю. Пассов, М. Щербаков) виокремлюють: комунікативний, домінуючої ролі вправ, урахування рідної мови, взаємопов'язаного навчання мови і культури, автентичності навчальних матеріалів, професійної спрямованості навчання, взаємопов'язаного навчання видів мовленнєвої діяльності. В. Біблер, Ю. Дешерієва, В. Сафонова називають принцип навчання іноземної мови в контексті діалогу культур одним з основних у рамках соціокультурного підходу. З-поміж перелічених принципів суттєвими для розвитку компетентностей міжкультурної комунікації є принципи комунікативності, урахування рідної мови студентів, урахування лінгвістичного досвіду, контрастивний, культурного співнавчання, текстоцентризму.

Формування багатокультурної мовної особистості для рівноправної участі у міжкультурному спілкуванні є основною метою принципу комунікативності. І. Бім, О. Леонтєв, Ю. Пассов розглядають поняття комунікативності як спрямованість на мовлення як форму спілкування. Основними характеристиками принципу є умотивованість висловлювань, їх спрямування на конкретну особу, ситуативність, варіативність, емоційне забарвлення. Застосування принципу комунікативності забезпечує не тільки використання різних форм роботи студентів, але й засвоєння та повторення лексичного матеріалу.

Аналіз взаємозв'язків рідної та іноземної мови дає можливість не тільки визначити об'єм труднощів, що можуть з'явитися у процесі вивчення іноземної мови, але й зробити позитивний перенос з рідної

мови деяких автоматизованих мовленнєвих дій. Ф. Бусласєв, І. Зимня, О. Леонтьєв, Л. Щєрба приділяли увагу принципу врахування рідної мови студентів під час вивчення іноземної та зазначали, що використання цього принципу дає змогу усвідомити невідповідності мовних явищ, а згодом і подолати інтерферуючий вплив рідної мови [13, с. 112].

Принцип контрастивного вивчення мов (Є. Верещагін, В. Гумбольдт, Б. Лапідус, О. Потебня, О. Реформатський, Л. Щєрба,) передбачає вивчення мови через системне порівняння з іншою задля виявлення специфіки та полегшення засвоєння мовних та екстралінгвістичних засобів передачі інформації. Зіставляються не лише мовні явища, але й соціокультурна інформація (порівняння етикету, норм поведінки представників різних народів, країнознавча інформація).

У дослідженнях М. Бахтіна, В. Виноградова, З. Бакум, С. Карамана, Т. Ладигєнської, М. Пентилюк, Л. Щєрби особливе місце посідає принцип текстоцентризму. Принцип заснований на єдності мовної, полікультурної та комунікативної компетенції. Л. Ларіонова, зазначає, що текстоцентричний підхід реалізується в таких напрямках: текст – засіб пізнання мови як поліфункціонального явища; залучає до вивчення української культури; на його основі відбувається вивчення граматичних категорій, мовних явищ; є важливим інструментом у процесі оволодіння чотирма видами мовленнєвої діяльності; є основою для створення реальних ситуацій спілкування [3].

Принцип професійної спрямованості у навчанні студентів-іноземців знаходить своє відображення у працях Т. Гаврюшенко, Л. Суботи, Н. Філяніної, В. Циганенко. Принцип полягає в оволодінні професійно зорієнтованими знаннями, уміннями та навичками.

Отже, орієнтованість на професійну спрямованість у процесі вивчення української мови студентами-іноземцями сприяє формуванню системи знань, умінь та навичок необхідних для подальшого навчання та застосування у практичній діяльності.

Для успішного оволодіння іноземною мовою важливу роль відіграють методи навчання, які застосовуються для реалізації мети,

завдання, змісту навчального процесу, та підпорядковані вирішенню конкретного завдання. Сьогодні існує багато класифікацій методів навчання іноземних мов, які обумовлені метою і змістом навчання: характеризують діяльність викладача і студента (І. Бім, Ф. Рабінович, Г. Рогова, Т. Сахарова); характеризують способи взаємодії викладача і студента (О. Беляєв, В. Мельничайко, М. Пентиліук, С. Караман); залежно від використання перекладу в навчанні (Т. Капітонова, Л. Московкін, А. Щукін).

На нашу думку, процесу формування компетентностей міжкультурної комунікації студентів-іноземців у процесі вивчення української мови на основному етапі навчання найбільш відповідають: прямий метод (М. Берліц, Ф. Гуен, О. Есперсен, Ш. Швейцар, В. Фістор); аудіолінгвальний (Ч. Фріз, Р. Ладло); свідомо-практичний (запропонований Б. Беляєвим); комунікативний (У. Литлвуд, Г. Уїдоусан, Ю. Пассов, Г. Піфо); метод читання (М. Уест). Розглянуті методи дозволяють залучати у процес навчання не лише мовні аспекти, а культурні й країнознавчі, що сприяє осмисленому оволодінню мовного матеріалу, полегшує формування мовних та мовленнєвих навичок та умінь.

Методи реалізуються у вправах, спрямованих на відпрацювання конкретного завдання, виконання яких є необхідним для досягнення кінцевої мети. Проблема створення ефективної системи вправ присвячено праці Л. Гегечкорі, І. Зимньої, Г. Китайгородської, Ю. Пасова, Г. Рогової, С. Шатілова, А. Щукіна. В основу тієї чи тієї класифікації лінгводидакти покладають критерії: ступінь перетворення інформації (Н. Гез), можливість забезпечити вживання елементів мови (Б. Лапідус), підновленість висловлення (Н. Обнос), етапи формування мовленнєвого вміння (Ю. Пассов) та інші.

Залежно від виду роботи І. Рахманов виокремив три види вправ: а) мовні та мовленнєві вправи; б) пов'язані і не пов'язані з текстом; в) перекладні та без перекладні вправи. Беручи до уваги особливості виучуваної лексики та мету її засвоєння, науковець виокремлює

критерії, яких необхідно дотримуватися, добираючи вправи для розвитку лексичних навичок: необхідність репродуктивного або рецептивного засвоєння слів; зростання труднощів; різнобічна робота над словом; зв'язок із засвоєними раніше словами [8].

Розробник комунікативного підходу Ю. Пассов класифікував вправи спираючись на етапи розвитку мовленнєвих навичок. Згідно з цим критерієм він поділив їх на: а) вправи для формування навичок (умовно-мовленнєві); б) вправи для розвитку умінь (мовленнєві) [7].

Ураховуючи мету навчання іноземної мови С. Шатілов пропонує ввести вправи: а) комунікативні (реалізують акт мовленнєвої діяльності); б) умовно-комунікативні (комунікація відбувається у середовищі, що імітує природне); в) некомунікативні (не пов'язані з мовленнєвою діяльністю, спрямовані на розвиток мовних навичок) [12, с. 55–58].

Згідно з критерієм спрямованості вправи на прийом або видачу інформації С. Ніколаєва розрізняє такі види вправ: рецептивні; репродуктивні; рецептивно-репродуктивні; продуктивні; рецептивно-продуктивні [5, с. 67–68].

Розробляючи вправи для навчання усного мовлення, Н. Гез спирається на три принципи: 1) послідовність формування мовленнєвих умінь та навичок передбачає застосування мовних та мовленнєвих вправ; 2) типи вправ пов'язані між собою і можуть застосовуватися на будь-якому етапі навчання; 3) вибір тих чи тих вправ, в межах кожного типу, їх частотність залежить від етапу навчання. Спираючись на ці принципи науковець виокремлює мовні (імітування, перебудова інформації) та мовленнєві (підготовлене та непідготовлене висловлювання) вправи. Першу групу поділяють на аналітичні; тренувальні; вправи з елементами навчальної мовленнєвої комунікації. Другу групу складають мовленнєві вправи та навчально-мовленнєві (вправи, що імітують мовленнєву комунікацію в навчальних умовах) [1, с. 78–81].

У межах формування міжкультурної компетенції С. Бахманн, С. Герхолд та Г. Весслінг розподіляють вправи на чотири блока:

1. Розвиток міжкультурної поінформованості та сприйняття. До блоку входять наступні вправи: опис та коментар побаченого чи почутого; робота з малюнком, розповідь історії (за малюнком); оцінка ситуації; опис людини (за зразком), опис малюнка (на пам'ять).

2. Висловлювання думки. До цього блоку належать вправи націлені на пошук спільних для двох культур понять (виключення невідповідних слів, розмова про спільні речі, знаходження критеріїв для спільних понять, формулювання питань про спільні поняття, проектна робота над спільними поняттями).

3. Порівняння культур. Вправи спрямовані на порівняння та знаходження різниці у двох культурах (знаходження спільного, класифікація, обговорення деталей, порівняння соціокультурних компонентів, порівняння стереотипів).

4. Формування комунікативної компетенції в ситуації міжкультурного спілкування. Вправи передбачають аналіз комунікаційних стратегій та власне комунікацію (аналіз та порівняння виразів, переклад, активне аудіювання, міжкультурну взаємодію, дискусію по ролям, переказ) [14, с. 71–91].

Погодимось з думкою О. Ломакіної яка зауважує, що вправи на розвиток міжкультурної компетентності повинні спиратися на комунікативну компетенцію яку вже мають студенти; урахувати позанавчальні інтереси студентів; розвивати незалежність висловлювань; долучати до вирішення проблемних завдань; поєднувати розвиток чотирьох видів мовленнєвої діяльності; виявляти та розуміти міжкультурні відмінності; залучати різноманітні форми взаємодії; базуватися на автентичних текстах; застосовувати різноманітні мовні матеріали [4]. У працях С. Фоломкіної значна увага приділяється читанню, як рецептивному виду мовленнєвої діяльності. Науковець виокремлює ознайомлювальне, пошукове, переглядове та вивчаюче читання [11, с. 31].

Отже, для розвитку компетентностей міжкультурної комунікації студентів-іноземців застосовують екстралінгвістичний, системний,

комунікативний, функційний, діяльнісний, індивідуальний, особистісний, комплексний, компетентнісний, культурологічний підходи. Серед дидактичних принципів виокремлюють принцип свідомості, наступності, доступності, систематичності й послідовності, наочності, зв'язку теорії з практикою, науковості. Для реалізації мети, завдання та змісту навчання використовують методи: прямий, аудіолінгвальний, свідомо-практичний, комунікативний, метод читання.

Відповідно до вказаних вище принципів і методів навчання української мови в іншомовній аудиторії виокремлюють комунікативні, умовно-комунікативні та некомунікативні вправи. Водночас для формування компетентностей міжкультурної комунікації застосовують вправи направлені на розвиток міжкультурної поінформованості та сприйняття, порівняння культур, формування комунікативної компетенції в ситуації міжкультурного спілкування.

Література

1. Гез Н. И. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролубов А. А., Фоломкина С. К., Шатилов С. Ф. – М. : Высшая школа, 1982. – 373 с.
2. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку / И. А. Зимняя. – М. : Русский язык, 1989. – 219 с.
3. Ларионова Л. Г. Методика преподавания русского языка [Электронный ресурс] / Л. Г. Ларионова. – М. : Просвещение, 2010 Подходы и принципы обучения русскому языку. – Режим доступа : <http://proffi95.ru/blogs>
4. Ломакина О. Е. Проективность в методике формирования коммуникативной компетенции студентов языкового вуза : [монография] / О. Е. Ломакина. – Волгоград : Перемена, 2003. – 298 с.
5. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах : [підручник] / [Бігич О. Б., Бражник Н. О., Гапонова С. В. та ін.] ; під керів. С. Ю. Ніколаєвої. – К. : Ленвіт, 1999. – 320 с.
6. Паламар Л. М. Лінгводидактичні основи формування україномовної особистості / Л. М. Паламар. – К. : НПЦ «Київський університет», 1997. – 235 с.
7. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е. И. Пассов. – М. : Русский язык, 1989. – 276 с.
8. Рахманов И. В. Основные направления в методике преподавания иностранных языков в 19-20 в. / И. В. Рахманов. – М. : Педагогика, 1972. – 318 с.

9. Строганова Г. Концептуальні підходи до засвоєння української мови іноземними студентами / Г. Строганова // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2008. – Вип. 3 – С. 173–179.

10. Ушакова Н. І. Концепція мовної підготовки іноземців у ВНЗ України / Ушакова Н. І., Дубічинський В. В., Тростинська О. М. // Викладання мов у вищих навчальних закладах на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки : зб. наук. праць. – Харків, 2011. – Вип. 19. – С. 136–146.

11. Фоломкина С. Ф. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе : [учеб.-метод. Пособие] / С. Ф. Фоломкина. – М. : Высшая школа, 2005. – 255 с.

12. Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе : [учеб. пособие] / С. Ф. Шатилов. – М. : Просвещение, 1986. – 223с.

13. Щерба Л. В. Преподавание языков в школе : Общие вопросы методики : [учебное пособие] / Л. В. Щерба. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Академия, 2002. – 160 с.

14. Bachmann S. Aufgaben und Ubunftypologie zum interkulturellen / Bachmann S., Lernen Gerhold S., Wessling G. // Zielsprache Deutsh 27. – Soest : Landesinstitut fur Schule. – 1996. – P. 77–91.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2016 р.

УДК 81'276.6:811.161.2

І. В. Ланова

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Ланова І. В. Формування навичок професійного мовлення студентів технічних спеціальностей.

У статті зазначено необхідність уведення курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» у вищих навчальних закладах, його мету й основні завдання для формування в майбутніх фахівців умінь і навичок володіння українською літературною мовою у професійній діяльності, виокремлено основні блоки при його вивченні, а також основні складові процесу формування мовної особистості майбутнього фахівця.

Ключові слова: професійне мовлення, професійна комунікація, мовна підготовка, професійна культура, професійна діяльність, мовна особистість.

Ланова І. В. Формирование навыков профессиональной речи студентов технических специальностей.

В статье указано необходимость введения курса «Украинский язык (по профессиональному направлению)» в высших учебных заведениях, его цель и основные задачи для формирования у будущих специалистов умений и навыков владения украинским литературным языком в профессиональной деятельности,

выделены основные блоки при его изучении, а также основные составляющие процесса формирования языковой личности будущего специалиста.

Ключевые слова: профессиональная речь, профессиональная коммуникация, языковая подготовка, профессиональная культура, профессиональная деятельность, языковая личность.

Lanova I. V. Formation of professional speech skills of students of technical specialties. In the article the problem of higher education in the scientific and technical progress and restructuring of the socio-economic system in Ukraine. Outlined the severity of the situation on Ukrainian language in secondary schools and its use in all spheres of public life. It has been suggested scientists about the imperfections of language programs in disciplines shortage of skilled professionals, which ultimately leads to poor language training high school graduates, inability logically, consistently, coherently express their thoughts. Researchers are concerned about the lack of programs themes which help nurture national and universal tradition of rhetoric that are important personality traits – a full member of society. That's why higher education has gained urgency the problem of introducing new trends, content, methods, forms, preparing students for professional careers. Development of communicative culture of students - one of the urgent problems the teacher of high school. Ukrainian professional speech that is in its infancy, regimentation inherent features that define more cultural level of oral and written business communication and specificity of professional broadcasting is to serve the areas of industrial relations, communication needs between one profession. Because the course “Ukrainian language (for professional purposes)” in higher education not only eliminates gaps in learning the Ukrainian language in secondary schools in Ukraine, but also promotes proper professional training and intellectual level. He continued formation of national linguistic identity, broadens language competence of future specialist in the professional field, as the focus is shifting from the traditional task - assimilation of information about literary norms of the Ukrainian language - on the skills of professional communication, professional mastering features of language, the culture of the language. Shaping the future professionals skills and abilities fluency in Ukrainian literary language in the professional field, the course content is caused by a variety of tasks designed to ensure that students are properly used according to the language means and communicative needs as best guided in the speech process.

Key words: professional broadcasting, professional communication, language training, professional culture, professional activities, language identity.

Вища школа сьогодні – це освітня вершина для майбутніх фахівців, науковий фундамент для майбутніх учених, інтелектуально-культурне середовище для зростання національної інтелігенції. Науково-технічний прогрес, перебудова соціально-економічної та політичної системи в країні потребують від студента, майбутнього фахівця певної технічної галузі, не тільки знання свого фаху, а й високого рівня володіння професійним мовленням. Вихід української мови на

міжнародну арену як мови суверенної держави, піднесення її значення залежить від різноманітних факторів, зокрема від функціонування літературної форми національної мови у професійній сфері.

Підготувати висококваліфікованих фахівців, які вільно володіють державною мовою в різних її формах – усній та писемній, – завдання вищої школи. Але, на жаль, останнім часом виконати це завдання стає складніше. Гострота ситуації зумовлюється, по-перше, дебатами щодо необхідності використання російської мови як другої державної в усіх сферах суспільної діяльності поряд з українською мовою, по-друге, тим, що випускники середніх навчальних закладів (шкіл, гімназій, коледжів, ліцеїв тощо), за незначними винятками, маючи в атестатах добрі й відмінні оцінки з цього предмета, належних знань з української мови не мають. Вони не знають української літератури, українських письменників-класиків, їхніх творів, жанрів усної народної творчості, не мають елементарних навичок конспектування сприйнятого на слух тексту, мають низьку культуру мовлення, яке насичене сленговими словами, суржилом. Причини такого становища вбачають у недосконалих програмах цих дисциплін; у недостатній кількості годин, які виділяються на вивчення української мови та літератури; у дефіциті кваліфікованих фахівців.

Ця складна ситуація з українською мовою вимальовується останнім часом досить виразно. Якщо ми не будемо говорити про неї, значить не помічатимемо нагальної життєвої проблеми. Вона існуватиме до тих пір, поки не вгамуються пристрасті на найвищому державному рівні навколо питання про двомовність в Україні; поки середні навчальні заклади не перебудують системи навчання учнів української мови та літератури; поки державна мова в усіх сферах нашого суспільного життя не займе належне їй місце. Україномовне середовище сформується лише за умови практичної необхідності в українській мові [4].

Під час обміну інформацією виникає прямий обмін думками, поглядами, ідеями, з'являються різні форми взаємних стосунків, симпатії, антипатії, які становлять собою між особові стосунки. Отже,

слово – це робочий інструмент фахівця, мовлення – компонент його професійної майстерності. Від правильності, точності, доступності висловлювань залежить ефективність, результативність роботи майбутнього фахівця. Як стверджують дослідники, мовна підготовка випускників середніх шкіл часто не відповідає вимогам сьогодення. Особливі складності студенти відчують у монологічних висловлюваннях – безсистемність, непослідовність, відсутність орієнтації на адресата. Без аргументації висловлених думок текст втрачає зв'язність, знижуються його комунікативні властивості [2].

А як бути зі становленням духовно-інтелектуальної особистості студентів через зростання типу моральної свідомості, всебічний гармонійний розвиток особистості, збереження універсальних загальнолюдських і національних традицій красномовства? На розвиток таких важливих якостей особистості – ознак повноцінного члена суспільства – часу в наших програмах зовсім не передбачено.

Отже, у сфері вищої освіти набула актуальності проблема впровадження нових напрямів, змісту, методів та форм підготовки студентів до професійної діяльності. Саме тому помітне місце на сучасному етапі реформування всіх ланок, розвиток вищої школи посідають процеси посилення інтенсивності й ролі інтеграції як синтетичного бачення досліджуваних феноменів, явищ, предметів у організації процесу навчання, без яких неможливо виховати та вивчити студентів усіх спеціальностей як досвідчених фахівців.

Однією з актуальних проблем, яку поставлено перед викладачем вищої школи, є розвиток комунікативної культури студентів. Особливої уваги, на наш погляд, потребують чинні програми з української мови та культури мовлення. Адже повсюдно, замість того, щоб вивчати мову, вивчають граматику мови. Звичайно, добре коли економіст, програміст або технічний працівник знають правила орфографії, пунктуації, норми граматики. Але ці знання самі по собі неспроможні забезпечити належний рівень володіння мовою. Програма теж не передбачає завдань, які розвивали б мислення, уяву, емоційну сферу, зрештою,

саме мовлення. Українське професійне мовлення перебуває на етапі становлення, унормування. Йому властиві ознаки, що визначають рівень культури усного й писемного ділового мовлення: правильність, комунікативна досконалість, аргументованість, доцільність, стислість, точність. А специфіка професійного мовлення полягає в обслуговуванні сфери виробничих відносин, потреб спілкування між представниками однієї професії. З практичних наслідків випливає, що добре знання мови фаху підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися в складній професійній ситуації, оскільки кожна галузь науки має свої мовленнєві особливості, що виражаються в специфічній фаховій термінології, мовних кліше, професіоналізмах тощо.

Процес формування професійної культури мовлення відповідного фахівця складається з таких основних компонентів: 1) засвоєння професійної лексики й термінології фаху; 2) прищеплення студентам навичок роботи зі словниками, довідниками; 3) формування вмінь сприймання, відтворювання та створення фахових текстів різних видів і стилів; 4) моделювання мовленнєвих ситуацій, які виникатимуть у майбутній професійній діяльності; 5) боротьба з мовленнєвою неохайністю в спілкуванні, уникнення типових порушень літературної мови в мовленнєвих стереотипах фахової галузі.

Формування високої культури мовлення є невід'ємною ознакою загальнолюдської культури. Зокрема процес формування мовної особистості майбутнього фахівця має такі основні складові: 1) становлення духовно-інтелектуальної особистості студента засобами красномовства; 2) формування загальної культури мовлення; 3) формування культури професійного мовлення. За умов інтенсивного розвитку науково-технічного прогресу, який постійно насичує професійне мовлення новими поняттями й термінами, основним критерієм визначення рівня культури професійного мовлення є ступінь оволодіння професійною термінологією та лексикою [6].

Отже, курс «Українська мова (за професійним спрямуванням)», уведений порівняно недавно у ВНЗ як навчальна дисципліна, є дуже

потрібним, оскільки саме він певною мірою має ліквідувати, з одного боку, прогалини в навчанні української мови в середніх навчальних закладах України, а з другого, – сприяти підготовці фахівців належного професійного та інтелектуального рівня. Цей курс продовжує формування національно-мовної особистості, розширює мовну компетенцію майбутнього спеціаліста у професійній сфері. Акцент переноситься з традиційного завдання – засвоєння відомостей про літературні норми української мови – на формування навичок професійної комунікації, засвоєння особливостей фахової мови, на розвиток культури мови.

Мета курсу – формувати в майбутніх фахівців уміння й навички досконалого володіння українською літературною мовою в професійній сфері. Зміст курсу зумовлюється такими завданнями, спрямованими на те, щоб студенти правильно використовували мовні засоби відповідно до комунікативних потреб і якомога краще орієнтувалися в мовному процесі.

– оволодіти нормами сучасної української літературної мови, виробити навички правильного й доречного використання різноманітних мовних засобів залежно від сфери й мети висловлювання;

– набути навичок володіння термінологією майбутньої спеціальності;

– засвоїти відомості про призначення та структуру ділових документів і набути навичок самостійного складання різновидів ділових паперів;

– вільно користуватися різними функціональними стилями та їх підстилями в навчальній діяльності та професійному вжитку;

– розвивати комунікативні компетенції, потрібні в професійному спілкуванні [5].

При вивченні курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» можна виокремити такі блоки:

– поглиблення знань студентів (учорашніх випускників) з української мови, здобутих ними в середніх навчальних закладах, а

саме: з орфографії, орфоєпії, лексикології, фразеології, словотворення, морфології, синтаксису, пунктуації, стилістики;

- піднесення культури їхнього усного та писемного мовлення;
- навчання професійної мови, зокрема робота з професійною термінологією;

- складання ділових документів різних типів;

- робота з текстами, яка допоможе виробити у студентів навички аналізувати, оцінювати, узагальнювати, коментувати й перекладати прочитане з однієї мови на іншу, правильно формулювати думки й доцільно використовувати відповідні мовні засоби залежно від сфери й мети висловлювань, забезпечує розвиток усного та писемного мовлення студентів;

- складання монологів, діалогів, полілогів на фахову тематику;

- написання анотації до запропонованої наукової статті;

- підготовка рефератів і коротких повідомлень (2-3хвилини) на різні теми, проведення ігор тощо;

- робота зі словниками, довідниками тощо [5].

Формування професійного мовлення студентів вищого технічного навчального закладу – вимога державного значення. Ефективність професійно зорієнтованого мовлення залежить не тільки від суті засвоєних студентами понять, термінів і правил, а й від вдалого добору дидактичного матеріалу, який сприяв би опануванню фахової лексики вільному спілкуванню на професійну тематику. Від того, наскільки вільно зможуть користуватися своїми професійно-мовленнєвими вміннями й навичками студенти, залежить їхня активність у виробничому та суспільному житті країни.

Література

1. Бутенко Л. Розвиток професійного мовлення майбутніх спеціалістів технічного профілю / Л. Бутенко // Дивослово. – 2014. – №1. – С. 17–18.

2. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : [посібник] / Н. Ю. Бутенко, В. М. Приходько, Н. І. Федоренко. – К. : КНЕУ, 2004. – 334 с.

3. Культура фахового мовлення / за ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці : Книги ХХІ, 2011. – 572 с.

4. Поповський А. М. Чинники та античинники культури сучасного українського мовлення / А. М. Поповський // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – №13. – С. 2–3.

5. Тоцька Н. Формування професійно зумовленого мовлення студентів технічного університету / Н. Тоцька // Дивослово. – 2009. – №9. – С.57–61.

6. Черемська О. Зміст і структура навчальної дисципліни «Українська мова» в економічних ВНЗ / О. Черемська, Г. Гайдамака, В. Жовтобрюх // Дивослово. – 2009. – № 5. – С. 30–34.

Стаття надійшла до редакції 24.11.2016 р.

УДК 378.147

С. М. Муравська

КОМУНІКАТИВНО ЗОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД У НАВЧАННІ АНГЛОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ АВІАФАХІВЦІВ

Муравська С. М. Комунікативно зорієнтований підхід у навчанні англомовного спілкування майбутніх авіафахівців.

У статті обґрунтовано доцільність використання комунікативно зорієнтованого підходу до навчання майбутніх авіафахівців англомовного спілкування. Запропоновано трактування категорії «комунікація» як ключового поняття комунікативного підходу. Представлено принципи комунікативного навчання, сформульовані Є. Пасовим: принципи мовленнєво-розумової активності, індивідуалізації, функціональності, ситуативності, новизни. Визначено чинники ефективного застосування комунікативного підходу та тенденції, релевантні для викладання іноземної мови: комунікативна спрямованість усіх видів навчання; основною ланкою у процесі навчання є не викладач, а студент; зацікавлення студентів процесом навчання відповідно до їхніх інтересів, здібностей і потреб; навчально-методичні матеріали подаються за ситуативно-тематичним чи функціональним принципом; основними видами роботи студентів є парна (діалог) і групова (полілог) робота; комунікативний підхід до вивчення мови спричинив нетрадиційне ставлення до помилки. З-поміж недоліків комунікативного підходу виокремлено несистематичне подання граматичного матеріалу.

Ключові слова: комунікативно зорієнтований підхід, англомовне спілкування, комунікація, чинники ефективного застосування, тенденції, викладання іноземної мови.

Муравская С. Н. Коммуникативно направленный подход в обучении общению на английском языке будущих авиаспециалистов.

В статье обосновывается целесообразность использования коммуникативно направленного подхода в обучении будущих авиаспециалистов общению на английском языке. Предлагается определение категории «коммуникация» как ключевого понятия коммуникативного подхода. Анализируются сформулированные Е. Пасовым принципы коммуникативного обучения: речевой и умственной активности,

індивідуалізації, функціональності, ситуативності, новизни. Определяються фактори ефективного застосування комунікативного підходу і тенденції, характерні для викладання іноземної мови: комунікативна спрямованість всіх видів навчання; головним ланкою в процесі навчання є не викладач, а студент; зацікавленість студентів процесом навчання згідно з їх інтересами, здатностями і потребами; навчально-методичні матеріали надаються за ситуативно-тематичним або функціональним принципом; основними видами роботи студентів є робота в парах (діалог) і в групах (полілог); комунікативний підхід в вивченні мови сприяв появі нетрадиційного ставлення до помилки. Серед недоліків комунікативного підходу слід відзначити несистематичне подання граматичного матеріалу.

Ключові слова: комунікативний підхід, спілкування на англійській мові, комунікація, умови ефективного використання, тенденції, викладання іноземної мови.

Muravska S. M. Communicative approach in the process of teaching future aviation specialists to speak English.

The reasonability of using communicative approach in the process of teaching future aviation specialists to speak English has been proved in the given article. The definition of the term “communication” as a basic notion of communicative approach has been offered. Communication can be defined as exchange of thoughts and information. Formulated by E. Passov principles of communicative learning have been presented: the principle of speaking and mental activity, the principle of individualization, the principle of functionality, the situational principle and the principle of novelty. The conditions of effective application of communicative approach and tendencies relevant for teaching a foreign language have been defined. The tendencies are the following: communicative orientation of all kinds of learning; the main link in the teaching process is not a teacher but a student; making students interested in the learning process according to their interests, abilities and needs; teaching materials are presented according to situational and subject or functional principle; the main types of interaction are pair and group work; communicative approach in the process of learning a language has contributed into appearing of non-traditional attitude towards errors. One of the drawbacks of communicative approach is unsystematic presentation of grammar material.

In the process of research it has been found out that success of implementation of communicative approach depends on a number of factors: the level of teacher’s professional training; knowledge of cadets’ individual peculiarities and abilities; usage of authentic teaching materials; formation of cadets’ communicative competency with the help of four kinds of activities, such as reading, writing, speaking and listening. The author of the article points out the term «approach» means the strategy of teaching. The fundamental principle of communicative approach is focusing on communicative competency as a basic one, spontaneity and natural character of communication process, considering students’ individual peculiarities, abilities, interests and future job possibilities.

Having conducted the research we have come to the conclusion that communicative approach can be successfully implemented in the process of teaching future aviation specialists to speak English. Pair work is the most common type of activity as communication in real life takes place between a pilot and an air traffic controller. Group

work is also very popular as it helps students to overcome language barrier and fear of speaking. The students are asked to agree or disagree with the given statements, to find solutions to different problem situations.

Key words: communicative approach, speaking English, communication, conditions of effective application, tendencies, teaching a foreign language.

В умовах світової глобалізації й інтеграції України у європейський освітній простір кардинально змінюється мета навчання іноземної мови у вищих навчальних закладах. Вона визначається потребами сучасного суспільства, розвитком інформаційних технологій, світовими стандартами підготовки якісних фахівців, можливістю отримання освіти чи працевлаштування за кордоном.

Досвід свідчить про те, що відбувається перехід від репродуктивного способу навчання до навчання, яке потребує активної діяльності особистості. На зміну традиційним методам навчання іноземної мови приходять інноваційні, інтерактивні методи навчання, які роблять акцент на спілкуванні.

Сфера авіації становить особливий інтерес у межах нашого дослідження. Спілкування пілотів та диспетчерів відбувається за допомогою стандартної фразеології, яка містить набір фраз, призначених для тих чи тих професійних ситуацій. Знання фразеології є достатнім у 95% спілкування. Проте трапляються нестандартні ситуації, у яких вільне володіння англійською мовою диспетчером і пілотом може врятувати життя екіпажу та пасажиром. Статистика засвідчує: якщо в минулому столітті основною причиною авіакатастроф виступав технічний фактор, то в наш час перше місце займає людський фактор. Тому якісна підготовка диспетчерів і пілотів вимагає знань не лише авіаційної англійської мови, але й загальноживаної англійської мови. Вільне володіння іноземною мовою є неможливим без застосування комунікативно зорієнтованого підходу.

Науково-теоретичні дослідження з загальної практики викладання іноземних мов представлені у працях педагогів і психологів, як-от: І. Бім, Д. Брунер, Н. Бориско, Д. Грін, Н. Гез, І. Зимня, Г. Китайгородська, Л. Кунч, О. Леонтєв, М. Макош,

Р. Мільруд, Є. Пасов, Д. Уїлкінс, Д. Хаймз, С. Шатілов, Л. Щерба.

Мета статті полягає в тому, щоб обґрунтувати доцільність використання комунікативно зорієнтовного підходу у процесі навчання майбутніх авіафахівців англomовного спілкування.

Термін «підхід», як відомо, потрактовують як стратегію навчання. Основою комунікативно зорієнтованого підходу є переорієнтація на комунікативну компетенцію як провідну, на спонтанність і природність комунікації й урахування індивідуальних особливостей студентів.

Комунікація як ключове поняття комунікативного підходу є синонімом до «спілкування», оскільки з латинської *communicatio* означає «повідомлення», «спілкування», «передача», «зв'язок» – універсальне поняття, що використовується всіма науками [6, с. 154]. Філософський словник витлумачує «комунікацію» як «спілкування, обмін думками, інформацією» [7].

Цікавою є думка Д. Філіпса, який зазначав, що комунікативний підхід є «спробою уникнути формальних (або традиційних) підходів, що ґрунтуються на граматиці і перекладах, і перейти до підходів, за допомогою яких студент використовуватиме мову як засіб спілкування» [9, с. 94]. Відповідно до тверджень Р. Скотта, усна комунікативність (спілкування) – це тип діяльності, що передбачає спілкування двох чи більше осіб і у якому обидва учасники є слухачами і співрозмовниками одночасно: вони повинні реагувати на те, що чують через репліки [8, с. 70]. На думку сучасного науковця С. Король, суть комунікативного підходу полягає в тому, щоб передати студентам не знання про мову як систему, а озброїти їх мовленнєвими вміннями й навичками для практичного застосування в будь-якій іншомовній мовленнєвій ситуації. Відтак – комунікативно зорієнтований метод навчання іноземних мов покликаний наблизити тих, хто вивчає іноземну мову, до реальних умов спілкування [2, с. 133].

Сформульовані Є. Пасовим принципи комунікативного навчання іноземної мови дають змогу отримати найбільш повне

уявлення про комунікативний підхід.

Принцип мовленнєво-розумової активності передбачає передусім таку організацію навчання, за якої студенти постійно задіяні у процесі спілкування. Для того, щоб забезпечити єдність мислення й мовлення у процесі навчання спілкування, необхідно насамперед попіклуватися про активізацію мовленнєво-розумової діяльності студентів. Згідно з цим принципом змістовою основою комунікативного навчання виступає проблемність. Для організації процесу навчання спілкування необхідно здійснити вибір тих проблем і проблемних ситуацій, які здатні активізувати розумову діяльність студентів та викликати в них потребу в їх обговоренні [3, с. 120–121]. При навчанні майбутніх авіафахівців слід обирати теми для спілкування, пов'язані з їхньою професійною діяльністю.

Принцип індивідуалізації. Є. Пасов вважає цей принцип серцевиною комунікативного навчання, одним із основних засобів створення мотивації. Для підтвердження своєї думки дослідник цитує Г. Рогову, а саме: «навчання іноземної мови, мабуть, більшою мірою, ніж навчання будь-якого іншого предмета, потребує індивідуального підходу» [5, с. 46]. У процесі спілкування з майбутніми авіафахівцями ми завжди повинні враховувати індивідуальні особливості студентів, а якщо навчаємо іноземців, повинні брати до уваги і їхні культурні та релігійні особливості, специфіку виховання, світогляду тощо.

Принцип функціональності є багатоаспектним, однак передовсім акцентує увагу на функціональному відборі й організації мовленнєвих засобів.

Принцип ситуативності передбачає визнання ситуації як одиниці організації процесу навчання іншомовного спілкування. Ситуація в комунікативному навчанні забезпечує презентацію мовленнєвого матеріалу, формування мовленнєвих навичок, здатних до переносу; розвиток таких характеристик, як цілеспрямованість, динамічність, продуктивність і т. ін.

Принцип новизни охоплює весь навчальний процес, а його

реалізація надзвичайно важлива для успішності комунікативного навчання. Новизна стосується змісту матеріалів (текстів, вправ), умов навчання (організації навчання), прийомів навчання, форм організації навчального процесу тощо. Він забезпечує підтримку інтересу до навчання, формування мовленнєвих навичок, розвиток продуктивних і динамічних мовленнєвих умінь, розвиток комунікативної функції мовлення [3, с. 123].

Усі представлені вище принципи є актуальними у процесі навчання майбутніх авіафахівців. Як зауважує В. Причина, ефективність забезпечення такого підходу залежить від певних чинників, а саме:

1. Рівня професійної майстерності педагога, зумовленої його інтелектуальними, творчими й організаторськими здібностями.

2. Знання індивідуальних особливостей і природних здібностей курсантів задля створення сприятливих умов щодо реалізації їхніх пізнавальних можливостей, потреб, інтересів.

3. Використання комунікативно зорієнтованих навчально-методичних видань: Oxford University Press, Longman, Express Publishing. Завдання та вправи у цих підручниках є реалістичними й мотивувальними, стосуються широкого кола освітніх, соціальних, авіаційних тем, містять достатню кількість автентичного матеріалу.

4. Формування у студентів умінь спілкуватися англійською мовою за допомогою чотирьох видів мовленнєвої діяльності: говоріння, слухання, читання, письма [4, с. 195].

Як наголошує В. Вдовін, комунікативний підхід є зорієнтованим на вивчення мови через спілкування. Використання мови в реальній комунікативній ситуації спричинило в межах комунікативного підходу деякі тенденції, релевантні для викладання іноземної мови:

- 1) комунікативна спрямованість усіх видів навчання;
- 2) основною ланкою у процесі навчання є не викладач, а студент («learner-centred approach»);
- 3) зацікавлення студентів процесом навчання відповідно до їхніх інтересів, здібностей і потреб («the whole person approach»);

4) навчально-методичні матеріали подаються за ситуативно-тематичним чи функціональним принципом;

5) основними видами роботи студентів є парна (діалог) і групова (полілог робота);

6) комунікативний підхід до вивчення мови сприяв появі нетрадиційного ставлення до помилки. Виникають питання: Що вважати помилкою? Яка її природа? [1, с 16]. Помилки є цілком закономірним явищем, на помилках ми вчимося.

Якщо вести мову про навчання майбутніх авіафахівців англomовного спілкування, то тут необхідно зазначити: парна робота є основним видом, оскільки пілот завжди спілкується з диспетчером, допоміжний персонал завжди спілкується з пасажирами, які очікують на свій рейс у будівлі аеровокзалу. Групова робота теж використовується на заняттях. У групах студенти, наприклад, повинні погодитися чи не погодитися з такими твердженнями: *History of aviation is written with blood; A modern airport is a centre of diversified services; Do you believe in unmanned aviation?* Крім того, у групах варто знайти вирішення проблемних ситуацій: *What measures should be taken in case of engine failure? What is necessary to be a perfect pilot? What things should be improved in modern planes to prevent the number of air crashes? If you were to create a museum of history of aviation, what would it look like?*

Цілком погоджуємося із зазначеною вище тенденцією, що основну роль у процесі навчання за комунікативним підходом відіграє студент. Комунікативний підхід передбачає іншу роль викладача в навчальному процесі. Він полегшує навчання студента, залучаючи його до ситуації на зразок «студент-студент» у вищому ступені, ніж до ситуації «викладач-студент». Для полегшення роботи студентів викладач має виконувати багато ролей. Наприклад, він є менеджером різних видів діяльності в навчальній аудиторії. Ця роль передбачає побудову ситуацій, зручних для спілкування. Під час роботи викладач працює як радник, відповідаючи на запитання студентів і скеровуючи їхню роботу. З іншого боку, викладач може бути співрозмовником та

учасником процесу навчання разом зі студентами. Загалом роль викладача за цих умов менш домінувальна, що йому дає змогу не бути в центрі уваги безпосередньо під час роботи, у той час як студенти можуть відчутися повноцінними учасниками спілкування.

Комунікативний підхід змінює роль студентів у навчальному процесі: вони є учасниками спілкування, несуть відповідальність за результати свого навчання, намагаються порозумітися, знайти спільне рішення. Студенти розуміють, що завдяки вільному володінню іноземною мовою перед ними відкриваються широкі перспективи й унікальні можливості.

Комунікативна методика викладання іноземних мов демонструє, що основну роль відіграє спілкування, діалогічне мовлення, спонтанне мовлення, при цьому акцентується на реальному спілкуванні. Підручники комунікативного спрямування містять автентичні навчальні матеріали. Завдання до текстів чи теми будуються так, що спонукають студентів до висловлювання власної позиції, звернення до особистого життєвого досвіду. Однак варто пам'ятати про те, що комунікативному підходу притаманні й певні недоліки, з-поміж яких дослідники вирізняють несистемне подання граматичного матеріалу, оскільки звертається увага лише на граматичні явища, необхідні для спілкування.

Підсумовуючи, зазначимо: сьогодення вимагає від пілотів, диспетчерів, допоміжного персоналу аеропорту вільного володіння англійською мовою. Знання фразеології радіообміну здебільшого є достатнім, проте завжди існує вірогідність нештатних ситуацій, коли швидке реагування й користування мовою як інструментом може врятувати життя сотням або тисячам людей. Саме комунікативний підхід є основним засобом навчання майбутніх авіафахівців англійської мови.

Література

1. Вдовін В. В. Комунікативний підхід як оптимальний засіб вивчення іноземної мови у ВНЗ / В. В. Вдовін // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2007. – № 586. – С. 15–20.

2. Король С. В. Комунікативний підхід у навчанні іноземних мов / С. В. Король // Педагогічний дискурс. – 2012. – Вип. 11. – С. 133–136.
3. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е. И. Пассов. – М. : Русский язык, 1989. – 276 с.
4. Причина В. В. Комунікативно зорієнтований підхід до навчання учнів англомовного спілкування / В. В. Причина // Таврійський вісник освіти. – 2012. – № 4 (40). – С. 195–201.
5. Рогова Г. В. Повышение эффективности обучения иностранным языкам за счет улучшения психологического климата на уроке / Г. В. Рогова // Иностранные языки в школе. – 1977. – № 5. – С. 46.
6. Соковкин В. Н. О природе человеческого общения / В. Н. Соковкин. – Фрунзе : Мехтеп, 1973. – 154 с.
7. Философский энциклопедический словарь / [под ред. Л. Ф. Ильичева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 893 с.
8. Johnson K. Communication in the classroom / K. Johnson, K. Morrow. – Longman Group, 1992. – 140 p.
9. Philips D. Language in Schools / D. Philips // From Complacency to Conviction. – CILT. – 1988. – P.12.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2016 р.

УДК 378+792.8+005+8111.111

О. В. Прохорова

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНТЕНСИВНОГО НАВЧАННЯ УСНОГО ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ФАКУЛЬТЕТУ ХОРЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

Прохорова О. В. Методологічні засади інтенсивного навчання усного професійного мовлення студентів факультету хореографічної освіти

У статті досліджено методичні основи інтенсивного навчання усного професійного мовлення й особливості формування англомовної лінгвістичної компетенції студентів хореографічного факультету. Обґрунтовано доцільність адаптації принципів комунікативно-когнітивного підходу до умов навчання майбутніх хореографів до умов навчання англійської мови професійного спілкування та визначено ключові методичні принципи формування англомовної лінгвістичної мовної компетенції студентів. Розглянуто сучасні технології у викладанні англійської мови у вищій школі.

Ключові слова: методичні особливості, англомовна лінгвістична компетенція в усному мовленні, студенти-хореографи, принципи навчання

Прохорова О. В. Методологические основы интенсивного обучения устной профессиональной речи студентов факультета хореографического образования

В статье исследуются методические основы интенсивного обучения устной профессиональной речи и особенности формирования англоязычной лингвистической компетенции студентов хореографического факультета. Обоснована целесообразность адаптации принципов коммуникативно-когнитивного подхода к условиям обучения будущих хореографов к условиям обучения английскому языку профессионального общения и определены ключевые методические принципы формирования англоязычной лингвистической устнойречевой компетенции студентов. Рассматриваются современные технологии в преподавании английского языка в высшей школе.

Ключевые слова: методические особенности, англоязычная лингвистическая компетенция в устной речи, студенты-хореографы, принципы обучения

Prokhorova O. V. Methodological principles of intensive training in oral professional broadcasting students of choreographic education

The paper is devoted to the methodological foundations of intensive training in oral professional speech and peculiarities of forming English language competence of students of choreographic faculty. The expediency of adaptation of principles of communicative-cognitive approach to the learning environment of future choreographers to the conditions of teaching English for professional communication and identifies the methodological principles of forming English language linguistic competence of students. Considered a modern technology in teaching English in high school.

Modern technology in education this professionally-oriented foreign language teaching, project work in teaching, application of information and telecommunication technologies, work with computer training programs in foreign languages (multimedia system), e-learning technologies in teaching foreign languages, creating presentations in PowerPoint, using Internet resources, learning foreign language in a computer environment (forums, blogs, e-mail), newest testing technologies (the creation of a Bank of diagnostic materials in the course of academic subject «Foreign language» for computer-based testing to control students).

Methodical peculiarities of forming English language linguistic competence in oral speech of students of choreographic faculty due to the adaptation of the principles of communicative-cognitive approach to the learning environment of English for professional communication. The paper shows the methodical features, which include: the perspective of the needs of the communicative activity of the future choreographers; multi-level approach to teaching oral speech; adherence to the principles of interdisciplinarity.

Methodical features of formation of linguistic competence in English speech of students of choreographic faculty due to the adaptation of the principles of cognitive-communicative approach to English learning environment for professional communication. Identified methodological features, including: consideration of future needs of communication of future choreographers; build a course around the subject matter and pragmatic-communicative functions of professional communication; multi-tiered approach to the study of speech; adherence to the principles of interdisciplinarity, intensive use of background knowledge, development and improvement of all aspects of secondary verbal

identity, authenticity, interactivity, contextual conditioning, cognitive gap.

Key words: methodical peculiarities of the English linguistic competence in oral speech, the students of the choreography, the principles of teaching.

Створення передумов для входження освіти України до єдиного європейського та світового освітнього й наукового простору через упровадження в систему вищої освіти України основних ідей, сформульованих Болонською декларацією, актуалізує проблему навчання іноземних мов у системі вищої освіти. Іноземна мова сьогодні є не просто частиною культури певної нації, але й запорукою успіху, майбутньої вдалої кар'єри. Викладачеві важливо знати новітні методи викладання іноземної мови, спеціальні навчальні техніки та прийоми, щоб оптимально підібрати той чи той метод викладання відповідно до рівня знань, потреб, інтересів студентів. Адже методи навчання не є якимись простими «алгоритмізованими одиницями», їх раціональне та вмотивоване використання на заняттях іноземної мови вимагає креативного підходу з боку викладача, бо педагогіка є наукою й мистецтвом одночасно, тому і підхід до вибору методів навчання має ґрунтуватися на творчості педагога.

Цією проблемою займалися чимало фахівців. У дослідженнях обґрунтована необхідність переорієнтації кінцевої мети оволодіння мовою з гносеологічного аспекту на комунікативно-прагматичний (А. Богуш), вузькопрофільної спеціалізації при формуванні англомовної лінгвістичної компетенції (Н. Ізорія, С. Кіржнер, О. Шевченко); пропонуються моделі формування окремих компонентів англомовної лінгвістичної компетенції (В. Борщовецька, Н. Босак, О. Вовк, А. Кириченко, О. Лаврова, В. Осідак, Ю. Семенчук, В. Шмідт), засоби інтенсифікації її формування (Н. Аршинова, Я. Булахова, О. Каменський, І. Чирва, Н. Ягельська); розробляються новітні технології навчання професійного усного мовлення (О. Артем'єва, Т. Асламова, З. Корнева, М. Макеєва, J. Cummins, M. Swain), створюються спеціальні системи вправ для іншомовного монологічного мовлення (Н. Драб, І. Федорова).

Мета статті полягає у визначенні методичних особливостей формування англомовної лінгвістичної компетенції в усному мовленні

студентів хореографічного факультету.

Уважаємо за необхідне навести деякі уточнення щодо термінологічних одиниць, необхідних для запропонованого дослідження. Варто, по-перше, окреслити поле використання терміна «інтенсивні методи». Його функціонування передбачає, що методи бувають і «неінтенсивні», відповідно, є небезпека змішування термінів «інтенсивний» та «ефективний». У такому разі підтримуємо думку О. Леонтєва про два аспекти цього поняття – психологічний і методичний [7, с. 146]. Збіг значень ефективності й інтенсивності наявний лише у психологічному аспекті. Маючи змогу викладати мову інтенсивно, немає сенсу робити це екстенсивно. При такому протиставленні в семантиці слова «інтенсивний» наявна позитивна оцінка. Але в методичному аспекті інтенсивність має таке ж значення, як і традиційне, неінтенсивне навчання. Перевага надається тим чи тим методам залежно від умов і завдань навчання. Крім того, теоретичний і практичний інтерес становить визначення доцільності й ефективності як окремих інтенсивних методів, так і поєднання різних методів навчання. Завершуючи термінологічні уточнення, згадаємо ще один термін, що має стосунок як до інтенсивних, так і до традиційних методів. Мова йде про інтенсифікацію навчання.

Інтенсифікацію визначають як виконання більшого обсягу навчальної діяльності за певний час, засвоєння максимальної кількості навчальної інформації на максимально якісному рівні з найменшими витратами енергії та в мінімальні терміни. Отже, інтенсифікація – діяльність, спрямована на підвищення рівня інтенсивності. Інтенсифікувати навчальний процес означає збільшити кількість засвоюваного матеріалу, забезпечити якість засвоєння, досягти високого рівня наукованості, максимальної ефективності навчання. У методиці інтенсивне навчання сформувалося як специфічна система, яка за певними параметрами відрізняється від традиційних методів викладання іноземних мов. Під інтенсивним навчанням іноземної (і нерідної) мови розуміють навчання, спрямоване

здебільшого на оволодіння усним мовленням та аудіюванням. Інтенсивне навчання спирається на резерви особистості, що зазвичай не використовуються в навчальному процесі. Важливою характеристикою інтенсивних методів є стислі терміни навчання та велика щоденна концентрація навчальних годин.

У вищому навчальному закладі мета навчання іноземної мови визначається як «... формування необхідної комунікативної здатності у сферах професійного й ситуативного спілкування в усній і письмовій формах» [9, с. 23]. Державний освітній стандарт вищої професійної освіти і Програма з англійської мови для професійного спілкування вимагають скерованості навчання на реалізацію завдань перспективної діяльності випускників, що зумовлює пріоритет професійно зорієнтованого підходу до навчання студентів нефілологічних спеціальностей іноземних мов. Беручи до уваги природу засвоєння іноземної мови й регламентований нею характер навчання (М. Вятютнев, А. Зернецька, J. Richards), визначимо професійно зорієнтований підхід як модифікацію комунікативно-діяльнісного підходу в умовах навчання іноземної мови. Чільним принципом комунікативно-діяльнісного підходу до навчання іноземних мов є врахування перспективних потреб комунікативної діяльності учнів. Комунікативні потреби тих, хто навчається, – категорія соціальна і характеризується соціально зумовленою динамікою.

Задовго до оформлення методики викладання англійської мови зі спеціальною метою (ESP) в окрему лінгводидактичну дисципліну спостерігався попит на навчання так званої «ділової англійської мови», який А. Howatt і Н. Widdowson [13, с. 257] датують 1553 роком. Основним змістом навчання ділової англійської мови були вміння читання й письма, необхідні для здійснення ділового листування, що відображало як соціальне замовлення, так і теоретико-практичний стан лінгводидактики загалом. Із початком науково-технічної й економічної експансії в міжнародному масштабі після другої світової війни виник попит на фахівців, які володіють мовою

міжнародного спілкування, що слугувало стимулом пошуку нового дидактичного підходу до швидкого навчання дорослих англійської мови. Продуктивності лінгводидактичних досліджень того часу сприяло зміщення дослідницького фокусу прикладної лінгвістики з системи мови на динаміку реальної комунікації (M. Breen, M. Canale, M. Swain, K. Johnson, K. Morrow, H. Widdowson). Виокремленню методики викладання англійської мови зі спеціальною метою (ESP) у самостійну галузь англістики сприяв розвиток психології навчання та формування особистісно-діяльнісного підходу до навчання іноземних мов (О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, D. Brandes, D. Nunan).

Н. Widdowson підсумував лінгвістичну й лінгводидактичну специфіку методики викладання англійської мови зі спеціальною метою так: «... опис певної сфери мови й потім використання цього опису як специфікації курсу для забезпечення тих, кого навчають, необхідно обмеженою компетенцією в цій певній сфері» [16, с. 10].

Практичним результатом стала поява підручників англійської мови для студентів-медиків, інженерів, економістів, зміст яких характеризувався насиченістю спеціалізованим вокабуляром і відображав двоетапний підхід до навчання: загальна англійська мова (General / Mainstream English) і професійно зорієнтована англійська мова (English for Professional / Occupational Purposes). Цей етап характеризувався спрямованістю навчання на оволодіння вміннями читання текстів за фахом. Аналогічна тенденція простежується й у вітчизняних теоретичних дослідженнях проблеми навчання іноземної мови студентів нефілологічних спеціальностей, у центрі уваги яких знаходилися питання наступності між вищою й середньою школою, відбору лексичного мінімуму, виявлення лінгвістичних особливостей спеціалізованих текстів.

Спрямованість навчальних посібників з англійської мови того часу можна охарактеризувати як оволодіння спеціалізованою макромовою спеціальності на основі адаптованих текстів, методи навчання – як свідомо-практичний (Б. Беляєв) і свідомо-зіставний

(Й. Берман). Наприкінці 1960-х років зростає освітня значущість для студентів нефілологічних спеціальностей дисципліни «Іноземна мова», що почала сприйматися як засіб формування професійної спрямованості особистості. Розширився зміст поняття «професійна зорієнтованість навчання іноземних мов», до якого увійшли розвиток умінь усного мовлення відповідно до ситуацій професійного спілкування і забезпечення професійної зорієнтованості не тільки предметного змісту навчання, але й діяльності з його засвоєння [10, с. 4]. Проблема координації навчання іноземної мови з навчанням профільних дисциплін конструктивно розроблялася Г. Паріковою [9, с. 22], О. Тарнопольським [11, с. 163], що відкидали можливість вивчення спеціального матеріалу іноземною мовою до того, як студенти опанують зміст профільних дисциплін, обґрунтовували субординацію між іншомовною професійно-комунікативною компетенцією та відповідною їй у рідній мові.

В останній чверті ХХ ст. розвиток методики викладання професійно зорієнтованої англійської мови зумовлювався ствердженням комунікативного підходу в загальній лінгводидактиці (М. Вятютнев, П. Гурвич, І. Зимня, Г. Китайгородська, Ю. Пассов, В. Скалкін, Е. Шубін, К. Brandl, М. Breen, С. Brumfit, М. Canale, D. Hymes, W. Littlewood, інші).

Комунікативний підхід збагатив лінгводидактику розробкою структури й змісту комунікативної компетенції як мети навчання, визначенням рівнів комунікативної компетенції, долучив до сфери лінгводидактики дослідження лінгвістики дискурсу, прагматики мовлення, соціокультурного й лінгвокраїнознавчого аспектів мовних і мовленнєвих одиниць, наблизив умови навчальної мовленнєвої взаємодії тих, хто навчається, до автентичної міжкультурної ситуації. Методологічна основа комунікативного підходу послідовно висвітлена в дослідженнях Ю. Пассова [8, с. 59], який розробив принципи «комунікативного методу» (дефініція автора) навчання іноземних мов, що набули статусу аксіоматичних у радянській і

пострадянській лінгводидактиці: комунікативної спрямованості навчання; розумово-мовленнєвої активності; індивідуалізації навчання; функціональності; ситуативності, новизни чи евристичності. У теорії й практиці викладання іноземних мов комунікативний підхід мав безліч лінгводидактичних реалізацій, адаптованих до специфічних завдань методики викладання професійно зорієнтованої англійської мови (M. Finocchiaro, C. Brumfit, K. Johnsoni, K. Morrow, D. Wilkins).

Спеціалізовані курси англійської мови почали орієнтуватися на типові комунікативні функції професійного дискурсу й засоби їхньої вербалізації, що зробило їх більш економними й доступними для тих, хто навчається. Найбільшого поширення в англійськомовних країнах набуло навчання через зміст (D. Brinton, M. Snow, M. Wesche), що розглядалося як «... логічний розвиток деяких ключових принципів комунікативного підходу до навчання мов» [5, с. 158].

Суть принципу значущості навчальної інформації полягає в опорі навчальної діяльності на особистісно значущий мовний і мовленнєвий матеріал. У навчанні через зміст відбилися концептуальні положення методики викладання англійської мови зі спеціальною метою, описані Т. Dudley-Evans і М. St John [12, с. 18]: зміст навчання визначається специфічними потребами певної категорії студентів; методи й прийоми навчання суголосні зі способами діяльності, які формуються у процесі вивчення спеціалізованих дисциплін; мовленнєві вміння, типи дискурсів і жанрів мовленнєвого матеріалу відбираються за критерієм відповідності перспективній професійно-комунікативній діяльності.

Отже, у руслі комунікативного підходу принцип урахування потреб тих, кого навчають, став трактуватися як побудова навчального курсу навколо предметного змісту професійного спілкування. Англійська мова зі спеціальною метою була поділена на англійську академічну (English for Academic Purposes – EAP) та англійську професійну (English for Occupational Purposes – EOP). М. St John

[15, с. 10] запропонувала розрізняти загальну англійську мову для ділового спілкування (English for General Business Purposes) і спеціалізовану англійську для ділового спілкування (English for Specific Business Purposes) для визначення змісту навчання. Аналогічна тенденція специфікації професійно зорієнтованої англійської мови спостерігається й у пострадянському освітньому просторі.

Незважаючи на численні обґрунтування необхідності вузькопрофільної спеціалізації вивчення англійської мови (Я. Булахова, Н. Ізоря, К. Маркарян, І. Томарьова), її доречність ставиться під сумнів окремими лінгводидактами на підставі аналізу специфіки розумово-мовленнєвих дій в окремих підсферах і підмовах (О. Митрофанова) та метатемного аналізу навчально-професійної сфери спілкування (Д. Ізаренков).

Дійсно, визначення списку метатем, сукупність яких могла б забезпечити студентів інваріантом предметної інформації, достатньої для формування іншомовної предметної компетенції фахівців низки спеціальностей одного профілю, уявляється можливим і доцільним. З іншого боку, комунікативна стратегія усномовленнєвої взаємодії більшою мірою визначається специфікою професійного дискурсу й інституціональним статусом комунікантів.

Сьогодні відбувається реформування навчального процесу у вишах України згідно з загальноєвропейськими вимогами до якості освіти: інформатизація освітнього простору, інтеграційні процеси в сучасній вітчизняній освіті, налагодження українськими навчальними закладами співпраці з європейським у сфері навчальної та наукової діяльності, студентські міжнародні обміни, можливість здобуття другої вищої освіти та навчання за магістерськими програмами за кордоном. В умовах реформування вищої школи мають змінюватися також і освітні технології викладання іноземних мов.

Метою навчання іноземної мови у вищій школі на сучасному етапі є оволодіння студентами комунікативними компетенціями, що дасть змогу реалізувати їхні знання, уміння, навички для розв'язання

конкретних комунікативних завдань у реальних життєвих ситуаціях. Завдяки розвитку нових технологій можемо говорити про поступовий перехід навчання іноземних мов на новий рівень, який забезпечується насамперед новими методами й засобами навчання. Нові інформаційні технології впливають на всі компоненти системи навчання: мету, зміст, методи й організаційні форми навчання, засоби навчання, що уможлиблює розв'язання складних та актуальних завдань педагогіки, а саме: розвиток інтелектуального, творчого потенціалу, аналітичного мислення й самостійності того, хто навчається. Ці технології у викладанні іноземних мов пов'язані як із радикальною зміною методичної парадигми, так і з технічним і технологічним оновленням процесу навчання, що виражається в масовому застосуванні нових засобів навчання – перш за все мультимедійних комп'ютерних програм, які отримали поширення в навчальному процесі. Якісна мовна підготовка студентів не можлива без використання сучасних освітніх технологій.

Сучасні технології в освіті – це професійно зорієнтоване навчання іноземної мови, проектна робота в навчанні, застосування інформаційних і телекомунікаційних технологій, робота з навчальними комп'ютерними програмами з іноземних мов (система мультимедіа), дистанційні технології в навчанні іноземних мов, створення презентацій у програмі Power Point, використання інтернет-ресурсів, навчання іноземної мови в комп'ютерному середовищі (форуми, блоги, електронна пошта), новітні тестові технології (створення банка діагностичних матеріалів з курсу навчального предмета «Іноземна мова» для проведення комп'ютерного тестування задля контролю ЗУН студентів).

Комп'ютеризація навчання іноземної мови допомагає:

- а) скоротити час на вивчення мови і полегшити доступ до інформації;
- б) постійно оновлювати навчальний матеріал;
- в) формувати обсяг та складність інформації відповідно до мети заняття та рівня підготовленості студентів;
- г) ознайомлювати користувачів із великою

кількістю матеріалу лінгвокраїнознавчого характеру, беручи до уваги й елементи культур інших країн і народів.

Ученими доведено, що застосування мультимедійних матеріалів і комп'ютерних мереж скорочує час навчання майже втричі, а рівень запам'ятовування через одночасне використання зображень, звуку, тексту зростає на 30–40%.

Крім того, комп'ютер є одним із засобів підвищення мотивації студентів. Мотивування студентів до вивчення іноземних мов в умовах глобалізації помітно спростилося, але саме інтернет дає змогу пересвідчитися в розмаїтті сучасного світу, у легкості та зручності пошуку знань і постійного зв'язку з довкіллям.

Отже, використання сучасних технологій навчання в оволодінні іноземною мовою сприятиме як вдосконаленню процесу формування іншомовної комунікативної компетенції, так і розвитку інтелектуальних здібностей, набуття особистісно значущих для кожного знань і вмінь.

Методичні особливості формування англomовної лінгвістичної компетенції в усному мовленні студентів хореографічного факультету зумовлені адаптацією принципів комунікативно-когнітивного підходу до умов навчання англійської мови професійного спілкування. Виявлені методичні особливості, що передбачають: урахування перспективних потреб комунікативної діяльності майбутніх хореографів; побудову навчального курсу навколо предметного змісту і прагматично-комунікативних функцій професійного спілкування; рівневий багатоступінчастий підхід до навчання усного мовлення; дотримання принципів міждисциплінарності, інтенсивного застосування фонових знань, розвитку й удосконалення всіх сторін вторинної мовленнєвої особистості, автентичності, інтерактивності, контекстуальної зумовленості, когнітивного розриву.

Література

1. Артемьева О. А. Система учебно-ролевых игр профессиональной направленности : [монография] / О. А. Артемьева, М. Н. Макеева. – Тамбов : Изд-во ТГУ, 2007. – 208 с.

2. Асламова Т. В. Интерактивная модель обучения устному иноязычному общению в неязыковом вузе / Т. В. Асламова // Вестник Моск. гос. лингвист. ун-та. – М. : Изд-во МГЛУ, 2002. – Вып. 467. – С. 48–61.
3. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе : контекстный подход : [метод. пособие] / А. А. Вербицкий. – М. : Высшая школа, 1991. – 207 с.
4. Григорьева В. С. Элементы теории и практики делового дискурса на материале немецкого и русского языков : [учебное пособие] / В. С. Григорьева, М. К. Любимова. – Тамбов : Изд-во ТГТУ, 2006. – 80 с.
5. Каменская И. Б. Методические особенности формирования англоязычной лингвистической компетенции в устной речи будущих менеджеров / И. Б. Каменская // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Проблемы педагогики средней и высшей школы. – 2013. – Т.25 (65). – №1. – С. 177–191.
6. Корнева З. М. Методика навчання майбутніх економістів англійського ділового мовлення на основі технології занурення : дис. ... канд. пед. наук /З. М. Корнева. – К., 2006. – 304 с.
7. Леонтьев А. А. Принцип коммуникативности и психологические основы интенсификации обучения иностранным языкам / А. А. Леонтьев // Язык и культура в филологическом вузе. – М., 2006. – С. 145–155.
8. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению : [науч. изд.] / Е. И. Пассов. – [2-е изд.]. – М. : Просвещение, 1991. – 222 с.
9. Парикова Г. В. Исследование возможностей повышения эффективности процесса обучения иностранным языкам в неязыковом вузе / Г. В. Парикова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. – 44 с.
10. Програма з англійської мови для професійного спілкування = English for Specific Purposes (ESP) National Curriculum for Universities / [кол. авторів : Г. Є. Бакаєва, О. А. Борисенко, І. І. Зуєнок та ін.]. – К. : Ленвіт, 2005. – 119 с.
11. Рощина Е. В. Функции иностранного языка как учебного предмета в системе обучения в университете / Е. В. Рощина // Иностраный язык на неспециальных факультетах : [межвуз. сб.]. – Вып. 1. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. – С. 3–6.
12. Тарнопольский О. Б. Методика обучения английскому языку для делового общения : [учебное пособие] / О. Б. Тарнопольский, С. П. Кожушко. – К. : Ленвіт, 2004. – 192 с.
13. Dudley-Evans T. Developments in English for Specific Purposes : A Multi-Disciplinary Approach / T. Dudley-Evans, M.J. St John. – Cambridge : CUP, 1998. – 301 p.
14. Howatt A. P. R. A History of English Language Teaching / A. P. R. Howatt, H. G. Widdowson. – [2nd ed.]. – OUP, 2004. – 417 p. – (Oxford Applied Linguistics).
15. Richards J. C. Approaches and Methods in Language Teaching / J. C. Richards, T. S. Rodgers. – [2nd ed.]. – CUP, 2005. – 279 p. – (Cambridge Language Teaching Library).
16. St John M. J. Business is Booming: Business English in the 1990s / Maggie Jo St

John // English for Specific Purposes. – 1996. – Vol. 15. – No. 1. – P. 3–18.

17. Widdowson H. G. Communication and Community. The Pragmatics of ESP / H. G. Widdowson // English for Specific Purposes. – 1998. – No. 17 / 1. – P. 3–14.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2016 р.

УДК 378.147:811

Є. Б. Токарь

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ ПІЛОТІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Токарь Є. Б. Організація самостійної роботи майбутніх пілотів у процесі вивчення англійської мови.

У статті йдеться про актуальність самостійної роботи як складової навчально-виховного процесу загалом і підготовки майбутніх пілотів з англійської мови зокрема. Закцентовано на тому, що самостійна робота формує у студентів уміння розв'язувати завдання й організовувати та реалізовувати власну діяльність без стороннього керівництва й допомоги. Виокремлено три етапи в організації самостійної роботи студентів авіаційного профілю з іноземної мови. Коротко проаналізовано види самостійної роботи, що можуть бути запропоновані під час вивчення англійської мови в авіаційному навчальному закладі.

Ключові слова: самостійна робота, ефективність, етапи організації самостійної роботи, види самостійної роботи, керівництво й контроль.

Токарь Е. Б. Организация самостоятельной работы будущих пилотов в процессе изучения английского языка.

В статье идет речь об актуальности самостоятельной работы как составляющей учебно-воспитательного процесса в целом, так и подготовки будущих пилотов в частности. Акцентируется внимание на том, что самостоятельная работа формирует у студентов умение решать задачи, организовывать и реализовывать собственную деятельность без постороннего руководства и помощи. Выделяются три этапа в организации самостоятельной работы студентов авиационного профиля по английскому языку. Кратко анализируются виды самостоятельной работы, которые могут быть предложены во время изучения английского языка в авиационном вузе.

Ключевые слова: самостоятельная работа, эффективность, этапы организации самостоятельной работы, виды самостоятельной работы, руководство и контроль.

Tokar E. B. Organization of future pilots' self-study work in the process of learning English.

The paper deals with timeliness of self-study work as a part of educational process in general and future pilots' training in particular. It states that continuing integration of science, education and manufacture requires training creative specialists whose educational activity gradually changes into professional one. The article points at the fact that self-study

work forms students' ability to solve tasks and develops skills to organize and realize own activity without outside management and assistance.

The article emphasizes that students' self-work is characterized by developing student's knowledge and skills necessary for solving educational tasks as well as forming mental set on systematic knowledge acquisition and skills to get oriented in scientific information. It is also considered to be an important factor of student's self-organization in mastering methods of professional activity and behavior. The effectiveness of students' self-work depends on conditions of its organization, variety of tasks, students' motivation, individual approach to its organization, feedback and a number of other factors.

Three stages in the organization of aviation students' self-study work in English are distinguished. Preparatory stage is aimed at working out recommendations and tasks for students. During the main stage students do the tasks, and the final stage is connected with checking, discussing the mistakes, correcting them.

This paper also focuses on short analysis of different kinds of self-study work that can be used while studying English in an aviation educational institution. They are home reading, which is mainly focused on texts having professional character, taking part in student's conferences, listening, writing essays, making projects. It is emphasized that usage of information technologies for self-study work is also an important element contributing to the effectiveness of future pilots' training.

Key words: self-study work, effectiveness, stages in the organization of aviation students' self-study work, kinds of self-study work, management and control.

У сучасних умовах розвитку суспільства й реформування освітньої системи в Україні перед вищою школою постає завдання підготовки високоосвічених спеціалістів, здатних до прийняття нестандартних рішень. Зростання рівня інтеграції освіти, науки і виробництва ще більшою мірою вимагає підготовки та формування творчої особистості фахівця, поступового перетворення навчальної діяльності студента у професійну діяльність, що, своєю чергою, можливе за умови пошуку ефективних методів і засобів навчання, розробки нових технологій викладання, підвищення ефективності навчання загалом, розвитку у студентів самостійності, здатності до самоорганізації й самоконтролю. Саме самоосвіта здатна забезпечити постійний ріст професійної кваліфікації і самовдосконалення фахівця, сприяє вдосконаленню стилю діяльності, спонукає до творчості. Отже, завдання вищої школи – виховання спеціаліста, спроможного постійно вдосконалювати свої професійні знання й навички.

Сучасна освітня програма підготовки майбутніх фахівців

пропонує велику кількість годин для самостійної роботи, значно зменшуючи частку прямого інформування студента й розширюючи застосування інтерактивних форм роботи студента під керівництвом викладача. Підготовка майбутніх пілотів з англійської мови не є винятковою в цьому контексті, оскільки для майбутніх авіаційних фахівців особливо актуальним є формування особистості, здатної до виконання успішної, продуктивної й ефективної професійної діяльності з використанням засобів іноземної мови. Адже, як відомо, згідно з документами ІКАО переговори між літаком і наземними службами в міжнародному повітряному просторі слід вести англійською мовою. Самостійна робота студентів при вивченні професійної англійської є невід'ємною складовою навчального процесу, має стати основою здобуття знань і важливим фактором засвоєння навчального матеріалу. Метою самостійної роботи студентів є формування в них уміння самостійно розв'язувати завдання, здатність організовувати й реалізовувати власну діяльність без стороннього керівництва й допомоги [2].

Теоретичні питання організації самостійної роботи студентів висвітлені у працях багатьох науковців, як-от: А. Алексюка, Ю. Бабанського, В. Безпалька, П. Підкасистого, А. Петровського, О. Леонтьєва, К. Платонова, С. Рубінштейна, О. Біляєва, Л. Паламар, М. Пентилук, К. Плиско. Водночас із переглядом норм навчального часу, відведеного на аудиторну й самостійну роботу студентів, розвитком інформаційних технологій, вимоги до неї постійно змінюються, що сприяло розробці нових методик, форм, технологій окресленого напрямку. Це відображено в наукових студіях Г. Железовської, Ю. Карякі, В. Козакова, Т. Лободи, Л. Морської. На сучасному етапі є низка досліджень організації самостійної роботи з іноземної мови у вищих закладах освіти, зокрема вивчалися: методика організації самостійної роботи студентів молодших курсів (А. Капаєва); управління самостійною навчальною діяльністю дорослих (Г. Бурденюк); самостійна робота з філологічного читання

(Г. Рубцова), із засвоєння нових граматичних явищ (О. Брусяніна); розвиток навчальної автономії студентів мовних спеціальностей (Л. Трофимова, Т. Тернових); інформаційно-технологічна підтримка щодо організації самостійної роботи (А. Єлизаров); організація самостійної роботи з англійської мови з використанням мовного портфеля (Н. Ягельська). Попри значний інтерес дослідників до проблеми на сучасному етапі питання організації ефективної самостійної роботи майбутніх пілотів у процесі вивчення англійської мови не знайшло належного відображення в сучасній методичній літературі.

Проблема самостійної роботи полягає передовсім у відсутності єдиного наукового підходу в її розв'язанні. Поняття «самостійна робота» розглядається і як форма організації, і як метод, і як засіб навчання, і як вид навчальної діяльності (Л. Вяткин, М. Гарунов, М. Підкасистий). Невизначеність у тлумаченні цього поняття негативно впливає на лише на загальне уявлення, а й на розуміння того, як найкраще організувати самостійну роботу студентів і як нею керувати.

Під самостійною роботою, услід за Н. Ягельською, розуміємо форму організації й реалізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, яку скеровує і контролює викладач чи сам студент відповідно до програми навчання й індивідуальних потреб на аудиторних заняттях або в позааудиторний час задля оволодіння професійними знаннями, навичками й уміннями та для самовдосконалення [5, с. 7]. Як бачимо, авторка розглядає самостійну роботу як під час аудиторних занять, так і поза ними, а контроль за її виконанням здійснюють обидва учасники навчально-виховного процесу (викладач і студент). При цьому дослідниця не акцентує на провідній ролі тієї чи тієї сторони.

Більш чіткою є позиція Л. Вяткіна, що під самостійною роботою розуміє такий вид діяльності, при якому в умовах систематичного зменшення безпосередньої допомоги викладача виконуються

навчальні завдання, що сприяють усвідомленому й міцному засвоєнню знань, умінь і навичок формування пізнавальної самостійності як риси характеру студента [1].

На думку П. Підкасистого, для самостійної роботи студентів характерні такі ознаки: 1) формує в того, хто навчається, на кожному етапі його просування від незнання до знання необхідний обсяг і рівень знань, навичок і вмінь для розв'язання пізнавальних завдань; 2) забезпечує психологічну установку на систематичне поповнення своїх знань і вироблення вміння орієнтуватися в потоці наукової інформації; 3) є важливою умовою самоорганізації в оволодінні методами професійної діяльності, пізнання й поведінки; 4) є знаряддям педагогічного керівництва й управління самостійною пізнавальною та науково-виробничою діяльністю у процесі навчання [4].

Ефективність самостійної роботи у процесі навчання залежить від умов її організації, форми та характеру завдань, логіки викладу завдань і т. ін. Як зазначає Ю. Лазуткіна, успіх самостійної навчальної роботи залежить від таких чинників: 1) поєднання різноманітних видів самостійних робіт і керівництва самим процесом; 2) змісту роботи і форми її виконання (зацікавленість студента, бажання довести роботу до кінця); 3) індивідуального підходу до організації самостійної роботи; 4) надання детальних рекомендацій; 5) підтримання зворотного зв'язку з викладачем [3, с. 267].

Систематичні заходи, спрямовані на організацію самостійної роботи студента, сприяють активізації пізнавальної діяльності і формуванню самостійності як риси характеру. Звідси, відповідно, вважаємо, що в організації самостійної роботи студентів авіаційного профілю з іноземної мови доцільно виокремити такі етапи:

1. Підготовчий. У межах цього етапу викладач готує методичні рекомендації й завдання для самостійної роботи, ознайомлює студентів зі структурою навчально-методичного посібника для самостійної роботи, спрямовує студентів у зазначеному напрямку. Студенти усвідомлюють структуру організації навчального матеріалу,

самостійно ставлять мету і складають план самостійного навчання.

2. Основний. Студенти виконують завдання, а викладач за необхідності надає консультації в позааудиторний час.

3. Підсумковий. Викладач перевіряє виконання завдань студентами, консультує стосовно помилок, організовує обговорення проблемних моментів. Студенти презентують свої роботи, творчі завдання, есе і т. ін., усвідомлюють помилки, здійснюють роботу щодо їх виправлення й усунення.

Розглянемо детальніше види самостійної роботи, що можуть бути запропоновані для вивчення англійської мови в авіаційному навчальному закладі. Викладач передовсім повинен ознайомити студентів з актуальністю, метою і завданнями вивчення професійної англійської, її місцем, роллю і значенням у професійній підготовці, визначити загальний обсяг навчальної дисципліни та обсяг розділів і тем на поточний семестр; ознайомити з програмою навчальної дисципліни; пояснити зміст і структуру тематичного плану, послідовність вивчення тем; представити методику самостійного відпрацювання практичних занять; ознайомити з матеріалом, який винесено на модуль; надати основну і додаткову літературу до кожної теми; уточнити форми і методи контролю знань студентів; повідомити графік проведення консультацій та ін. Для самостійного опанування матеріалу з професійної англійської викладач надає студентам розроблені методичні матеріали різного рівня і призначення, що передбачають також можливість проведення самоконтролю з боку студента. Одним із видів самостійної роботи студентів є домашнє читання професійно зорієнтованих текстів, які потребують чи то повного перекладу, чи то перекладу окремих слів, виразів, термінів. Перевірити виконання такого завдання можна шляхом опитування лексичного матеріалу, запитань стосовно змісту. Цей вид діяльності поглиблює знання з основного предмету й англійської мови.

Іншим видом роботи, що ним активно послуговуються в Кіровоградській льотній академії, є участь студентів у конференції,

тези для якої готуються англійською мовою. Студенти публікують результати власних досліджень або аналізують і узагальнюють здобутки інших, виступають на конференції й обговорюють свої ідеї з іншими учасниками. Це розвиває як науковий потенціал студента, так і його ораторські вміння. Викладач лише перевіряє наявність помилок у тезах доповіді, обговорює та виправляє їх.

Для розвитку вмінь аудіювання в самостійній роботі студентів доцільно використовувати вправи (умовно-комунікативні, комунікативні; рецептивно-репродуктивні, рецептивно-продуктивні; з повним, частковим, мінімальним керуванням; без ігрового компонента, з рольовим ігровим компонентом, з нерольовим ігровим компонентом; без опор, зі спеціально створеними опорами, з природними опорами; індивідуальні, парні) на: прослуховування аудіотексту й визначення правильності / хибності запропонованих тверджень; прослуховування аудіотексту і вибір серед наведених предметів / явищ / тверджень тих, про які йшлося в аудіотексті; прослуховування аудіотексту й вибір правильної відповіді серед запропонованих щодо його змісту; прослуховування аудіотексту та розташування тверджень у порядку, який відповідає змісту прослуханого аудіотексту; прослуховування аудіотексту і заповнення таблиці на основі змісту прослуханого аудіотексту; прослуховування аудіотексту й виправлення помилки в короткому викладі його змісту; прослуховування аудіотексту і заповнення пропусків у друкованому варіанті тексту; відповіді на запитання щодо змісту прослуханого аудіотексту; переказ змісту прослуханого аудіотексту кількома реченнями; визначення основної і другорядної інформації у прослуханому аудіотексті; прослуховування аудіотексту та визначення отриманих нових знань; визначення фактичної й оцінної інформації у прослуханому аудіотексті; формулювання основної думки автора прослуханого аудіотексту, обґрунтування власного ставлення до неї. Зазначимо, що в самостійній роботі варто практикувати різні види аудіювання: ознайомлювальне, вибіркоче,

детальне. На нашу думку, значна увага в самостійній роботі на I–II курсах повинна приділятися ознайомлювальному й детальному аудіюванню, тоді як на старших курсах дедалі більшу увагу треба приділяти детальному аудіюванню, передусім критичному рівню розуміння аудіоповідомлення, який передбачає розуміння й аналіз імпліцитної інформації аудіотексту.

У контексті викладання іноземної мови актуальними на сьогодні є також такі форми самостійної роботи, як написання есе й виконання проєктів. Такі завдання формують у студентів уміння критично мислити, приймати власні рішення, доводити власну позицію, що є вкрай необхідним у майбутній професійній діяльності. До того ж сучасна методика викладання іноземної мови приділяє велику увагу креативній, творчій діяльності студентів на заняттях і вдома. Інтенсифікація цього процесу відбувається завдяки впровадженню інтерактивних методик, до яких можна віднести і метод проєктів, що дає змогу виявити самостійність у виборі джерел інформації, способу її викладу й презентації. Проєктна методика уможливорює індивідуальну роботу над темою, яка викликає найбільший інтерес у кожного учасника проєкту, що, поза сумнівом, спричиняє підвищену мотивовану активність студента. Це ідеальна нагода здобувати й застосовувати знання з англійської мови творчо, реально відчувати власні досягнення, розвивати мовні навички й уміння на практиці.

Сучасна методика викладання професійної англійської приділяє велику увагу й застосуванню новітніх інформаційних технологій. Не винятком у цьому плані є й використання ресурсів інформаційної мережі інтернет під час самостійної роботи майбутніх пілотів. Найбільш ефективними засобами для вдосконалення знань англійської студентів-пілотів є можливості використання відеоматеріалів, що відображають надзвичайні ситуації під час виконання польотів, з подальшим аналізом їх причин і наслідків, розв'язанням завдань щодо уникнення подібного в майбутньому. Зазначимо, що використання комп'ютерних технологій для самостійної роботи –

важлива складова ефективності навчання професійної англійської. Комп'ютеризація розвиває додаткові можливості використання інформаційних технологій і становить важливу складову навчального процесу, є елементом інформаційної структури кожного навчального закладу, а якщо враховувати доступ до інтернет-ресурсу, то й елемент глобального інформаційного середовища.

Отже, самостійна робота студентів з англійської мови в авіаційному навчальному закладі становить невід'ємну складову навчального процесу. Самостійна робота входить у загальний рейтинг і призначена для розвитку навичок самостійного засвоєння мовного матеріалу. Кожен із зазначених видів самостійної роботи є позааудиторним і потребує від студентів наполегливої праці. Тому одним із основних завдань викладача при організації самостійної роботи студентів із професійної англійської є розробка форм і методів організації контролю за виконанням самостійної роботи. Саме в цьому й убачаємо перспективи подальших розробок проблеми самостійної роботи майбутніх пілотів у процесі вивчення англійської мови.

Література

1. Вяткин Л. Г. Уровни познавательной самостоятельности студентов педагогических вузов / Л. Г. Вяткин, А. Б. Ольнева, Г. Д. Турчин // Актуальные вопросы региональной педагогики : сб. науч. тр. – Саратов, 2002. – С. 35–38.
2. Гарунов М. Г. Самостоятельная работа студентов / М. Г. Гарунов. – М. : Знание, 1998. – 214 с.
3. Лазуткіна Ю. А. Форми та методи фахової підготовки студентів у процесі самостійної роботи на уроках з англійської мови / Ю. А. Лазуткіна // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 12. – С. 263–270.
4. Пидкасистый П. И. Сущность самостоятельной работы студентов и психолого-дидактические основы ее классификации / П. И. Пидкасистый // Проблемы активизации самостоятельной работы студентов. – Пермь, 2000. – С. 107–112.
5. Ягельська Н. В. Методика організації самостійної роботи студентів з англійської мови з використанням професійного мовного портфеля : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. В. Ягельська. – К., 2005. – 23 с.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2016 р.

ЛІНГВАЛЬНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМИ

Корольова В. В. Комунікативно-прагматична організація сучасного українського драматургічного дискурсу : [монографія] / В. В. Корольова. – Дніпро : Ліра, 2016. – 382 с.

Проблеми драматургічного тексту як цілісного явища, драматургічного дискурсу, співвідношення понять «текст» і «дискурс», дискурсивного статусу драматургічного тексту знайшли належне розв'язання в рецензованій монографії. Концепція Валерії Корольової чітко сформульована й витримана впродовж усього дослідження з опертям на значний фактичний матеріал. Пропоноване дослідження має чітку структуру, у якій гармонійно поєднано теоретичні положення із прагматичним коментарем та переконливі ілюстрації з текстів сучасної української драматургії.

У першому розділі подано теоретичні засади дослідження, з'ясовано статус та категорійні параметри сучасного драматургічного дискурсу, встановлено його структуру та комунікативну специфіку. Авторка праці наголошує на самостійності драматургічного дискурсу через структурну специфіку й наявність індивідуальних текстово-дискурсивних категорій. За спостереженнями Валерії Володимирівни, відхід від класичної драматургічної конструкції, жанрові експерименти й реалізація креативності в тексті п'єс зумовлюють специфіку комунікативної системи сучасного драматургічного дискурсу. Цілком виправдано дослідниця уналежнює до специфічних категорій драматургічного дискурсу театральність і поліфонічність, що визначають насичення тексту засобами створення театального видовища на його основі й концентрацію діалогічності в драматургічному тексті.

Валерія Корольова пропонує структурувати драматургічний дискурс на рівні внутрішньої й зовнішньої комунікації. Зовнішня комунікація постає як безпосередній діалог драматурга із читачем, засобами якого є паратекстові елементи. За авторською концепцією основу внутрішньої комунікації становить драматургічний діалог, який

членовано на менші комунікативні одиниці (комунікативну подію – комунікативний модуль – мовленнєвий хід – мовленнєвий акт).

Досить цікавим є другий розділ монографії. У ньому йдеться про авторські стратегії й тактики в комунікативному драматургічному просторі, вербалізовані в заголовкові, епіграфі, жанровизначальному підзаголовкові, присвяті, перелікові дійових осіб та інших елементах паратексту п'єси. Тут описано подвійну адресацію драматургічного тексту; визначено комунікативні стратегії й тактики читача сучасного драматургічного дискурсу. У такий спосіб проаналізовано зовнішню комунікацію драматурга із читачем, у якій автор є активним, а читач пасивним (утім, рівноправним) учасником діалогу. Заслугове на увагу запропонована Валерією Володимирівною класифікація потенційних читачів сучасної української драми на спонтанного, програмованого й мотивованого читача. Напрями комунікативної діяльності різних типів читача під час отримання незрозумілої інформації яскраво продемонстровано на прикладі ймовірного сприйняття закодованої у пролозі й присвяті інформації.

У третьому розділі подано аналіз внутрішньої комунікації сучасного драматургічного дискурсу: описано персонаж сучасної драми як мовну особистість; з'ясовано типологію діалогів у сучасній п'єсі; визначено комунікативну специфіку монологу, трилогу й полілогу як різновидів комунікативної взаємодії персонажів драматургічного дискурсу; представлено комунікативні стратегії й тактики дійових осіб. Позитивно оцінюємо спробу авторки виділити в межах драматургічного дискурсу тип модельної особистості «сучасна інтелектуалка», який схарактеризовано через креативність, ерудованість, налаштування на мовну гру, здатність свідомо використовувати різні соціолекти для реалізації власної комунікативної мети.

Логічно вмотивованим є й четвертий розділ монографії, у якому виявлено прагматичну настанову авторського діалогу із читачем, визначено ступінь дотримання принципу ввічливості в діалогах сучасних п'єс; проаналізовано комунікативні девіації персонажного

спілкування. Цікавим вважаємо опис проведеного соціолінгвістичного опитування задля виявлення успішності «декодування» авторських комунікативних стратегій потенційними читачами. За результатами проведеного анкетування дослідниця робить переконливі узагальнення: більшість респондентів очікують епатажу й експериментів від сучасної драматургії; філологічний досвід інформантів уможливив логічне сприйняття паратекстових елементів драми й правильне потрактування авторських інтенцій; родова специфіка драми зумовлює широкий простір для читацької фантазії, діапазон якої має діаметральні межі і яку визначає індивідуальність реципієнта.

Аналізуючи рецензовану монографію, зупинимося на окремих дискусійних моментах. У третьому розділі роботи диференційовано трилог і полілог як самостійні форми персонажної комунікації. На нашу думку, окремішній аналіз лише трилогу в межах полілогу є не зовсім виправданим. У цьому разі логічнішим було б принаймні поверхневе дослідження й тетралогів, і пенталогів, і гексалогів у діалогічному спілкуванні персонажів. У своєму дослідженні Валерія Корольова послуговується терміном «мовленнєвий акт» як висловленням, що породжене й вимовлене з певною метою й спричинене певним мотивом для здійснення практичної або передбаченої дії за допомогою мови (с. 194). Утім, у монографії подекуди натрапляємо на поняття «комунікативний акт». Уважаємо, що ці дефініції варто було б чітко розмежувати, оскільки постає питання щодо їхньої синонімічності. Під час перевидання монографії пропонуємо також подати термінологічний словник ужитих термінів, що став би в нагоді широкому колові читачів. Загалом висловлені зауваження належать до дискусійних і не впливають на загальну оцінку рецензованої монографії, що виконана кваліфіковано, з належними теоретико-концептуальними узагальненнями.

Теоретичні засади В. В. Корольової, викладені в роботі, сприятимуть подальшому дослідженню драматургічних текстів, з'ясуванню специфіки української драматургії ХХІ століття.

Жанна Колоїз (м. Кривий Ріг)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арешенкова Олександра Юріївна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Березовська-Савчук Наталя Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Білоусенко Петро Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Запорізького національного університету.

Бузько Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Вавринюк Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Горбань Олександр Дмитрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та професійної мовної підготовки Університету митної справи та фінансів (м. Дніпропетровськ).

Городецька Вероніка Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Журба Світлана Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету.

Іншаков Артур Євгенович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Криворізького державного педагогічного університету.

Іншакова Інна Євгенівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри дошкільної освіти Криворізького державного педагогічного університету.

Іншакова Ірина Опанасівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного

педагогічного університету.

Капоровська Дар'я Володимирівна – магістр Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Козак Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Козуб Любов Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германських мов і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Колоїз Жанна Васиївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Коломієць Наталія Євгеніївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету.

Костюк Світлана Сергіївна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Ланова Ірина Вікторівна – старший викладач кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Мелкумова Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Мельник Наталія Георгіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету.

Михальченко Тетяна Вікторівна – старший викладач кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету.

Мішеніна Тетяна Михайлівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Муравська Світлана Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Пальчикова Олександра Олександрівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри англійської філології Криворізького державного педагогічного університету.

Прохорова Олена Вікторівна – кандидат педагогічних наук, викладач іноземної мови кафедри західних і східних мов та методики їх навчання державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Свірська Жанна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету.

Семененко Любов Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету.

Токарь Євгенія Борисівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри іноземних мов Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Шарманова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Яременко Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Рукописи не повертаються.

Редакційна рада залишає за собою право

редагувати і скорочувати текст.

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.

Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1,5, абзац – 1,25 см.

УДК

Анотації українською (8-10 рядків, 700 знаків), російською (8-10 рядків, 700 знаків), англійською (28-30 рядків, 2000 знаків) мовами передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (до 10 слів).

Подавати 12 кеглем перед текстом статті.

Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з покликанням на джерело (1, с. 24)

Для покликань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].

Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.

Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

Адреса для спілкування

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564)71-42-47

Ф 54 Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 15 / [редкол. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацькі та ін.]. – Кривий Ріг : ФОП Маринченко С. В., 2016. – 318 с.
ISSN 2305–3852

У збірнику порушено актуальні проблеми сучасної філології. Розглянуто традиційні й нетрадиційні підходи до різних лінгвістичних та літературознавчих явищ. Представлено важливі аспекти викладання мов у школі та вищому навчальному закладі.

Для науковців-філологів і вчителів-словесників навчальних закладів різних типів.

УДК 811.161.2(082)

ББК 81.2Ук

Наукове видання

**Філологічні студії
Науковий вісник
Криворізького державного педагогічного університету**

Збірник наукових праць

Випуск 15

Відповідальний редактор – **Ж. В. Колоїз**
Відповідальний секретар – **Н. М. Малога**
Коректор – **Ж. В. Колоїз**

Макет і верстка – **Ж. В. Колоїз**

Підписано до друку 20.12.2016.
Формат 60×84/16. Ум. др. арк. 14,33. Обл.-вид. арк. 16,55.
Тираж – 100 пр.

ФОП Маринченко С. В.
вул. Героїв АТО, 81-А, оф. 109, м. Кривий Ріг
Дніпропетровська обл., 50086

Свідоцтво про державну реєстрацію №030567 від 19.01.2007 р.
Тел. (067) 539-66-81